

વિશેષ વક્તાવ્ય

(૧) વિષય પ્રવેશ:

મારો મુખની ગોન મોઝે ભાગે યુગ યુગની આધનાઓ આરી છે એના નિર્ગતગિએ સાચા મુખની ગોન મોઝે આભ્યાનિ ને આપ્યા છે દગને બનામી અપ્યાશ્વરિની કનાગી અને દીર્ઘ તપસ્વિના એ મુખની ગોનમા ખર્ચા છે અને એ દરનિશ્ચરી પ્રતાન્ત તામ્રથી લગપૂર રિગિની એ રોધ વર્થ ગઈ નથી એમની એ વીંગના આધારે આગે તો ભારતવર્ષ ઝળી હોખને ટી યડ છે કે વેદાદ્યમેન પુરુષ મહાત આદિત્યવર્ગ તમસ પરસ્તાન । તમેવ વિદિત્વા અતિ મૃદુમેલિ, નામ્ય વધા વિદ્યતે ઘનનાય । બ્યા લગી મેલત ડવે ત્યા લગી મુખ ટેક નર્ધી અમૃતની પ્રાપ્તિમા જ મુખ દોઈ શકે સાચુ મુખ અમરત્વમા એટલે કે આપણામા ગેલા અમરત્વને રોધી કાઢવામા-આપણા અપમૃત મુખને શોધી કાઢવામા છે સ્વર્ગી ઘોષ અને પ્રાપ્તિમા સમગ્ર દુઝોની ધનિધી અને સમગ્ર મુખની અર્થથી કે એ 'સ્વ' ને જોએ તો આ કાગે મેગરી અનન્ત મુખના વાત્સલ્યર થતુ અગર તો કરોગે વસ રીતિ એનેમિગર્વિએ અને વચના ગાગામા અનન્ત ધાનનાઓમા અમૃતુ એ આપણી મુનસ્થીની વાત છે સાખ્ય શાસ્ત્ર ત્રણ પ્રકારના દુઝોની એમન્ત અને અત્યન્ત નિરુત્તિપૂર્વક-મૂમાનદ મુધીના તમામ મુખોની પ્રાપ્તિ મોઝે પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક ગોધરી આપે છે અને એનો એ દાવો પ્રવગ ધન અને આવો છે સમગ્ર દર્શનની એ જ તો ખૂબી છે કે એના સ્ફુરણની પહે જ એ આ માને મુખસ્થુમા મુસ્તાન જરી મૂકે છે આ શાસ્ત્રની પહેલી મે મરિકાઓ શાસ્ત્રાગ બને સમર્થિન કુના એક અતિ અગત્યનો વિચાર આપણને વાગવામા આવે છે માનવની ચિંતનસમૃદ્ધિમા એ ગન જેવો મહા કિંમતી વિચાર છે તો એ વિચાર નો ?

(૨) સાવનશુદ્ધિ ઉપર ભાર

સાધનનો પ્રાર્થ જ અતે માધ્યમો થનો હોઈને, આ દેશના બૃનવસન દિનિએ સાક્ષતી શુદ્ધિ ઉપર જ અભિમાર મકરો છે અને એ ધોઅજ છે વણાતુ વડ મુખ થો લુ ધણુ મુખ, ધણુ મુખ થોકુ મુખ કે થોગાતુ થોકુ મુખ રોગે વિચારનિકેથો મૂમા નાપાવાતગ-પોલા અને મેલ છે વિચા મરણી તો એના સૌ મુખની જ ન્યાય અને ધર્મ લેખ સૌને સૌ પ્રકારનુ મુખ સદગ શાન એ રીતિ વ્યક્તિ અને સમાજિયા જીવનની મૂથણી અને વ્યવથામા જ માનવની સચ્ચનિડ અને ન્યાયી શુદ્ધિનો વિચિત્ર લેખ ૧ અને આપી જ આ

પ્રકાશક :

ઈન્દુભાઈ આર. શાહ
વ્યવસ્થાપક : ગીતાનંધુ
ગીતાનંધુ કાર્યાલય
૨૪, પાંચિત્ર
૯૫, મીનાપુર્ણિ
મુંબઈ ૨

*

કિંમત રૂ. ૧=૫૦ નાણા

*

સંપાદકશ્રીઓ :

શ્રી માનની શ્રી
શ્રી શાન્તા દેસાઈ
સહનંદીઓ : ગીતાનંધુ

*

સંવત ૨

સન ૧૯૫૬

*

મુદ્રક :

કમલુભાઈ જવહારા
નટક પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ
ગ્રેન્ડમાર્ક-પીલીમોરા
(ફોન નં. ૪૧૧)

(૨) પ્રકૃતિ નિહતિ (૩) નિહતિ (૪) પુરુષના તો પ્રકૃતિ કે ન તો નિહતિ આ છે તે પદ્ધતિનાં પારિભાષિક નામો.

(૪) પ્રમાણ સ્વર્થ (૪-૮)

અને શાસ્ત્રીય સ્વર્થ તો પ્રમાણપૂર્વક જ હોઈ શકે આથી પ્રકૃતિ વગેરે આગ્ર પ્રમેય પદાર્થોની સિદ્ધિ માટે શાસ્ત્રકાર પ્રમાણ પ્રકરણ આગ્રમે છે પ્રમેયસિદ્ધિ પ્રમાણાદિ કરીને સ્વર્થોને પ્રામાણિક કરી મૂકે છે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને શાસ્ત્ર આ ત્રણ પ્રમાણો જ સાખ્યને છટ છે એ ત્રણથી જ એનો કાર્યભાર ચાલી શકે છે પ્રમાણોની ખૂબ મારીક સ્વર્થ શાસ્ત્રમાં કરવામાં આવે છે કારણ કે તેના ઉપર જ પ્રમેયનો અને જીવનની પ્રવૃત્તિ નિર્ધારિતો અને આખરે જીવનસિદ્ધિનો આધાર છે અને આથી પ્રમણો-જ્ઞાનના સાધનો-અભિપ્રાય જ હોવા ધટે તેનો બે દોષ ૧મી જગ્ય તો જીવન પણ તેનું બોધના વ્હી જગ્ય આથી સત્યના ગળુએ પ્રમાણ પ્રકરણને હલગત કરવું ધો ૪-૫ કારિકામાં પ્રમાણોની બારીક સ્વર્થ કરી, છઠી કારિકામાં કયા પ્રમાણથી કયો પદાર્થ સિદ્ધ થાય છે તે બતાવી, સાતમી કારિકામાં લગભગ નવ કારણો દ્વાન પદાર્થો હોય છતા પ્રત્યક્ષની પકડમાં આવતા નથી એમ બતાવી, સદ્ભાવ અને સદ્ભાવમ પદાર્થો અનુમાન અગર તો શાસ્ત્ર પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે એમ બુદ્ધિપૂર્વક સ્પષ્ટ કરે છે પ્રત્યક્ષમાની માનસનો એ રીતે સ્ત્ર પકાર કરી-તેને નિરુત્તર કરી, સદ્ભાવમ વિચારસરણીની સમર્થ વરીનાન કરે છે પ્રકૃતિ પુરુષ વગેરે સદ્ભાવમ પદાર્થો તેમની સદ્ભાવને લઈને પ્રત્યક્ષની પકડમાં આવતા નથી, નહીં કે તેમનો અભાવ છે માટે પકડમાં આવતા નથી-એમ સિદ્ધ કરી સાખ્યગાત્રની વિશેષતારૂપ સ્વકાર્યવાદને માટે ચારુબુધિકા તૈયાર કરે છે

(૪) સ્વકાર્યવાદ (૬)

આ વા સાખ્યચાર્યોની જગ્યાને એકે અનોખી અને બલ્લર્થ બેટ છે પ્રાણિમ વિચારસરણિનું એ એક અનર્થ રત્ન છે એ વાદ વિશ્વની નિગૂઢ મોજનાના અનેક રહસ્યોને ખાટ કરે છે શાસ્ત્રીય આગીપુરીમાં ન પડતા ફક્ત એનું વિચારસૌન્દર્ય તેણે પણ ઉપજાવી નજરે બોધ્યું તો એ મુખ્ય થયાય એમ છે સ્વકાર્યવાદ એટલે તે વાદ કે જે કાર્યની ઉત્પત્તિ પહેલાં પણ કાણુમાં એમ છે સ્વકાર્યવાદ એટલે તે વાદ કે જે કાર્યની ઉત્પત્તિ પહેલાં પણ કાણુમાં કાર્યની અગ્નિને સિદ્ધ કરે છે જેમ ઉપજ્યા બાદ, તેમ ઉપજ્યા પહેલાં પણ, કાર્ય કારણમાં વર્તવું જ હતું આથી સ્વકાર્યવાદ પ્રમણે ઉત્પત્તિ એટલે માન આદિર્ભાવ નાશ એટલે માત્ર નિરોભાવ આગ્રો સંધિ અર્થ ને કે

આ દેશમાં ત્યાગમાં જ સુખની કાપના ઉદ્ભવી છે, પોતાં છે અને સિદ્ધ પણ થઈ છે ત્યાગ જ સૌને સૌ પ્રમત્ત સુખના કરી શકે અને એ ત્યાગ આ મધુખનો જ પર્યાય છે આત્માને જોયા-જાણ્યા માણ્યા નિના સાચો ત્યાગ સભવે જ નહીં, તેના નિના માનવ એદ્રેષ્ટા સર્વભૂતાના થઈ શકે જ નહીં, સર્વભૂતહિતેરત ખની શકે જ નહીં! અને ન અતુષ્ટત્વ ભૂતાનિ લક્ષ્મોગ સમન્વિતુ નર્થ સત્ય દમ્યાઈ શકે એમ નથી. અને આથી વ્યક્તિ કે સમષ્ટિની સુખની કાપના જે ભોગવિદ્દ હોય તો તે હિંમતવિદ્દ પણ હોવાની જ અને આથી એ કાપના વિચારનિર્દોષ ન જ હોવાની! કાષ્ટને પણ ભોગે સુખ-એ ભાગવદર્શની સાધના જ નથી! એ એની વિચારસરણુતિ ભાસુ જ નથી. અને આથી ભારતનાં તો એવા સુખની રાવમાં પડ્યો છે જેમાં આને આને પણ પ્રાપ્ત સુખ કે જ્ઞાન કાચવાતુ ન હોય-જેમાં મુદ્દતમ પણ પગીડન ન હોય અને આથી દુખને દૂર કરી સુખ માણનાના પ્રત્યક્ષ ઉપાયોને એણે છેવટની મજૂરી નથી જ આપી. ઉપદ્ય એવા ઉપાયોને અવમાન્યા છે એટલું જ નહીં એની ભૂતલસન પ્રતિભા એથી પણ આગળ ગઈ છે એણે સ્વર્ગીય સુખમાં પણ ઉપાય ઉપેયની દૃષ્ટિએ-સાધન સાધની દૃષ્ટિએ મનિનતા જ જોઈ છે એણે તો દૃષ્ટવદાનુશ્રવિક-આટના ટૂંક જોવામાં સ્વર્ગીય સુખ સાધનોનો પણ ઈન્કાર કર્યો છે યતયાગાદિ વૈદિક ઉપાયોનો પણ શુદ્ધ સુખના સાધન તરીકે નિષેધ જ કર્યો છે અર્થાત્ જ જે શુદ્ધ સુખ જોઈતું હોય તો સાધન પણ શુદ્ધ જ હોવું જોઈએ. મેના સાધને શુદ્ધ સુખ મળે જ નહીં-આ એનો નિધિયોન છે અને આ એક જ વિચારે એણે સાધનોની મનિનતા માનનો નિષેધ કરી દીધો છે શુ વ્યક્તિ કે શુ માનવસમાજ-એના સાધનો દારા ગામ્ધત સુખ મેળવવા મળતા હોય તો તે લીંત જૂન્યા છે-એની એની સુરપટ ચેતક્ષુ છે અને આથી ભારતવરે શુદ્ધ સુખની પામિ વિવેકમાં જ પેખી રિવેક દારા એણે શુદ્ધ અનન્ત-નિરતિસય સુખ જોતું, મેળવતું માખ્યુ અને જગત સમક્ષ પોતાનો અતુભવ સ્ફૂ કર્યો એ વિવેકી શોધતુ પરિણામ તે જ સાખ્ય શાસ્ત્ર મન્તવ રિવેકી પ્રાપ્તિ છે-આ આગતુ સાખ્યશાસ્ત્રે સિદ્ધ કરી છે અને આથી પ્રચારબે જ શાસ્ત્રકરે સાધનશુદ્ધિ ઉપર જ પોતાના વિચાર-મિચિગ્ધતા મનાયુ માન્યા છે વ્યચાવ્યક્ષરિજ્ઞાનાત્ ક્ષીને એણે એ જ પાત સ ને માટે સિદ્ધ કરી છે

(૩) ઉદ્દેશ (પા ૩)

સાધનશુદ્ધિ ઉપર યોગ્ય ભાગ મળી શાસ્ત્રમત સાખ્યમાં અર્ચના ૧૫ થીને આર સિખાગ્રમાં પડેલી તેમજુ નામ કણુ કરે છે, તે ૫૩ થી તે (૧) પ્રતિ

(૨) પ્રકૃતિ વિઠ્ઠલિ (૩) વિઠ્ઠલિ (૪) પુરુષ-જ તો પ્રકૃતિ કે ન તો વિઠ્ઠલિ. આ છે તે પદાર્થોનાં પારિભાષિક નામો.

(૪) પ્રમાણ ચર્ચા (૪-૮)

અને શાસ્ત્રીય ચર્ચા તો પ્રમાણપૂર્વક જ હોઈ શકે આથી પ્રકૃતિ પ્રમેયે આર પ્રમેય પદાર્થોની સિદ્ધિ માટે શાસ્ત્રકાર પ્રમાણ પ્રકરણ આરંભે છે. પ્રમેયસિદ્ધિ પ્રમાણાદિ કદિની ચર્ચાને પ્રામાણિક કરી મૂકે છે. અત્યક્ષ, અનુમાન અને શા. આ ત્રણ પ્રમાણો જ સાંખ્યને ધરાવે છે. એ ત્રણથી જ એનો કાર્યભાર ચાલી શકે છે. પ્રમાણોની ખૂબ બારીક ચર્ચા શાસ્ત્રમાં કરવામાં આવે છે. કાન્થુ કે તેના ઉપર જ પ્રમેયનો અને જીવનની પ્રગતિ નિયંત્રિતો અને આખરે જીવનસિદ્ધિનો આધાર છે. અને આથી પ્રમાણો-સાધનો-અશ્વિગુહ જ હોવાં ધોટે તેના વે રોય રહી જાય તો જીવન પણ તેટલું બેચેન રહી જાય. આથી સત્યના ગરજીએ પ્રમાણ પ્રકરણને હદગત કરવું ધોટે. ૪-૫ કારિકામાં પ્રમાણોની બારીક ચર્ચા કરી, ૭મી કારિકામાં ક્યા પ્રમાણથી કયો પદાર્થ સિદ્ધ થાય છે તે બતાવી, સાતમી કારિકામાં લગભગ નવ કારણો દ્વારા પદાર્થો હોય છતાં અત્યક્ષની પકડમાં આવના નથી એમ બતાવી, સૂક્ષ્મતર અને સદ્મતતમ પદાર્થો અનુમાન અગર તો શાસ્ત્ર પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે એમ બુદ્ધિપૂર્વક સ્પષ્ટ કરે છે. અત્યક્ષમાની માનસનો એ રીતે મુંઝવે પાકાર કરી-તેને નિરુત્તર કરી, સૂક્ષ્મતમ વિચારસરણીની સમર્થ વર્ણનાત કરે છે. પ્રકૃતિ પુરુષ વગેરે સૂક્ષ્મતમ પદાર્થો તેમની સૂક્ષ્મતાને લઈને અત્યક્ષની પકડમાં આવના નથી, નહીં કે તેમનો અભાવ છે માટે પકડમાં આવના નથી-એમ સિદ્ધ કરી સાંખ્યશાસ્ત્રની વિશેષભાષ્ય સત્કાર્યવાદને માટે ચારુભૂમિકા તૈયાર કરે છે.

(૪) સત્કાર્યવાદ (૯)

આ વાદ સાંખ્યાચાર્યોની જગતને એકે અનોખી અને બદલ્યું બેટ છે. પ્રાનિમ વિચારસરણિનું એ એકે અનર્થ રત્ન છે. એ વાદ વિશ્વની નિયંત્ર યોજનાનાં અનેક રહસ્યોને સ્પષ્ટ કરે છે. શાસ્ત્રીય આંદીલુંડીમાં ન પડતાં રૂકા એનું વિચારસૌન્દર્ય તેટલું પણ ઉપદગ્યની નજરે જોઈયું તો મે મુશ્કેલ થવાય એમ છે સત્કાર્યવાદ એટલે તે વાદ કે જે કાર્યની ઉપત્તિ પહેલાં પણ કાન્થુમાં કાર્યની અસ્તિત્વે સિદ્ધ કરે છે. જેમ ઉપન્યા વાદ તેમ ઉપન્યા પહેલાં પણ કાર્ય કાન્થુમાં વર્તવું જ હતું. આથી સત્કાર્યવાદ પ્રમાણે ઉપત્તિ એટલે માત્ર આનિર્ભાવ નાશ એટલે માત્ર નિરોધાવ આનો સંધિ અર્થ એ કે જીવન પણ

અનંત અને મોત પણ અનંત. જીવ એટલે આસ્થિમા અને મોત એટલે આરિષ્ટતુ જ પુન આરિષ્ટર માટે નિર્ગેધાન જગતમા કશું નહીં પેા થતુ નથી કશું નાશ પામતુ નથી. પ્રકૃતિની કૃષ્ણરેશ્મતુસાર આખડપણે પરિણામનીના ચા-ચા જ કરે છે પ્રકૃતિ ત્યા સુધી વ્યક્તિ આગળથી તેના નાચ બધ કરતી નથી ન્યા સુધી વ્યક્તિ કૃતાર્થ ન બને. કૃતાર્થ એટલે ભોગ અને મોક્ષસપત' પ્રકૃતિની આ કાણુપગિણામી લીના ઉપથી તેના અધિષ્ઠાતા પરમાત્માની ચેતન ચાતુરી અને લીનાચાતુરી, અનન્તગણ પ્રતિભાચાતુરી અને અનન્તશક્તિ-ચાતુરીનો મહેતે ખ્યાન આની ગય છે “લોકરત્નલીલાકૈવલ્યમ્”નું બ્રહ્મસૂત્ર દર્શન તેને લાગતા વાર નહીં લાગે, જેને સકાર્યમા ગમ પડે! મિતારથી વિચેચન તો મગ અથમા આપ્યુ જ છે અહીં તો એ મિચાગનો પ્રકાર ખ્યા જાળને થભે છે તે બનાવના પૂરતુ જ ચાચ-ચ છે

(૬) તત્ત્વ-વિવેક અને અવ્યક્ત-સિદ્ધિ (૧૦-૧૬)

અને સત્ત્વવાદને આધારે પ્રકૃતિની સિદ્ધિ કરી, ૮ અને ૯ કાગિકામા, પ્રકૃતિ, વિકૃતિ અને પુરુષની વચ્ચેના સાધર્મ્ય અને વૈધર્મ્યનો, વિવેકની શુદ્ધિ માટે શાસ્ત્રમરે ઉ નેખ કર્યો છે જીવન એ છેવટે તો વિગેરણોની જ રમન છે ને? આ કાગિકામા આવેના વિગેરણોની ખ્યાનમય વિચારણા કરવાથી પરમ્પર તત્ત્વોનો વિવેક અપ્પ થાય છે ૧૦-૧૧ કાગિકામા આ વિવેકની રૂપરેખા આપી ૧૨-૧૩ કારિકામા ત્રિગુણના લક્ષણો વગેરે બતાવી ૧૪-૧૫-૧૬ કારિકાઓમા પ્રકૃતિની અવ્યક્ત અવગથાને પણ હેતુપૂર્વક શાસ્ત્રમર સિદ્ધ કરી બતાવે છે

(૭) પુરુષ-સિદ્ધિ (૧૭-૧૯)

પ્રકૃતિ-અવ્યક્તની સિદ્ધિ માદ સામ્યશાસ્ત્ર એમ અને અગત્યની મોધ અર્થ છે અને તે પુરુષ-આત્માને લાગતી સજાતપરાર્થસ્વાત વગેરે પાચ હેતુઓ દ્વારા પ્રકૃતિથી પર આત્મા છે એમ મિદ્ધ કરે છે પ્રકૃતિથી બિન પુરુષ છે એમ ને સમગ્રમય તો આધ્યાત્મિક જીવનનો એક બહુ મોટો ગદ સર થયેનો ગણાય આમા છે અને તે મુખ્ય જ છે તેની મુક્તિ અમજી તેટની લેવાની વાગ છે આ બનીના માત્ર સર્ગ થઈ ગય

આ ઉપરાંત વ્યક્તિકિ આત્મા જુદો છે એમ ખૂબ જ સમગ દરીનો દ્વાન શાસ્ત્રકાર સિદ્ધ કરે છે આત્મા અને છે એમ સામ્યશાસ્ત્ર કડું છે આમા એમ છે એમ વેલ્ત કડું છે સાચુ પૂડો તો આત્માની અનેમા ઉપા જ

વેદાન્તી, આ માની એનાની શેષ મજરી છે સાખ્યના નાન પત્રી વેદાન્ત
 જ્ઞાન આ રહેતું નથી દ્વાં દેવ જુદિમ ને માટે કુન્નિતો અર્થ લારે અવ રા
 ઇ પમુ જેજે જુદિમ થી પર થા મ, વનાથી આ માને જેવો છે, બાણુવો-
 માણુવો છે તેને આ માના અન્ય ઉપ થી એ ત ઉપર આવના બુવાર નદી
 લાગે. મેક છે તેવો આત્મા જે પેનાનામા સમગ્ર તો ખીતનામા પણ તે
 તેવો જ છે એ સમ તા મટ નહીં પડે અને જેવો આત્મા આપણો છે તેવો જ
 સામાનો છે તો પત્રી સામ્ય ઉપ તાદ્રૂપ ઉપર કૂલતા વાર નદી જ લાગે એ
 તો ખૂમ સગ છે કૂલ માખ્યગાત્ર મેક છે તેવો આ મા સાજા જા થાય
 એને સાખ્ય અને વેદાન્તમા રહેજે તદ્વાન નથી એમ સમજાને છે એવો આત્મા
 સા િ છે દેવ છે મધ્ય છે દૃષ્ટ છે અર્થ છે અને આથી જ અભેકતા
 છે-એમ સિદ્ધ થાય છે આમ સાખ્યનો આ મા સત્ ચિત્ તે છે જ અને ન્યા
 શુદ્ધ વેદન છે ત્યા આન હોય છે જ એવો અમય નિમ છે આથી સાખ્યનો
 આ મા પણ વેદાન્તના આ મા જેવો જ છે ફેર કૂલ પાભાસનો છે

ઉપગત સાખ્યગાત્ર ક્ષિપ રિં મૌન મેવ છે અને આથી એ નિરીશ્વરવાની
 છે એવો એમ ક્રમ થાને છે આ ક્રમ જ છે કેમકે જે દેકાએ માખ્ય આપણા
 આ માને સાચના કાગ પોલાયો છે તે મો આ મા પરમા મા સિચાયતુ ખીજી
 મ્થુ હોતો નથી. અને આથી અનભવના જેવા પગ મા વિં સા મ્ય શાખતુ
 મૌન બગવાન જુદની પેર ખૂમ સ્વક છે આ મનાદી ગાત્ર નિરીશ્વરવાદી ભા
 રકે નહીં અનિ પ્રતોનો ઉકેલ અનભવમુખિ એ છે-એવો એનો અર્થ છે

(૮) પ્રકૃતિ-પુરુષ સંયોગ (૨૦-૨૧)

આમ તત્ત્વોનું વિવેચન કરી શાસ્ત્રમાર પ્રકૃતિ પુરુષના આરિથક સંયોગને
 સમાર માટે જન્માવદર દેરવે છે પ્રકૃતિ અને પુરુષને પગપગની અપેક્ષા રહે છે
 એ આંધગા પાગાની જોડીના દૃશ્યન્તે સ્પષ્ટ કરે છે અને આ એક બડ મોગ
 મયો છે પ્રકૃતિ અને પુરુષ ક્યારે-કેરી રીતે-શા માટે સંગીતી થયા એ બધું
 અનિવરતની સીમામા આવે છે અધેગની જ મોતી માત્રા મરના અજવાળાને
 પ્રદાસનાં ઉલોમ વધારે અખ્યગાત્ર છે આથી સાખ્યગાત્ર અધાસના પીજણ
 કે તા અજવાળાની ઉપતિ ઉપર વધારે કેતિ થાય છે અધાગની ઉપતિ
 મોધવા જ જલસુ તો માત્રા સ્વીકારે જ છટક અને માયાવ ને પણ જુદિની
 સજા ઉપર માત્રા અગનિયા. ઉપર આવે જ છટક સાખ્યગાત્રની જ
 અનિમ કેડીઓને નિંમ રીતે તપ્ત કરવા જઠએ ના અમને પણ માયાવા અને

અનંત અને મોત પણ અનંત જીવન એટલે આર્થિકાર અને મોત એટલે આર્થિકનૃત્યું જ પુનઃ આર્થિકાર માટે નિર્ગધાન. જગતમાં કશું નવું થતું નથી. કશું નાશ પામતું નથી. પ્રકૃતિની દૃષ્ટિએ જાનુસાર અખંડપણે પરિણામલીના આપ્યા જ કરે છે. પ્રકૃતિ ત્યાં સુધી જકિત આગમથી તેના નાશ બધે કરતી નથી ત્યાં સુધી જકિત કૃતાર્થ ન બને. કૃતાર્થ એટલે બોગ અને મોટાસંપત્તિ! પ્રકૃતિની આ દાણપરિણામી લીલા ઉપરથી તેના અર્થિકતાના પરમાત્માની ચેતન ચાતુરી અને લીલાચાતુરી, અનવગાથ પ્રતિભાચાતુરી અને અનંતશક્તિ-ચાતુરીનો મહેન્ટે ખ્યાલ આતી જાય છે. “લોકજગત્કાલમ્”નું “ધ્વામ્” જગત તેને લાંબતાં વાર નથી લાગે, જેને અર્કાર્થમાં ગમ પડે! વિનાશથી વિવેચન તો મળા મંથમાં આપ્યું જ છે. અહીં તો એ નિચારનો પ્રકાર ક્યાં જાળને ધબે છે તે બતાવવા પૂરતું જ ચાંચ્ય છે.

(૬) તત્ત્વ-વિવેક અને અવ્યક્ત-સિદ્ધિ (૧૦-૧૬)

અને સકાર્થવાને આધારે પ્રકૃતિની સિદ્ધિ કરી, ૮ અને ૯ કારિકામાં, પ્રકૃતિ, વિકૃતિ અને પુરુષની વચ્ચેનાં સાધર્મ્ય અને વૈધર્મ્યનો, વિવેકની શુદ્ધિ માટે, શાસ્ત્રકરે ઉલ્લેખ કર્યો છે. જીવન એ છેવટે તો વિશેષજોની જ રમત છે ને? આ કારિકામાં આવેલાં વિશેષજોની ખ્યાલમમ નિચારણા કરવાથી પરસ્પર તત્ત્વોનો વિવેક સ્પષ્ટ થાય છે. ૧૦-૧૧ કારિકામાં આ વિવેકની ફરેખા આપી ૧૨-૧૩ કારિકામાં ત્રિગુણનાં લક્ષણો વગેરે બતાવી ૧૪-૧૫-૧૬ કારિકાઓમાં પ્રકૃતિની અવ્યક્ત અવસ્થાને પણ હેતુપૂર્વકે સાસ્ત્રકાર સિદ્ધ કરી બતાવે છે.

(૭) પુરુષ-સિદ્ધિ (૧૭-૧૯)

પ્રકૃતિ-અવ્યક્તની સિદ્ધિ બાદ સાંખ્યશાસ્ત્ર એક અતિ અગત્યની શોધ અર્પે છે. અને તે પુરુષ-આત્માને લગતી સચાતપરાર્થત્વાત્ વગેરે પાંચ હેતુઓ દ્વારા પ્રકૃતિથી પર આત્મા છે એમ સિદ્ધ કરે છે. પ્રકૃતિથી સિદ્ધ પુરુષ છે એમ જે સમજાય તો આધ્યાત્મિક જીવનનો એક ખુદ મોટો, ગદ સર થયેલો ગણાય. આત્મા છે અને તે મુક્ત જ છે. તેની મુક્તિ સમજી તેટલી લેવાની વાર છે. આ બધીય વાતો સરળ થઈ જાય.

આ ઉપરાંત જકિતદીક આત્મા જુદો છે એમ ખૂબ જ સ્પષ્ટ રીતે દ્વારા સાસ્ત્રકાર સિદ્ધ કરે છે. આત્મા અનેક છે એમ સાંખ્યશાસ્ત્ર કહે છે. આત્મા એક છે એમ વેદાન્ત કહે છે. સાચું પૂછો તો આત્માની અનેકતા ઉપર જ

(૧૩) પ્રકૃતિની ઉપકારકતા (૫૬-૬૧)

સામ્યશાસ્ત્ર એટલું કૃત્ર છે કે તે પ્રકૃતિની ઉપકારકતા કાવ્યમય રીતે વર્ણવતા થાકતું નથી પ્રકૃતિ નિઃસ્વાર્થભાવે પગથિ ને પગથિ અને પરસ્પર વર્તે તેનાથી મોટું કશું? મૂળમાં જ આ કારિકાઓ હવ્યગમ વ્યવસ્થી ભરપૂર છે

(૧૪) તત્ત્વજ્ઞાનનું સ્વરૂપ (૬૨-૬૮)

છેલ્લો ઉપગ્રંથી કારિકાઓના તત્ત્વજ્ઞાનનું અરૂપ વર્ણવતા મૂળમાં દરેની પ્રતિજ્ઞા એટલે કે તત્ત્વજ્ઞાનમાં જ સાચું સુખ જૂવાયું છે-તેને સિદ્ધ કરે છે કેવલ જ એક એની વિશિષ્ટિ છે જેને માટે રિવેકા માનવે પ્રયત્ન કરવો ધોરે અને “રિવેકા એટલું એમ રિગેલસુ ન મને તો માનન પાણુ એક પ્રાણી જ છે

(૧૫) મર્યાપસહાર (૭૦-૭૨)

ઉપની કારિકામાં આત્મા પરપરનો નિર્દેશ કરી અથતો વિપસ્યહાર કરવામાં આત્મો છે

એક માન સૌ મોવે સામ્ય અને ચોગલાત્મના તત્ત્વપર્ગી જ્ઞાન વિના ભારતીય પ્રતિજ્ઞાની મૂલ્યશૂન્ય-દિતૈશ-સ્વર્ભૂત-દિતૈશ-સ્વર્ભૂતદિતૈશના મનનમયના અને ખેયનિદા નહીં સમન્વય! ભારતમૂલિમાં જન્મવાનો સૌથી ઈશ ત્યાજ એ છે કે અહીં સામ્યયોગ પગેરે શાસ્ત્રો છે એ શાસ્ત્રોની માયાશુભા તો ઈશ્વરની કૃપા હશે તેને જ સમન્વયો.

આ શાસ્ત્રનો સૌ અભ્યાસ કરો અને-

સર્વેશ્વ મુચિન સન્તુ સર્વે સન્તુ નિરામયા

સર્વે મદાણિ પરચન્તુ મા કથિત દુ સમાપ્તયાતિ

એ પ્રાર્થના સૌ કરો-

-શ્રી નરસિંહ મ. લાદ

એતી પણ આગળ અનનિવાદ સદગ્રંથજે જ રહે છે અને આથી ત્યાં સાંખ્ય અટકે છે ત્યાંથી જ વેદાન્તી આગળ તાંત્રીયો લાંબાની છેવટે ટ્રેન્સાક્ટ ઉપર પહોંચે છે. આથી સાંખ્ય જ વેદાન્તના પાયામાં છે. જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્ય જેવા કુશાલ બુદ્ધિ દૈવીપુરુષને પણ સાંખ્યની વિચારસરણી તોડતાં હાંફ ચડી ગય છે.

(૯) સૃષ્ટિક્રમ અને વિદ્યુનિઓનાં લક્ષણ (૨૨-૩૬)

પ્રકૃતિ અને પુરુષના આવિષ્કાર સંયોગમાં સૃષ્ટિની ક્રમિક ઉત્પત્તિ-બુદ્ધિ-અકંકાર-પચન-માત્રાઓ-અગ્નિબાર ધ્વનિયો અને પંચમહાભૂતોની અનુક્રમ સૃષ્ટિ બતાવી પ્રત્યેકનાં લક્ષણ આપી નેમની પ્રકૃતિનું નિરૂપણ આપ્યું છે.

(૧૦) બુદ્ધિની સહેતુક સર્વોપરિતા (૩૧-૩૭)

ઉપતાં બધાંય તત્ત્વોમાં બુદ્ધિ જ ન્યેડ અને શ્રેષ્ઠ છે. કેમકે પુરુષને ભોગ અને અપવર્ગનો રસધાન તે જ સાક્ષાત્ સમર્પે છે! પડેમાં ભોગ અને પછી મોક્ષ-બંને બુદ્ધિ જ અર્પે છે. અને આથી એતી બુદ્ધિ ઉપર અત્યંત ભાર મૂક્યામાં આવ્યો છે. ગાયત્રી મંત્રને સર્વશ્રેષ્ઠ મંત્ર ઠેરવનારી ભારતીય પ્રતિમા પાછળ પણ આ જ દૃષ્ટિ છે. બુદ્ધિ શુદ્ધ થઈ એટલે પુરુષ પ્રપન્ન પૂરો થયેલ પછી ઈશ્વરીય કૃપાનો પ્રદેશ શરૂ થાય છે. અને ઈશ્વર તેની ફરજમાંથી કદી ચૂકનો નથી. યોગ ગર્ભો બુદ્ધિ ભોગરહિતા થતાં મોક્ષપ્રયણ બને છે. આથી બુદ્ધિશુદ્ધિની કિંમત શાણો માંડીને વર્તે.

(૧૧) તન્માત્રા-સૃષ્ટિ અને લિંગ શરીર (૩૮-૪૬)

બુદ્ધિની શ્રેષ્ઠતા સમજાવી, આ શાસ્ત્ર તન્માત્રાઓનાં સ્વરૂપની સમજ આપી, સ્થૂલ શરીરની ઉત્પત્તિ વર્ણવી, સૂક્ષ્મ શરીરનું ચથાર્થ વર્ણન કરે છે. આ લિંગ શરીર જ સંસારનું અદૃશ્ય કારભારી છે. આત્માને એ જ માયાની ધુમરી ખવરાવે છે લિંગ શરીરનું કારણ છે કારણ શરીર એટલે કે મૂળ અજ્ઞાન. આથી કારણ શરીર મરતા-લિંગ શરીર નિર્જીવ બને છે અને પરિણામે સ્થૂલ શરીરની આવક બંધ થાય છે.

(૧૨) પ્રત્યય સર્ગ (૪૬-૫૫)

ઉપર કારણ શરીર કયું છે, એ કારણ શરીરની સર્ગક ધાતુ છે અજ્ઞાન એના પ્રત્યય રૂપે પચામ બેળે થાય છે. પાંચ બેળમાં વહેંચાએવી અવિદ્યા, અદ્યાત્મિક પ્રકારની અશક્તિ. નવ પ્રકારની તુષ્ટિ અને આઠ પ્રકારની સિદ્ધિ, આમ આ પ્રત્યય સર્ગ પચાસ જાતનો છે.

(૧૩) પ્રકૃતિની ઉપકારકતા (૫૬-૬૧)

સાખ્યશાસ્ત્ર એટલું કૃત્રિમ છે કે તે પ્રકૃતિની ઉપકારકતા મધ્યમની રીતે વર્ણવના ચામું નથી. પ્રકૃતિ નિઃસ્વાર્થભાવે પરાયે વર્તે છે અને પરાર્થ સર્વે તેનાથી મોટું કાણુ? મૂળમાં જ આ મરિકાઓ હવે ગમ વ્યવસ્થી ભરપૂર છે

(૧૪) તત્ત્વજ્ઞાનનું સ્વરૂપ (૬૨-૬૮)

હવે હવેની મરિકાઓના તત્ત્વજ્ઞાનનું અર્થ સર્જના મૂળમાં એની પ્રતિષ્ઠા એટલે કે તત્ત્વજ્ઞાનમાં જ માત્ર સુખ છપાતું છે-તને ચિદ્ધ કરે છે એવું જ એક એની સિધ્ધિ છે જેને માટે સિદ્ધિ માનવે પ્રયત્ન કરવો ધો. અને "સિદ્ધિ" એટલું એક સિદ્ધિસભ્ય ન મળે તો માનવ પણ એ પ્રાણી જ છે

(૧૫) મધ્યોપસહાર (૭૦-૭૨)

હવેની મરિકામાં આચાર્ય પરપગનો નિર્દેશ મરી મધ્યનો ઉપસહાર કરવામાં આવ્યો છે

એક માન સૌ નોવે સાખ્ય અને યોગશાસ્ત્રના તત્ત્વપર્યાય ગાન વિના ભારતીય પ્રતિભાની મૂળરૂપી હિતૈશ-સર્વજ્ઞ હિતૈશ-સર્વજ્ઞહિતૈશીના મગનમનના અને ધ્યેયનિઃ નહીં સમગ્રપા ભાગ્યભુક્તિમાં જ મગાને સૌથી શ્રેષ્ઠ લાભ એ છે કે અહીં સાખ્યયોગ વગેરે શાસ્ત્રો છે એ શાસ્ત્રોની માયાકૃતિ તો ઈશ્વરની કૃપા હશે તેને જ સમગ્રશે

આ શાસ્ત્રનો સૌ અભ્યાસ કરો અને

સર્વેષ્ઠ સુખિન રત્ન સર્વે સન્નુ નિરામયા
સર્વે મદાણિ પર્યન્તુ મા કથિત દુ સમાપ્તુયાત્

એ પ્રાર્થના સૌ કરો-

-શ્રી નવિન મ ભટ્ટ

શુદ્ધિ પત્રક

પાનું	લીટી	અશુદ્ધ સિદ્ધાન્ત	સિદ્ધાન્તી
૩	૨૯		
૪	૧૮	"	"
૧૦	૪	પ્રેમીયતે	પ્રમીયતે
૧૧	૧૫	મિનઝરી તો	ઝરીનો
૧૨	૨૫	વિવિન્વન્તિ	વિસિન્વન્તિ
૧૨	૨૭	વિયથો પૃથ્વી...	વિયથો એટલે પૃથ્વી...
૧૩	૬	કે સન્નિહૃયં	કે પદાર્થ સન્નિહૃયં
૧૪	૧૬	દિન્દિયોએ અર્થોના	દિન્દિયો અને અર્થના
૧૯	૧	પ્રમેય પ્રધાનશાસ્ત્ર	પ્રમેય પ્રધાન શાસ્ત્ર
૨૦	૨	આગમ	આગમ
૨૫	૮	નિરાશ	નિરાસ
૨૮	૨૨	અનિત્ય	અનિત્ય
૨૮	૨૩	પરતંત્ર	પરતંત્ર
૨૯	૨૧	બાપી	બાપી
૩૨	૩	ગાથા	ગાથા
૩૩	૪	મીઠાં	મીઠાં
૩૪	૮	સર્વાર્થ	સર્વાર્થ
૩૫	૨૪	જનનવૃત્તિય.	જનનવૃત્તય.
૩૬	૭	ત્યાં જડી	ત્યાં ન જ
૩૭	૨	ચિત્તમ	ચિત્તમાં
૩૭	૫	જે	જેમ
૩૭	૬	સક્રિય	અક્રિય
૩૭	૩૧	પોષક	પોષણ
૪૦	૨	વવેલી	રિવેલી
૪૨	૨૧	પાડવાના	પામવાના
૪૨	૨૮-૨૯-૩૦	સ્થિતતા	વિસ્થિતતા
૪૫	૮	ત્રેગુણથી	ત્રેગુણથી
૪૬	૨	વિવની	વિવનું
૪૬	૨૯	દો જુલો	જુલો છે
૪૭	૨૭	ત્રેગુણ તો	ત્રેગુણનો

૫૫	૧૧	અરુદ	શુદ્ધ
૫૬	૨૧	પાને	પુદ્ગાને
૫૭	૫	ખને	ખને
૫૮	૧૬	કાગ	વૈગાગ
૫૯	૨૬	તે	તે વૈગાગ
૬૦	૨	અભિમાને	અભિમાન
૬૧	૪	અને	અને
૬૨	૧૪	માધર્મ્યાં	માધર્મ્યાં
૬૩	૨૭	કુટું	કુટું
૬૪	૧	વરણરાવન દેવુદ્ય	વરણરાવનદેવુદ્ય
૬૫	૭	પુદ્ગાર્થ	પુદ્ગાર્થ
૬૬	૧	બ્રહ્મ વર્ગ	બ્રહ્મવર્ગ
૬૭	૬	તેરુ	તેર
૬૮	૧૫	આદ્યર્થ	આદ્યર્થ
૬૯	૨૨	ઉચ્ચર્ગ	ઉચ્ચર્ગ
૭૦	૯	હમ્બોર્ગ	હમ્બોર્ગ
૭૧	૧૦	વાદ્ય	વાદ્ય
૭૨	૫	બુદ્ધિદ્વયાગિ	બુદ્ધિદ્વયાગિ
૭૩	૬	વચચિવયાગિ	વચચિવયાગિ
૭૪	૧૨-૧૬-૨૦	હરે છે	હરે છે
૭૫	૨૫	અવગાદેત	અવગાદેત
૭૬	૧૦	ગુરુવસ્થાર્થ	ગુરુવસ્થાર્થ
૭૭	૨૬	નિવર્તનતો	નિવર્તનતે
૭૮	૩૦	અસમ	અસમ
૭૯	૨૮	આધમકતે	આધમકતે
૮૦	૮	આભા તે	આભાને
૮૧	૧૭	એમ	એને
૮૨	૧૦	ગાન્ધી	ગાન્ધી
૮૩	૧૮	વૈદ્યપાત્ર	વૈદ્યપાત્ર
૮૪	૨૭	તામિષ્ઠો	તામિષ્ઠો
૮૫	૨૨	સિદ્ધીનામ્	સિદ્ધીનામ્
૮૬	૧	વવેકપ્રાપ્તિ	વિવેકપ્રાપ્તિ

पातुं	दीर्घ	अशुद्ध	शुद्ध
७७	१४	विषयं लक्ष्मे	विषय पक्षे
७७	१६	हिंसादिद्ध	हिंसाविद्ध
७७	१६	आप	आम
७८	२	मुक्तिओ	मुक्तिओ
७८	७-८	सुहृत्	सुहृत्
७८	१४	मोहमान	मोहमान
८१	२३	करनारने	करना२ तो
८१	३०	सर्वक्षन्शी	सर्वक्षी
८१	३१	अशुद्ध	अशुद्ध
८२	३	निमित्ते	निमित्तं
८२	५	देव	देवा
८२	१८	स्वभदिभा	स्वभदिभाभां
८२	२६	तद्वत्	तद्वत्
८२	३०	निवृत्तिने	निवृत्ति ते
८४	१४	अंशयो	अंशयो
८५	१४	आत्मान्	आत्मानं
८५	१६	अंगशेषे	सात ३पे
८५	१६	ज्ञान ३पे	ज्ञान ३पे
८६	१	विशुद्ध	विशुद्ध
८७	२५	उपेक्षक	उपेक्षकः
८७	२५	इत्युपरयति	इत्युपरमति
८७	२६	सर्गस्या	सर्गस्य
८८	२७	अधारण	अकारण
८८	१३	अक्षने धम	अक्षने वेग
८८	२४	एकान्तिकमाप्तनिकमुगर्व	एकान्तिकमात्यनितिक
९०	८	स्थित्युत्पत्ति	स्थित्युत्पत्ति
९०	२४	तत्रेम्	तत्रम्
९१	३	पत्नि	मां ओ
९१	२२	विवर्जित	विवर्जिता
९२	२	भन्तुं	भन्तुं

અસ્મદીયમ્

સાંખ્યશાસ્ત્ર અને યોગશાસ્ત્ર દ્વારાનિકે આદિત્યમાં ખૂબ ઊંચો મોજો ધગવે છે. વેદાન્તને જન્માન્તરાં આ બે શાસ્ત્રો છે. વેદાન્તના અને અદૈતની મોપ સાંખ્યના પાયા ઉપર અને યોગની દીક્ષામતીથી થઈ છે. ભારતીય સંસ્કૃતિનું કંગેડરન્જ છે સાંખ્યશાસ્ત્ર.

એનો સૌથી વધારે પ્રામાણિક પ્રંથ છે આ હંધરકૃષ્ણ મુનિન સાંખ્યશાસ્ત્રિ. ૭૦ શ્લોકમાં મીતરે પ્રંથ એમણે સમાધા છે. ગીતામધુ આવતુ હતું ત્યારે તે હાલ ચુલ્લનના તત્ત્વોથી જીવોને આ શાસ્ત્ર ગમજે એમ માની ધરિ ધરિ તેમાં જપાતું હતું અને લખાતું હતું. પણ ગીતામધુએ આદિક આપવાન હોયો પણે અને લેખન અટક્યું.

પણ નિકટવીં એકીજનોએ એ શાસ્ત્રની પૂરી સ્વર્ણ માટે વાગવાર માંગણી કરી. લખવાની હિને ન રહી, પણ એકીજોના રનેડને કેમ હજોડાય! અને તેમની શાગણીને સંતોષવા આ પૂરું થયું. ગીતામધુનો મામિકરૂપે પૂનર્જન્મ થતાં આ પ્રથ જન્મસુખમ કરી શકયો. આવા પ્રથોના અભ્યાસી વિગ્ધ હોય છે. જનનાને પણ એનો ગ્સ વધાર નથી હોનો. આપણી એ કમનસિખી છે આપ્રથોનો અભ્યાસ આજે તો ખૂબ ઉપયોગી જ નહીં અનિવાય છે આપણી શુદ્ધપરંપરાઓ તુટી ગય છે અને સાથે સાથે શાસ્ત્રોના રહસ્યો પણ એજા થતા ગય છે આવા સયોગોમા આવા શાસ્ત્રો ખીચાગ અરણ્યરુદ્ધ કરતા હોય છે! પણ એ શાસ્ત્રો સત્ય ઉપર જીવતાં લાગ્યો છે આજનો ધૂમરદાંતવાળો યુગ એમને તમે એજા મદદના માને! પણ છેવટે તો આપ્રદિતો જ નિજ્ય થવાનો છે કેમકે એ સત્યદિ છે

આ લખાણ પાઠના કેવા આત્મમર્જનની શુદ્ધિ, નિરાંત્રા અને સ્વચ્છતા જ એકમાત્ર પ્રેરક હેતુ છે કેરા પાર્થિવ જીવોણ નીવડે! આ નિશ્ચ અનુમનની નિશ્ચ છે. અને આથી એની પાઠના સુદૃઢ અભ્યાસ જરૂરી છે! જેમને આત્મમર્જનની નિરાંત્રા ખપતી હેય, પરમસ્વિક્ષી અને તર્કશુદ્ધ વ્યવચિત નિશ્ચારમરણિ પસદ હોય, જેને છીછરો અને ઉપરહલ્લો અભ્યાસ વ્યર્થ લાગતો હોય તે આ પાનાએમા ડોકીઆં કરે તેને એમા ચિંતનો આત્મપોષક પોરાક મળી રહેજે ખીનત્રોને એ વ્યર્થ મગજમારી અને માથાકટ લાગવાનો સહન છે

પરમામા સૌનુ લદ્દ કરો એ ભાવ સાથે રિમીએ છીએ.

નસિન મ. બહ

—: અર્પણ :—

પરમ પૂજ્ય પિતાતુલ્ય તપોમૂર્તિ
કાકાશ્રી અંબાશંકર ભાનુશંકર ભટ્ટ

તથા

માતૃતુલ્યા સેવામૂર્તિ
કાકીબા શ્રી શાન્તાબેન અંબાશંકર ભટ્ટ

ને સપ્રેમ

સપ્રણામ સમર્પિત

નલિન મ. ભટ્ટ

૧-૧૧-૫૬

સાંખ્ય સંજ્ઞવની

(૧)

પ્રિયાત્મન !

જ્યેષ્ઠ સન્ધ્યાનન્દ સમિ આજે તને ઉદ્દેશીને વળી કાર્તિક જન્મના જન્મની વેળા ઉપર ધનુ મન થયું છે તું આત્માર્થી છે એટલે આત્માને વળી અર્થ તો તને હૈં વળી જશે એટલી શ્રદ્ધા છે અને આત્મા અનન્ત છે આધી જાણે સીમા નથી આગળના સમ્યક્શોધકોએ એકચર છે-“નાન્ત જગમ” આ જાણે દો, આત્માને સીમા નથી. તો એ આત્માને જેટલો સ્પષ્ટપણે પામી શકાય તેટલો પામવાની એ માત્ર મગજ ધ્વજાથી આ શુદ્ધ્યાન આતરપ્રેરણાથી થઈ રહી છે

જ્ઞાતવર્તિને અને તેની ચિરંજીવી સમૃદ્ધિને તેની સાધના અને પુરુષાર્થને સમજવા છે? જો સમજવા હોય તો સામ્યશાસ્ત્રને તું જરાયર સમજી લેજો સામ્યશાસ્ત્રની યોગ્ય સમજ સિવાય જારતને પૂરું સમજી શકાય તેમ નથી. સામ્યશાસ્ત્રની પાયાની વિચારણા હૈં દૈયામા હરે નહીં ત્યાં સુધી પ્રવિર્ત્તિમાની મનોહરતા સમજવી અગમ્ય છે તો આ લેખમાગમા સામ્યશાસ્ત્રની વિચારસંણ્ણિ પ્રધાનમુદ મહોપમા સમજવાનો આપણે પ્રયત્ન અને સતોની કૃપાથી પ્રવલ્ન થીશું આપણા એ પ્રયત્નમા અતર્કીયો પારલ્લેક પ્રમાણ આપણને સહાય કરે.

અને આમ તો સામ્યશાસ્ત્રની પ્રાચીનતા ઇતિહાસના કાળને પણ વધારી જાય છે મહામુનિ કપિન લગ્નના એ શાસ્ત્રના દર્શ પ્રગોલ્લ અને પ્રવર્તક છે એમના નામે સામ્યશાસ્ત્રો પણ મોજૂ છે પણ એ સૂચેતો સાર આપવા જઈએ તો પણ વિસ્તાર થઈ જાય! અને સંક્ષેપ-શુ જીવનમા કે તેના તમામ કાર્યોમા-આજના યુગનો પ્રધાન સર છે આધી સંક્ષેપમા જ એ શાસ્ત્રના મુખ્ય મુદ્દાઓ ચર્ચવા માટે આપણે સાધ્યાન લેઈશું એ માટે મુનિશ્રી ઇશ્વરકૃપણ રચિત સામ્યમંડિકા ધ્યેયમંદક નીકળે એ કારિકા આત્મચ તરીકે વિચારકોને માનીતો છે અને સમાસમા વ્યાસને-ટેશમા વડે સધરવાની, એનામા-અદ્ભુત કળા છે તો કેવળ ૭૨ શ્લોકોમા અમિત અર્થને સમાનસારી સામ્યકારિકાઓતુ જ સૌને સમજાય એવું સરળ વિસરણ કરવાનો યત્ન થીશું (૧-૮-૫૪)

આત્મન ! વિવેકીને માટે જાણવા જેવો પદાર્થ કયો ? કેમકે જાણવા જેતું જ અને જોઈતું જ જાણવા માટે જ્ઞાનકાળ છે અને જ્ઞાનનો-અનાવશ્યક અતિશાનનો રોગ આપણને ન પીડે જોનાથી પરમપુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ થાય તે જ જાણવા જેતું ને જ જ્ઞાણીને મેળવવા જેતું આથી વિવેકીને મન તો પરમ પુરુષાર્થનો ઉપાય જ જાણવા જેવો અને જાણીને આવરના જેવો

અને પરમ પુરુષાર્થ એટલે શું ? પરમ એટલે ઉત્તમ પુરુષાર્થ એટલે જીવે ચલના યોગ્ય પદાર્થ ઉત્તમ ચાહના યોગ્ય વસ્તુ તો આપણો પરમાત્મા જ છે કેમકે પરમાત્મા જ વિવેકી નજરે ચાહવા જેવો હરે છે અસતને તો ચાહતું શું ? કેમકે અસત કાળને અધીન છે કાળ અસતને ભરખી જાય છે સત ગાળથી અસ્પૃશ્ય રહે છે પરમાત્મા સત છે આથી તે ચાહવા જેવો છે કેમકે તેના ઉપરનો પ્રેમ સદાકાળ ટકશે ઉપરાત જડને ચાહતું શું ? જડ આંધળું છે પ્રકાશ વિનાનું છે જડને પણ પ્રકાશિત કરેતો આત્મા જ એના પરમાત્મસ્વરૂપે ચાહવા જેવો છે ઉપરાત અસત અને જડ સદાય દુઃખતા છે જે દુઃખ દે તે તો દોષનો વિચારે, જ્ઞાનનો વિચાર નહીં અને ચાહતું એ તો સુખી થાનો ઉપાય છે પ્રેમ સુખ માટે હેન આથી સુખસ્વરૂપ આત્મા જ પરમાત્મસ્વરૂપે ચાહના જેવો છે આમ સંનિવ્યંજનસ્વરૂપ આપણો પરમ આત્મા પ્રીતિનો વિચાર થવો ધો છે તે પરમાત્માના પ્રેમી થવા માટે આપણને યોગ્યતા આપે એ જ પરમપુરુષાર્થનો ઉપાય છે આથી પરમપુરુષાર્થની પ્રાપ્તિનો ઉપાય જાણવા યોગ્ય છે વિવેકીને માટે આથી તેની ભૂમિકા રચના યુનિટી હર્ષરક્ષણ કહે છે—

દુઃખત્રયમિચાતાત્ ત્રિષ્ટાસા તદ્ભિષાતકે દેસી ।

દષ્ટે સાઽપાર્થા ચેન્ નૈકાન્તાત્પન્તતોઽમાવાત્ ॥ ૧ ॥

“ત્રય પ્રકારના દુઃખોના અસય આધાતથી, તે દુઃખોના નિવર્તક ઉપાય માટે ત્રિષ્ટાસા થાય, ઉપાયો પ્રત્યક્ષ છે આથી તે ત્રિષ્ટાસા વ્યર્થ છે એમ એ કહેના હો તો તે ભ્રાંતર નથી, કેમકે પ્રત્યક્ષ ઉપાયોના અભવથી તે ત્રય પ્રકારનાં દુઃખોના એકાન્ત અને અવ્યવ અભાવ થતો નથી” ॥ ૧ ॥

અર્થાત્ આ ઠરિમમાં અંધાર સંખ્યશાખનું જ્ઞાન પરમ પુરુષાર્થનું સ્થાન છે અને આથી તે શાસ્ત્રને જગતી ત્રિષ્ટાસા જ યોગ્ય છે એ મિદ્ધાનુ સમર્થન કરવા, પૂર્વભૂમિકા તૈયાર કરે છે ત્રય પ્રકારના દુઃખો આ જગતમાં છે સૌના અનુભવને કેમ પ.મગ્ય ? એવા દુઃખને કેઈ આવકાર આપવા હજી નથી તો દુઃખનો ત્યાગ હજી છે. અને આથી શાસ્ત્રકાર “દુઃખનસ્ય અમ્ભા આપાનથી” એટલે શમ્યુગ્ધ વાપરે છે એ અનુભવનો આપાન જ એના ત્યાગનો પ્રેમ છે દુઃખ નથી મમતું માટે જ એના નાશનો ઉપાય જાણવા યોગ્ય છે

આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક અને આધિદેવિક-એમ ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખો છે. તેમાં આધ્યાત્મિકના બે પેદાશો છે. શારીરિક અને માનસિક વાત, પિત્ત અને ક્ષતી નિમ્નમાને વધે જન્મતું દુઃખ તે શારીરિક. ક્રોધ, દોષ, લોભ, મોહ, ભય, ઈર્ષ્યા, વિશ્વાદ, સંશય વગેરેમાંથી નીપજતું દુઃખ તે માનસિક આંતર ઉપાયોથી જ થતા યોગ્ય હોવાને એ દુઃખ આધ્યાત્મિક દુઃખ કહેવાય છે.

આજ ઉપાયોથી નિહત કાંઈ એવું દુઃખ બે પ્રકારનું-આધિભૌતિક અને આધિદેવિક. મનુષ્ય પશુ, સાપ, સ્થાવર વગેરેથી જન્મતું દુઃખ તે આધિભૌતિક. વદારક્ષસ, પ્રહાવેશ વગેરેથી પેદા થતું દુઃખ તે આધિદેવિક.

હવેમાત્ર દુઃખાનુભવી છે. અને અનુભવેલા અપરાધ યોગ્ય નથી. આથી રજેશયુના પરિણામ વિશેષરૂપ આ દુઃખત્રય અસભ્ય છે. અસહ્યતા જ તેના ત્યાગમાં કારણરૂપ છે. અને આથી જે ઉપાયથી તેની નિવૃત્તિ શક્ય હોય તે ઉપાયની ગિનાસા કાંઈ જ. અને એ ઉપાય તે રાષ્ટ્રીય ઉપાય જ. અર્થાત્ સાંખ્યશાસ્ત્રને સંમત જે વિવેકરૂપ ઉપાય તે જ અહીં ઉદ્દિષ્ટ છે એ સિવાયના ઉપાયો માટે તો આ શાસ્ત્ર અનધિકારી લેખાય.

પણ ત્રણ દુઃખ છે. તેનો સંબંધ અનિષ્ટ છે. આથી તે તજવા યોગ્ય છે. અને એના ત્યાગના ઉપાય તરીકે સાંખ્યશાસ્ત્રમાં જતાવવામાં આવનાર ઉપાય જ માત્ર છે એવું સિદ્ધ ન થાય! સાંખ્યશાસ્ત્રમાં જતાવવામાં આવનાર વિવેકરૂપી ઉપાય તો અપ્રત્યક્ષ છે. મુરેક્ષ છે. જ્યારે આ ત્રણે પ્રકારનાં દુઃખોને દૂર કરનાર પ્રત્યક્ષ ઉપાય છે. અને તે સહેલો છે. તો પ્રત્યક્ષને છોડી અપ્રત્યક્ષને ટાળી પડે? મહેકાને મૂંઝી મુરેક્ષને કોણ વળગે? માનવગત મહેનતખીરુ છે! કષ્ટખીરુ માનવગતે કષ્ટી દૂર રહેવા સદા યત્ન કર્યો જ છે! અને આથી પ્રત્યક્ષ અને સરળ ઉપાયોનો એ વધુ આદર કરે તો તે યોગ્ય જ છે. અને શારીરિક દુઃખોને દૂર કરવા તો ચરક અને શુશ્રુતા તૈયાર છે. આખો આયુર્વેદ આપણી સેવામાં હાજર છે! માનસસંતાપને દૂર કરનારા ઉપાયો પણ છે જ. કામિની કામને તોળે અને એ રીતે તે તે માનસદુઃખના પ્રતિકારના ઉપાયો મોજૂદ છે! અને તે જ પ્રમાણે આધિદેવિક દુઃખોના નાશ માટે પણ મન્ત્ર સન્ત્ર વગેરે ઉપાયો છે જ. અને આથી રાષ્ટ્રીય ઉપાય જ એકમાત્ર નિસ્તાર છે એવા સાંખ્યશાસ્ત્રનો દુઃખનિર્મોલ ઉચિત નથી આપેલો થયો પૂર્વપક્ષ.

એની સામે સિદ્ધાન્તીને શું કહેવાતું છે? સિદ્ધાન્તને પણ સુકર અને પ્રત્યક્ષ ઉપાયો માન્ય છે. જતાં માનવ શુદ્ધિશાળી પ્રાણી છે. એની શુદ્ધિની કિંમત સચોટ અને શાશ્વત એવા ઉપાયોની શોધમાં રહેલી છે પ્રત્યક્ષ ઉપાયો અજમાવતાં ત્રણેય

પ્રકારનાં દુઃખો ન્હા જ એવી કાઈ ગેરંદી આપે ખગે ? સૌ પ્રયોગ અનભાવી
 મેળા કહેશે, પણ જાતી કોઈ એમ નથી કરી શકે કે અમુક પ્રવૃત્તિ ઉપાયથી
 અમુક દુઃખ જરો જ. અને જ્યાં માત્રી લાગે કે તે તે ઉપાયોની અનભાવથી
 તે તે દુઃખો દૂર થયાં. પણ દૂર થયેલાં તે તે દુઃખો ભાવિમાં પાછાં કરી દર્શન ન
 દે એવી ખાત્રી કાઈ આપે ખરું ? અને આ જ દેખાડે શસ્ત્રીય ઉપાયની સરસાર્થ
 છે. પ્રવૃત્તિ ઉપાયો કદાચ કામ આપે પણ તાત્કાલિક સહન આપતા ઉપાંત
 કાયમને માટે સહન આપનારા એ ઉપાયો નથી જ. અને જાનવ દાંતને જે યેન
 કરીએ તે સગાકાળ કાંઈ દુઃખ આપનારો હોયો જોડ્યો સાંખ્યશાસ્ત્રનો એ થયો
 છે કે એ જે ઉપાય બતાવે તે ઉપાયનાં આચરણથી ત્રણે પ્રકારનાં દુઃખો એકાન્તપણે
 અવસ્યપણે જમો જ. અને અત્યંતપણે-એટલે કે છેવટે માટે જશે જ. ગયેલાં
 તે કહી પાહું મોહું નહીં બતાવે. અને આથી વિચારકદાને માટે તો પ્રવૃત્તિ ઉપાયો
 સહેલા હોય તો પણ અંતરથી શ્રાવ્ય નથી સહેલા ઉપાયોનો લાભ ઉકારીએ પણ
 કાયમી દુઃખ નિવૃત્તિનો એ ઉપાય નથી એવું સ્પષ્ટ સમજી કાયમ માટે દુઃખના
 વિરહનો ઉપાય શોધીએ એ ઉપાય બતાવવો એ સાંખ્યશાસ્ત્રનો નિર્ણય છે. અને
 આથી સાંખ્યશાસ્ત્ર જાણુવા યોગ્ય છે. અને એ કારણે જિજ્ઞાસા બર્ધ નથી ॥ ૧ ॥

આમ પ્રવૃત્તિ દેખાતા અને સહેલા દિવસ ઉપાયો આપણું કાંઈ સાધના
 નથી. માટે તે ઉપાયોનો વિનિયોગ આપણે માટે વિચારરમણીય નથી એ પહેલી
 કારિકામાં સિદ્ધ કર્યું. પણ આ તો શાસ્ત્રવર્મા છે. સિદ્ધાન્ત યોગના મનને સ્થાપે
 તે પહેલાં પૂર્વપક્ષ એનાથી ધાય તેટલી બધીમ હતીએ તેની-સ્થાપે અનભાવે છે.
 અને નિર્માણપણે જો સિદ્ધાન્ત અધ્યાય તો જ તેની સ્થાપના થતા હે છે. અને એ
 યોગ્ય પણ છે. શ્રદ્ધા શુદ્ધિની વેરી નથી. ઉચ્ચી વ્હાળી છે. શુદ્ધિનાં રમખાણો
 શાંત કરીને જ સાચી શ્રદ્ધા ટકાવી શકીએ તો આ દેખાડે બીજો મોસ્વે પૂર્વપક્ષી
 સિદ્ધાન્તની રાખે અનુભવા આવે છે. તેની હતીય છે કે લાલે પ્રવૃત્તિ ઉપાય
 નાકામયામ નીવડતો અમારી કને બીજો એનાથી પણ ચડીયાતો અને સિદ્ધાન્તને
 પણ મંજૂર આવે એવો વૈદિક ઉપાય છે. એ યત વગેરેનાં આચરણ બતાવતો
 વૈદિક ઉપાય વિવેક ઉપાય કરતાં સહેલો છે, સરળ છે, સિદ્ધિ દેનારો છે. “સ્વર્ગકામઃ
 મર્જેત”-સ્વર્ગની ઇચ્છાગણો યત કરે તો યાદથી ઉપાય દ્વારા સર્વમંસુખ મેળુસ
 મેળવી શકે છે. અને સ્વર્ગની વ્યાખ્યા તો બતાવે છે ને ? કર્યું છે કે—

“યત્ત દુઃસેન સચિર્ધં ન ચ કર્ત્ત્વં અનન્તરમ્ ॥
 અભિલાષોપવીર્ધં ચ તન્મુલં રૂઢ પદાસ્યદમ્ ॥

—“તે સુખ તો સ્વામ્યુખ છે જેમાં દુઃખની સેવન નથી, જે ભાવિમાં અગત્ય નથી જે અવિરત છે, હૃદયભાગથી ઉપશિત થાય છે.” ખસ આત્મ સુખ યજ્ઞગાદિ વૈદિક, હર્ષેના આચરણથી મેળવી લઈશું. અને એવું સુખ પોતાના સ્વભાવે દુઃખને તેના મળ સહિત ઉમેરી નાંખશે. ખરી ખીતું વધારે આપણને શું જોઈએ? અને એવું સુખ કામલ નથી વેદમાં લખ્યું છે: “અગમ સોને અમૃતા અમૃત અને સોમરસ પવિત્ર અને અમૃત થયા!” જે એ નાશ પામતું હોત તો એને અમૃત શબ્દે શું સંજોગે? આથી પ્રત્યક્ષ ઉપાય ન હોય તો પણ વ્રણ દુઃખના નિવારક વૈદિક ઉપાય મુકર છે. અનેક જગમે પણ પૂરા પહેાંચી ન વળાય એવા તમ્બરા વિવેક ચાનરખ ઉપાયથી મો દરજ્જે વધુ સારો છે. અને આથી સાંખ્યશાસ્ત્રની વિવેચના કરવાની જરૂર ન હોઈને એને લગતી જિજ્ઞાસા વ્યર્થ છે. આવી પૂર્વજ્ઞાની દલીલ થતાં સિદ્ધાન્તી ચિંતિત્રાણી શી અદમ્ય અદમ્યથી કહે છે:—

હૃદયદ્ માનુષ્યવિકઃ સ હિ અધિશુદ્ધિક્ષયાતિશયયુક્તઃ ।

તદ્વિપરીતઃ યેવાન્ વ્યક્તાઅયક્તઃ સ્વિજ્ઞાનાત્ ॥ ૨ ॥

—“પ્રત્યક્ષના જેવો જ છે વૈદિક ઉપાય કેમકે તે અશુદ્ધિ રૂપ અને અતિશયથી જા છે, તેનાથી ઉઠશે વધુ વળાળવા જેવો છે. વ્યક્ત અવ્યક્ત અને જ્ઞાના વિરોધજ્ઞાનથી તે સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૨ ॥

પૂર્વજ્ઞાનીની દલીલ તો મો ઉતરી જાય એવી જ છે. પણ એના નિવારણમાં રહેતું પોલાણ વિચારરહિત જ સમગ્રતઃ એવું છે. વિચારશીલ માનવ હૃદયગ્રાહણનાં જેવી ઉપરથી રમણીય દલીલથી મુખ્ય ન બની જાય. એ તો વસ્તુને તપાસવામાં પાતરધો હોય. સિદ્ધાન્તીની નગરમાં વૈદિક ઉપાય પણ પ્રત્યક્ષ ઉપાય જેટલો જ પોતો છે. પ્રત્યક્ષના જેવો જ એ પૂર્ણ અર્થમાં કાર્યસાધક નથી. જીવનમાં શ્રદ્ધિનું સાધન પણ શુદ્ધ હોતું જોઈએ. આપણે માનવ છીએ. માનવ દોષને શુદ્ધિપ્રધાન છીએ અને આથી આપણે સુખ કષ્ટીએ. એ સ્વાભાવિક છે. પણ આપણું સુખ કામને પણ દુઃખી કરીને ન ઉપજતું જોઈએ. પ્રાણીમાત્રના મુખ્યેન સાથે અવિરોધીપણે આપણે મુખ્યેન મેળવતું જોઈએ. આપણે સૌને જીવતા દષ્ટએ તો જ સાચા અર્થમાં જીવ્યા ગણાઈએ. આપણે એવી જીવનસરણી દરમ ગણવી જોઈએ કે જે જીવનસરણીથી એક પણ પ્રાણી આવે આવે પણ કોચવાતું હોય!

યા વગેરે વૈદિક ઉપાયોથી સ્વર્ગીય સુખ તો મો. એ ખેાડું નથી, પણ એ મારે આંખની-પાંતી કિમ્મત થોડી છે ખરી? વિવેક શું કહે છે? સાધન શુદ્ધ છે ખરું? યજ્ઞમાં કેઈ જીવની હિંસા નથી? છે જ. અને કેઈની પણ હિંસા થતાં આપણને

સ્વર્ગ મળતું હોય તો તે સ્વર્ગને લઈને આપણે શું કરીએ? એ સ્વર્ગ સ્વર્ગ નથી,—શાળ છે,—જેની પ્રાપ્તિ માટે નાના સરખા શ્રવને પણ કપરમાં મોકલવો પડે. અને આથી સ્વર્ગસ્થાન યદપિ સારું હશે પણ એનો ઉપાય શુદ્ધ નથી. “ન અનુપદ્વ્ય મૃતાનિ તપમોગઃ સંભવતિ”-આ છે દર્શન. અને આથી શુદ્ધ સિદ્ધિ માટે સાધન પણ શુદ્ધ જ હોવું જોઈએ. સાધનશુદ્ધિનો જ્યાં વિચાર નથી ત્યાં સુખ હોય તો તે પણ પરિણામે અસુખ જ છે. આમ અવિશુદ્ધ ઉપાય હોઈને વૈદિક ઉપાય વિચારશીલ માટે અનુચિત છે. ઉપરાંત એક સોમયાગથી જે સ્વર્ગ મળે તો ખીજા કોઈ એક યાત્રી સ્વર્ગ કરતાં પણ ઊંચા લોકની પ્રાપ્તિ થાય! અને આપણાં કરતાં વધારે ઉત્તરને જોઈએ તો અદેખાઈ થાય! ઈન્દ્રને કદાચ બ્રહ્માની અદેખાઈ થતી હશે!! આમ હવેમાં તારતમ્ય હોઈને પણ વૈદિક ઉપાય રમણીય નથી. વળી સ્વર્ગમાં સપ્તને માટે કાંઈને રમવા મળતું નથી. ક્ષીને પુણ્યે-ત્યાંથી પાછા ફરવું પડે છે! અને આથી ફલદષ્ટિએ સ્વર્ગીય સુખ પણ ત્યાગ્ય જ છે. આપણે તો એવું સુખ મેળવવું જોઈએ જે ઉપાયદષ્ટિએ વિશુદ્ધ હોય, ફલદષ્ટિએ અદ્વાય અને નિરનિશ્ચય હોય. સાંખ્યશાસ્ત્રી જે ઉપાય બતાવવા ચાહે છે તે શુદ્ધતમ છે. એમાં ક્યાંય કાંઈની સાથે, કદી પણ, કાર્મિક કારણસર, વિરોધ નથી. પરમ અદ્વિતીય અને સ્વાધીન ઉપાય છે. ઉપરાંત એનો ઘણો છે કે દુઃખત્રયની નિવૃત્તિ-પૂર્વક અમારો ઉપાય, આચારમાં ઉતરતાં અક્ષય અને નિશ્ચિતશય સુખ આપશે જ. અને આથી કારિકામાં તરિષીતઃ મેળવવું એમ કહેવામાં આવ્યું છે. વૈદિક ઉપાય જેને આચરવો હોય તે ભડે આચરે એ સારો છે. પણ વધારે સારો વિવેકથી ઉપાય છે. અને એ પણ વૈદિક જ છે. વેદના યાગકાંડમાં વિવેકથી ઉપાયની સર્વશ્રેષ્ઠતા બતાવી જ છે. તો સૌ સમગ્ર અને વિચારશીલ શ્રવ માટે સાંખ્યશાસ્ત્રના વિરામને લગતી જિજ્ઞાસા ગોચર છે. આતું સિદ્ધાન્તનું વ્યાખ્યાની સમાધાન છે. તો એ વિવેકા ઉપાય કેવી રીતે સાંપડે? કારિકાકર કહે છે:—અક્ષરવ્યવસ્થાવિગનાત-બ્યક્ત, અન્કત અને ચ ના વિશેષજ્ઞાનમાં હૂપાયો છે એ ઉપાય! અર્થાત્ પ્રકૃતિ અને તેનાં કાર્યો તથા પુરુષના સદ્ગુણકારકમકે જ્ઞાનમાં દુઃખત્રયની નિવૃત્તિ છે. એમાં પરમસુખની સીમા છે. અને એ ત્રેમું વિશેષ જ્ઞાન આપતું એ સાંખ્યશાસ્ત્રનો વિભ છે. તો આ બે કારિકામાં સાંખ્યશાસ્ત્રનો વિભ છે. તો આ બે કારિકામાં સાંખ્યશાસ્ત્રની જિજ્ઞાસા ઉચિત છે એવી પૂર્વજમિદા રહી અને સ્વભાવિક રીતે જ વિરામને પુરુષકર ક્યો.

પ્રત્યક્ષ અને વૈદિક ઉપાયો ત્રણ પ્રકારનાં હોયને સ્વયં ઉપેક્ષી નાખેજ અસમર્થ છે. અને આથી કેવળ સુખ આપવામાં એ જન્મે અનવિહારી છે. એ

મો તે વિવેચનાત જ એમના ઉપાન છે વ્યક્તના જ્ઞાનપૂર્વક તેના કારણવ્યવસ્થા અન્યમનુ, અને એ વ્યવસ્થા અને અન્યકત પણ પાઠ્ય હોઈને તેમનાથી પણ નો આપા, તેના વિશે જ્ઞાનમાં નિયમ નિર્નયન, નિરૂપાધિક મુખ્ય છૂપાય છે એવો સામ્યનો દાવો છે બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો શ્રુતિ, સ્મૃતિ, ઇતિહાસ પુરાણ વગેરેમાંથી વ્યવસ્થા વગેરે સામ્યવાદ એવા શબ્દ અને યુક્તિ દ્વારા તેમને વળગી સમજાને વ્યવસ્થિત કરી છે અને વ્યવસ્થિત સમજાને ચિરકાળ નિરતર આ મૂર્તિ કે વાગોળની ઝીંઝી એમ કરવાથી પોતાના ભાવનામય અને પાંચામે સાક્ષાત્ત વિજ્ઞાન જન્મે છે તત્ત્વજ્ઞાનના શાસ્ત્રીય અભ્યાસથી જન્મની અંતિમ ધારણા પાર પડે છે એમ કારિભાગ “ એવ તત્ત્વામ્યાજ્ઞાન નારિમ ન મે નાહમિત્યપરિશયમ્ । અવિર્ભવાદ્ વિરુદ્ધ કેવલમુપવતે જ્ઞાનમ્ ” આ કારિકામાં કહેશે.

*

*

*

(૨)

તો શાસ્ત્રનો આરભ થોડો દોરે એને લગતી નિરાસા ઉચિત કરી આથી હવે અભ્યાસીના મનને સાધવાન કરતા પ્રથમર પ્રતિપાલ વિરથને સક્ષેપમાં રજૂ કરતા કહે છે !

મૂલપ્રકૃતિરવિષ્ટિઃ મહાદાયા પ્રકૃતિવિકૃતયઃ સપ્ત ।

પોઢચકસ્તુ વિચારઃ ન પ્રકૃતિઃ ન વિષ્ટિઃ પુરુષઃ ॥ ૩ ॥

મૂલપ્રકૃતિ કોઈનું પણ કારી નથી મહત્ત્વ-અલંકાર, અને પાંચ તત્ત્વાત્માઓ આ સાત એક બાબતથી કારણ તો બીજી બાબતથી કાર્ય ॥ અગ્નિઆર ઈન્દ્રિયો અને પાંચ મહાભૂતો આ સેત્ર કાર્ય જ છે પુરુષ ન પ્રકૃતિ કે ન તો વિષ્ટિ છે ॥ ૩ ॥

અર્થાત્ સામ્યશાસ્ત્રના પાંચો આર પ્રમાણ છે એ આર પૈકી કોઈ કેવળ પ્રકૃતિ જ છે કોઈક વિષ્ટિ જ છે અર્થ પ્રકૃતિ અને વિષ્ટિ જને છે, તો કોઈનું બેમાંથી-પ્રકૃતિ વિષ્ટિમાંથી એકે સ્વરૂપ નથી.

તો એ પૈકી કેવળ પ્રકૃતિ કોણ ? તો મૂળ પ્રકૃતિ જ અખાતે કાર્ય સદાતરૂપ વિચિત્ર મૂળ કારણ છે પ્રકૃતિનું કોઈ મરણ નથી પ્રકૃતિનું પણ કારણ માનીએ તો તેનું પણ-પ્રકૃતિના મરણનું પણ-મરણ માનવું પડે અને એમ મરણનું કારણ અને તેનું કારણ એમ લખાવ્યા કરીએ તો બદલાવનું આપુ પૂરું થાય તેણે આરો ન આવે ! અને મૂળ કારણ સમજના શુદ્ધિને સમાધાન થઈ જાય છે આથી મૂળ કારણના કારણનાત્મની આવશ્યકતા રહેતી નથી નિરર્થક ગૌરવ-પદ ગૌરવ-શુદ્ધિ બ્રહ્મ નથી-દ્રાણ છે

તો પ્રતિનિધિત્વ ક' અને કેટલી! મહત્તર, અહાર અને પાચ તમારાઓ સામ્યશાસ્ત્રમા પ્રતિનિધિત્વ કહેવાય છે એ સાત છે અને પ્રતિનિધિત્વ નામ કેમ મળ્યું હશે? તો એના ધર્મે એને એ નામ મળ્યું છે મહત્તર એને આપણે જેને શુદ્ધ કરીએ છીએ તે આ એનો સામાન્ય અર્થ છે એ શુદ્ધિ, પ્રતિનિત્વ પહેલુ ૧૭૪૬ છે આથી મૂળ પ્રતિનિત્વ દષ્ટિએ એ કાર્ય છે કાર્ય અને નિધિત્વ એ મનેનો એક જ અર્થ છે આથી મૂળ પ્રતિનિત્વ દષ્ટિએ મહત્તર વિધિ છે પણ મહત્તરમાથી અહકાર ઉપજે છે આથી અહકારનું એ કારણ છે પ્રતિ છે કારણ અને પ્રતિ પર્યાય શબ્દો છે તે જ પ્રમાણે અહકાર શુદ્ધિનું કાર્ય પણ દન્દ્રિયો અને પચનમાનાઓનું મગ્ધ છે અને પચનમાનાઓ પણ અહકારની સતતિ છે અને પચમહામૂતોની જનની છે અને આથી મહત્તર, અહકાર, અને પચનમાનાઓ એકી વખતે પ્રતિ-નિધિ કહેવાય છે

ઉપરાંત પાચ મહામૂતો અને અગીઆર દન્દ્રિયો ક્રમ કાર્ય સ્વરૂપ જ છે એમનામાથી માર્ગ તત્વાન્તર ઉપગત નથી. તત્વાન્તરની ઉત્પત્તિ કરે તે જ સામ્ય શાસ્ત્રની દષ્ટિએ કારણ લેખાય છે તો એ મોઢો સમૃદ્ધ, આ શાસ્ત્રની પરિભાષા ક્રમ વિમર જ લેખાય છે

અને પુરા નામનો પદ્ય ન તો પ્રતિ છે, ન તો નિધિ છે એટલે એ કોઈનું કારણ નથી કારણ કાર્ય નથી એ માર્ગ કારણથી પર છે

આમ આ કારિમા વ્યવસ્થા અને ત એટલે કે કાર્ય, મગ્ધ અને તે બનેથી પર એવા પુરાણ પદ્યની પરિભાષા તેટલી આપણે જાણી એ પરિભાષાની મિનાશની કૈનીમા પણ આપણ સામ્યશાસ્ત્ર બીજા રૂપે રૂપ પડ છે બીજી રીતે કહીએ તો આ કારિમા પ્રમેય પ્રાર્થનું નામ તેટલું કારિમારે રજૂ કરું સાથે સાથે એના વ્યવસ્થા સ્વરૂપ પણ એમા જ સમાન્ય છે એ સ્વરૂપની વચ્ચે આગળના પ્રથમદર્શમા આન્ધાર છે, એટલે અર્થે વ્યવસ્થા નહીં કરીએ

(૩)

શાસ્ત્રી વિચારણામાં કોઈપણ વસ્તુ વિશ્વ પ્રમાણે જીવંતી લેત મા આત્મી નથી જે કાર્ય સમીપ કરતુ હોત તેની સ્થિતિ સૌ પડેલા રજૂ કરી પો છે શાસ્ત્રીય અને અશાસ્ત્રીય એનીમા આજ તો એટલે તાત્કાલ છે સ્વસ્થ પ્રમાણારક વિચારે છે, અશાસ્ત્રીય એકી જાને નેમ ચને છે હાથેતેમ જેવુ ચપલુ વિચારને

ન પાડે તો ચાલ આવી અને પુરુષા વિનન માટે આ આગળ છે એ
 ની વિનિ. હી જે જે ન્યાયુરી એ ના પાડેને પ્રમણુર્વક મળિ ન
 કીજ ત્યા મધ્ય એનો હી ન મધ્યી પડ ન થાય ઉપાન માનસુદિ તત્ત્વ મી /
 તા ૭ એને જામ મી એના ઉપર અખરઃ અત્યાચાર મી એના ઉપર
 કે વૈનિનિ, એને અનન્યોષી વામા આવે જે આથી તત્ત્વો પાયાન છુટિને
 સ્વભાવ અને એ નન્ય પાન પમુ પ્રમાણિ સ્વિ છે થાય તે જ તે મા
 હ આથી ન્યાય વાગને મિદ્ધ ન થા મે પ્રમણોનો વિચાર આત્મ્યક છે અને
 આ મે ઉપર ન્યા પાથને પ્રમણિ કરવા પ્રમાણી પણ ન્યા ઉચિત છે
 આથી પ્રમાણ પ્રમાણો અન્ય ના પ્રથમ ન છે —

‘દૃષ્ટમનુમાનયાત્તરગ્નઃ સર્વપ્રમાણસિદ્ધત્વાત્ ।

મિરિષ્ય પ્રમાણમિષ્ટ પ્રમેયસિદ્ધિઃ પ્રમાણાદિ ૩૪ ॥

પ્રમેયની સિદ્ધિ પ્રમ નથી થતી હોઈને તથા તમામ પ્રમ તોના પ્રત્યક્ષ, અનુમાન
 અને ન્યાય વચનાપ નુ પ્રમાણોમા અતર્કાન થઈ જતો હોઈને એ તમા પ્રમાણ
 પ્રમાણ આગળ હોઈ છે

અર્થતઃ આ કાલિમા મે આગ વાગેતો ઉ નેપ શાસ્ત્રમા મે છે અને
 એ મરીય અમયની છે આ શાસ્ત્રમા મે કે વા મન પમુ અર્થ વાપ વામા
 અર્થો નથી મનામ શેની ગગરમા ગગરને સમાભાગી હોય છે

મૈથી પડે તો શમ એ ઉપરો કે સાખ્ય પ્રતને ધીરી લેવા દેવા ન્યા
 અન્યમ અને સ રૂપી પ્રમેય પાર્થી સાથે છે એ પાર્થની મીમાસા યોડીને
 પ્રમાણની વાન કરી અગ્રામ નથી શુ ? જેનુ પ્રમણુ અનુ હોય તે નજી
 અપ્રણુન વાન છેની એ પ્રે ન છે તો પ્રમેયની અર્થા જેને મોમે એનુ આ શાસ્ત્ર
 પ્રમણી વાગાશઠમા કેમ ઉચિ છે ? એનો જવાબ પ્રમેયસિદ્ધિ પ્રમાણાદિ પ્રમેયની
 મિદ્ધિ પ્રમાણુથી થાય છે “આગ કાન્નિશમા આવે છે સાચુ, સાખ્ય શસ્ત્રને
 મુખ્ય લેવા દેવા છે પ્રમેય માથે પણ પ્રમેયની સામિતી તો પ્રમાણુથી થાય છે
 ન્યાયુરી પ્રમાણે ન હોય જાનના સાધનો ન હોય ત્યા સુધી જેનુ જ્ઞાન
 આપો ઈન્દ્રીએ તે પાર્થની પમુ જ આથી થાય ! આધોગ્ય માગસ છે એના
 પ્રમાણ જગતને જુલે ફેરી રીને ? બેઠે છે એવા મધુર સગીનને સાલજે ફેરી
 રીને ? આથી પ્રમેયની સામિતી કરી આપનારા છે પ્રમાણે અને આથી
 પ્રમાણની અર્થા સૌથી પડે તથા થતી થો પ્રમાણો વિનાની મીમાસા ઉ મતને હ જે
 માણને નહીં આથી પ્રમાણની અર્થા અનિવાર્ય છે

અને પ્રમાણની ચર્ચામાં પણ ન્યાય સુધી પ્રમાણ 'નુ' આમાન્ય લક્ષણ નહીં
અપાય ત્યા સુધી પ્રમાણના વિશેષ સ્વરૂપ નહીં સમજાવે. આથી પ્રમાણનું જ
એથી પહેલાં આમાન્ય લક્ષણ આપવું ધો તો પ્રમાણનું લક્ષણ શું ? પ્રમાણ
રામદેવી સુપતિમા જ એની વ્યાખ્યા હુપાર છે પ્રેમીયતે જ્ઞાયતે બનનં હિતિ
પ્રમાણ પ્રમાણ પ્રતિ કરણ વમ્ હત્યર્થ જેના ને પદાર્થ મપાય એટલે કે જણાય
તે પ્રમાણ અર્થાત્ સાચી સમજનું જે સધન તે પ્રમાણ.

અને ઉપર પ્રમાણની વ્યાખ્યા "પ્રમા પ્રતિ કરણવમ્ એવી આવી
છે તો એ પ્રમા એટલે શું ? પ્રમાનો સુષ્ટ્ઠ અર્થ જણી લેવા જોઈએ.
પ્રમાના બે સ્વરૂપ છે પહેલું સ્વરૂપ તે ચિત્તગતિ પ્રમા એક પ્રાની
ચિત્તગતિ છે એ વૃત્તિમાં સદેહ હોતો નથી. ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન હોવું
નથી. એક વખત જાણે તો વિચાર એવો વિચાર હોતો નથી અધાર
સશય અજ્ઞાન અને મૂઢિ વૃત્તિથી બિન એવી જે વૃત્તિ તે પ્રમા અસત્ત્વિ
અને અનિગત વિચારને લગતી જે ચિત્તગતિ તે પ્રમા અસત્ત્વિ એટલે મશયશય
અવિપરીત એટલે બધી સમ તથા શય અનધિગત એટલે પૂર્વે નહીં જાણે તો
આમ જે વૃત્તિ સશય ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન કે સ્મૃતિરૂપ નથી તે પ્રમા

પ્રમાનુ બીજું સ્વરૂપ તે પૌરુષેય બોધ એટલે કે પુરુષો-આપણને થતો
તે તે પદાર્થનો બોધ અર્થાત્ આ દોષ છે "-એ ચિત્તગતિ હું દીધાને જાણુ
છું" આ જાનની મમ / તે પૌરુષેય બોધ આમ સમજાવાનું ન્યારે આ મનિવ
ધાન છે ત્યારે જિજ્ઞાસાની નિવૃત્તિ થાય છે

આવી એક અજ્ઞાનની વાત તો દારી જરૂરી છે "પૌરુષેય બોધ પણ છે-તે તો
ચિત્તગતિ જ છે કેમકે પુરુષ મૂળ સ્વરૂપે અપરિણામી છે અપરિણામી પુરુષને
મળ સ્વરૂપે કોઈ ચિત્તગતિ-જ્ઞાન બોધ હોઈ શકતો નથી. જ્યાં જોનનનુ જુદીવૃત્તિમાં
પ્રતિબિંબ પડતું હોય જુદી જોનનગર્ભ થતી રોષાણે જાણે પુરુષાનિક બોધ થતો
હોય એવી પ્રમણા થઈ આવે છે અપાકાધ્યાનની અસ્થામાં એ બમણા લાગીને
જુદા થઈ જાય છે ત્યા સુધી વ્યવહાર લાગામાં એ આ જ રીતે વર્તી શકાય

અો આની જાનની પ્રમાનુ જે સ્વભાવ તે પ્રમાણ પ્રમાણના આમાન્ય
અપરિણામી આ ચર્ચા થઈ આ ચર્ચા જાનિત નાગો જાન મહિન પણ નાગો
પણ એ સિવાય બીજો છટો નથી જાગી સમ / સરમરી જુદીની અપેક્ષા
રાખે જે આથી મનુ શુ કે શાસ્ત્રના જેને મગ્ધાર દ્વેષે તને આટલી વાન ગમે
જાનના મજનનું નહીં થાય.

આમ પ્રમાણુ સામાન્ય અર્થુ તો એના પેટા વિભાગ ૧૮ના ૨ આ વિભાગને તોડના કહે છે “ત્રિવિધમ્” અર્થાત્ પ્રમાણુના ત્રણ પ્રકારના પેટા વિભાગ છે પ્રમાણુ ત્રણ જ છે ત્રણથી વધારેય નથી, એકાં પણ નથી અને એ ત્રણ પ્રમાણો કયા ? તો કહે છે કે દૃષ્ટ, અનુમાન અને આત્મસત્ય. અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને સાત્ત્વ-આત્મ ત્રણ છે પ્રમાણુ આ ઉપરાંત પણ યોગિક વિજ્ઞાનરૂપ મર્વોન્ન્ય પ્રમાણુ છે પણ તે અનૌષ્ઠિક લેખાયા અને તોડને શીખતવા માટે અયોગ્ય થઈ પડે અને આ સાત્ત્વ તો સામાન્યમા સામાન્ય જનતાને શિક્ષણ આપના પ્રસન્ન થયેલું છે માટે છે છતાં એનો ઉપેય કરવામા નથી આવ્યો.

અને આ રેકાએ એક રાક્ષા ઉપર-એકા લેને ન દે, પ્રમાણો વસારે મ ન દેય ? સપ્રમાણોનો સચરા કાર્ દ્વાણુ નથી-બુદ્ધિ છે અને ઈનાક વિચારકો ત્રણથી વસારે-ઉપમાન વગેરે પ્રમાણોને સ્વીકારે પણ છે આ રાક્ષાને દુઃખના કહે છે ગર્વપ્રમાણગિદ્ધત્વા-બીજા પ્રમાણોનો ઉપના ત્રણમા જ તર્કોના થઈ ગયા છે અને આથી સ્વારે પ્રમાણો નથી. અર્થાત્ એ જરૂર હોય ના નગ નહીં ત્રણમા પણ મગૂર છે પણ અલી તો જરૂર નથી અને મિત-જરૂરી તો મગૂર શે સાત્ત્વમા કે શુ જ્ઞાનમા મગૂર છે બીજા પ્રમાણો પ્રત્યક્ષ વગેરેમા સમાઈ જતા હા નિ બુદ્ધિરૂપ છતાં મિત જરૂરી પ્રમાણોનો મત્સ્ય સાત્ત્વસાત્ત્વ પ્રત્યક્ષને દૃષ્ટિ નથી.

તો આ રેકાએ પ્રમાણોની સામાન્ય અર્થા પૂરી થાય છે પ્રમાણુ પ્રકરણ સાત્ત્વીય વિચારમા પ્રિમા ખૂબ અગત્યનું છે કેમકે પ્રામાણિક વિચાર જ શ્રદ્ધાનો પેટા અને તત્ત્વો ઉદ્ધારક દેના છે જ્યાં પ્રામાણિક વિચાર ન દેાય ત્યાં અશ્રદ્ધા અને અનિશ્ચયનો પાક જ ઉતરે છે.

* * *

(૪)

તો પ્રમાણુની સામાન્ય અર્થાને દેવે પ્રમાણુના ને પેટા એના છે તેની મીમસા કરી શકે છે તો ત્રણ પ્રમાણોમા સંધી પડેલા કોડુ વાજન આપતુ થો ? પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુના ત્રણ આપતુ જોઈએ ત્રણ કારણો છે પ્રત્યક્ષને પગે એક આપતુ માટે સૌમા એ જોઈ છે એટલે કે પૂર્વગતિ છે ઉપગત અનુમાન તરફ એ આધાર છે અનુમાન વગર એનો અધીન ન અને વર્તમાન એની મધે વિરોધ નહીં ગાઈકને પણ પ્રત્યક્ષ ઉપર પ્રેમ છે તો સૌના નિશાને તો સૌ પગે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ એ છે આથી પ્રમાણુ વિજ્ઞાન લખ્યું આપતુ જ નિશ્ચયે સૌથી પડેલા પ્રત્યક્ષ જ જાણ ને પડે આથી પ્રમાણુ ને છે -

પ્રતિવિવચાપ્યવસાયો દષ્ટં; ત્રિવિધમનુમાનમાત્મતામ્ ।

તલ્લિક્ષ્ણલિક્ષિર્પૂર્વક; આસદ્ભુતિઃ આસવચર્ચનં તુ ॥ ૫ ॥

પર્યાયની સાથે સંવિષ્ટ દિન્દિયોને આસદે જન્મનું જ્ઞાન તે પ્રયત્ન પ્રમાણ અનુમાનના ત્રણ પ્રકારો કયા છે અને તે બ્યક્તિજ્ઞાનમાથી જન્મે છે અને આપ્તિબુદ્ધિ એને આપવચન ॥ ૫ ॥

આ કારિત્રી વાતબુધી છે ત્રિણા અપરીકમનુ એના ઉપાલુમા ગુના અર્થાત્ના થાય એમ નથી ઉપાલ વિષય જગા ઓડો અગ્ર છે અને અતિ શાન્તીય છે તે એને બતાવર અમગત્યા જગા પરિચી ક્રમ લેતું ઘટે અતિ ઉપયોગી હોતો એની પૂરી સમજ મેળવે જાહેર યથામતિ, યથાતક્તિ એને સમજ્યાનો યત્ન કરીએ

વરિહમા વપાવેયો 'દષ્ટ' શબ્દ લખ્યો નિર્દેશ કરે છે 'લક્ષ્ય' એટલે જેનું લક્ષ્ય બાનવાનું છે તે પર્યાય બહી તે પર્યાય એટલે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ તો દષ્ટ એટલે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ પ્રતિવિવચાપ્યવસાય-આટલો ભાગ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનું બહુ છે

તો લક્ષ્ય બાનવાનું પ્રયોજન શું ? તો દરેક પ્રમાણના, કેટલાક પ્રમાણો સંજ્ઞાતિય હાય છે કેટલાક વિજ્ઞાતિય હોય છે તો જો પ્રમાણનું લક્ષ્ય ન મારીએ તો પાપપરમા એ બેગા, જાય અને ઘોઘાગો ઉપાલવે. આથી દરેક પ્રમાણને વિભાગમા આવતું હોય તે વિભાગમા તેને વહેંચી દઈ, તેની સ્થાપના કરી એ લક્ષ્યનું પ્રયોજન છે અર્થાત્ અમાન જ્ઞાતિય અને અમમાન જ્ઞાતિય પ્રમાણોથી જુદું કરી એનું બ્યક્તિત્વ અષ્ટ કરી બનાવતું એ લક્ષ્યનું પ્રયોજન છે સનાતનગેરે પ્રત્યક્ષતા સમાન જ્ઞાતિય છે અનુમાન, સ્મૃતિ વગેરે તેના અમમાન જ્ઞાતિય છે તો સનાતન વગેરે અને અનુમાન વગેરેથી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણને છૂટું પાડી, તેને તંતુ નોખું બ્યક્તિત્વ સમર્પણું નેત્રએ. જો એ ન થાય તો પ્રમેય પરિચોનું યથાર્થ જ્ઞાન પાય ન સહવે અને આથી લક્ષ્ય આપવાનો અર્થ છે

લક્ષ્ય બાધવાનું પ્રયોજન બનાવતું હવે પ્રત્યક્ષનું લક્ષ્ય તપાસીએ. પ્રતિવિવચાપ્યવસાય-શબ્દનુમા 'વિવચ' એટલે શું ? વિવિન્વર્તિતિ=વિવિગ્ન અનુવર્તનિ-સ્વેન રુપેણ વિવર્ણીય ઉર્વેતિતિ इति વિવચા પૃથિવ્યાદયા મુહાદયાથ આલો એનો નુપતિ પ્રમાણે અર્થ થાય છે અર્થાત્ વિવેચી પૃથ્વી વગેરે બાધ પદાર્થો અને મુખ્ય વગેરે આતર પદાર્થો એને વિવેચી ક્રમમા આવે છે કેમકે વિવચ શબ્દમાત્રી જ આવે અર્થ નીકળે છે વિવચ શબ્દ વિવ્ર વચ્ચે ધાતુ ઉપરથી બને છે જે બાધ છે, તે વિવેચી કેને બાધે ? તો આપ ॥ ચિત્તશક્તિને । અર્થાત્ બાધનું એને પોતાના રૂપે ચિત્તની શક્તિને નિષ્ક્રી તે આત્મચાત્ર પદાર્થો, પોતાના

આનંદે ચિનમિત્રો વ્યાપ્ત આપે છે. અર્થાત્ ચિનની વૃત્તિઓને પદાર્થોનાર મનાવે છે ચિનની મિત્રોને પોતાના આધારે જે જ્ઞાતી શંક તે વિશેષ આટયો થયો વિષય નમ્નો અર્થ. અને વિષય વિષય પ્રતિવર્તિત્ત્વે દત્તિ પ્રતિવિષયમ્-દન્દિવમ્. અર્થાત્ પ્રત્યેક વિષય પ્રતિ વર્તનારી તે પ્રતિવિષય અને એવી છે આપણી આખ જાન વગેરે દન્દિયો અને અહીં વર્તનારી એટલે વિષય જોડે સમય પામેલી અર્થાત્ પ્રતિવિષય જમ્નો હેન્ટનો અર્થ થયો કે સત્તેટ્ટ દન્દિવમ્ એટલે કે પદાર્થો મધ્યે લેખોની દન્દિય. તેમા અધ્યક્ષમાય એટલે નિશ્ચય અર્થાત્ નેને આધારે થયેલો શુદ્ધિનો વ્યાપાર અર્થાત્ જ્ઞાન એટલે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ

અર્થાત્ અહીં અમરણ્ય શુ ? મદ્યના અગર અદ્યના પદાર્થોના પ્રતિનિધો દન્દિયોમા પડે છે એ પ્રતિનિધો, શુદ્ધિમા સકાન્ત થાય છે એ પદાર્થોના શુદ્ધિ નારે અપર્ક થતા શુદ્ધિના તમોગુણનો અભિવ્યક્ત થાય છે અને તે જ દાહો અવગણનો ઉભરો થાય છે દન્દિયોની પ્રત્યક્ષિકા દ્વારા શુદ્ધિના તમોગુણરૂપી આવનશુનો ભગ થતા, તે જ દાહો જે અવતો ઉઠેક થાય, તને જ અધ્યક્ષમાય- નિશ્ચય-પ્રમણ-વૃત્તિ અગર તો જ્ઞાન કોરેમા આવે છે એક દાખવો લઈએ મંગલમા પાળી છે થયું આજુઆજુ જમ્પરક્ષ પાળને વળતે સ્વભાવે જ ચનનશીન પાળી જેમ જ્ઞાન જ્ઞાન અટકી રહે છે તેનું જ છે શુદ્ધિ તત્ત્વ એ સ્વભાવે જ તમામ અર્થોને મદ્ય કરી શકે છે જ્યાં તમોગુણની પાળને લઈને અટકી રહે છે એવગના પાળીને રૂપની પાળમા જે આપણે મોઢે પાડીએ તો તેમાનું પાળી સ્વભાવે ઝરપીને જે ખેતમા નાંદા દ્વારા વાગીએ તે ખેતસ્વરૂપ-ખેતરના આકાશનું મની રહે છે, તેમ જ શુદ્ધિના તમોગુણમા હિંદ પડે તો તેમા ગોરાયેલુ સત્ત રસમેર તમામ પદાર્થોને પ્રતિગિત કરી શકે છે પદાર્થ અને દન્દિયોનો સત્તિકર્મ શુદ્ધિના તમોગુણને બે માત્ર કામ કરે છે એ તમોગુણ બેદાના દન્દિયોની નહેર દ્વારા શુદ્ધિનો સત્તગુણ ઝરપી, વિશેષ પામે સરકી, વિસાકાર ધારણ કરી લે છે શુદ્ધિના સત્તગુણનો જે આ વિસાકાર તે જ અધ્યક્ષમાય એને જ વૃત્તિ, જ્ઞાન, પ્રમાણ વગેરે કોરેમા આવે છે

અને આ હેમાને આટલું ધ્યાન લેા દન્દિયો અને પદાર્થોના સત્તિકર્મ દ્વારા તમોગુણના અભિવ્યક્તી વખતે સત્તગુણના ઉઠેકથી જન્મેલો શુદ્ધિનો જે વિવિધતા આમરનો પશ્ચિમ મિત્ર તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ વ્યાપ્તિના જ્ઞાનપૂર્વક જન્મનો તેવો જ જે પરિણામ મિત્ર તે અનુમાન પ્રમાણ અને વાક્યજન્ય એવો જે પશ્ચિમ મિત્ર તે શબ્દ પ્રમાણ ગણાય છે

અને આ પ્રમાણુ તો ક્ય શુ ? એ પ્રમાણુ દ્વારા જેનનો જે અનુબદ્ધ તેજ ક્યનો જે પ્રમા-તેજ મોવ અર્થાત્ પોતાનામા પ્રતિનિમિત્ત પાર્થોનુ પોતાનામા પ્રતિનિમિત્ત જે એતન તેની સમક્ષ સમર્પણુ તેજ જેનાગકિતનો અનુબદ્ધ છે અર્થાત્ અત્ કરણનો-શુદ્ધિનો એ અમાન છે કે પોતાની પામે આવેના પદાર્થોનુ તે આત્મા સમક્ષ નૈવેદ્ય ધરે છે “આ ધરે છે” એ જાતલુ જે જ્ઞાન તે પ્રમાણુ એ પ્રમાણુ પડી તેની પાછળ પાછળ થયુ “હુ ધરને જાણુ છુ” એ જ્ઞાનનુ અદ્વતામાન સાથેનુ જે જ્ઞાન તેજ પ્રમા છે તેજ ક્ય છે તેજ અનુબદ્ધ છે ધ્યાન રહે કે શુદ્ધિ તો મૂળમા અએતન છે પણ એ અએતન શુદ્ધિમા એતન પુરુષનુ પ્રતિનિમિત્ત પડે છે એ પ્રતિનિમિત્તને લઈ જડ છતાં શુદ્ધિ એતનની જેવી લાગે છે અને આથી તે જડશુદ્ધિનો નિમિત્ત પણ જડ છે છતાં તે જાએ એતનરાગે છે, એમ વામે છે લક્ષણમા વપરાયેના રાનો પણ મુચ્ચ છે જા-વસાય શબ્દ સરાયનુ નિરાકરણુ કરે છે સગયમા નિમિત્ત હોનો નથી. અને પ્રમાણુમા તો નિર્ગાત્મક જ્ઞાન હોય છે આથી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ સરાયથી જુદુ અને સગયનુ નિર્વર્તક છે ઉપરાત લખણુમા વપરાયેન વિષય શબ્દ નિર્ધારનો નિર્ગાત્મક છે નિમિત્ત શબ્દ, અસદ્ જોનો નિમિત્ત છે એના નિર્ધારમાનનુ નિર્વર્તકુ કરે છે અને પ્રતિ શબ્દ હૃદયોએ અર્થોના સલિકર્ણનુ સ્વચ્છ કરેનો હોતો, અનુમાન મૂલિ રંગેનુ નિગકરણુ કરે છે અનુમાનમા હૃદય અને પદ્યર્થનો માગાત્ સલિકર્ણ હોનો નથી. સ્મૃતિમા કેવળ સંકારજન્ય જ્ઞાન જે નિમિત્ત મળતા પ્રમે છે આમ સરાય-રંગે સમાનગતીય અને અનુમાન વગેરે અસમાન ગતીયથી વિન્ન એનુ પ્રત્યક્ષ ઉપર આપેનુ લક્ષણુ સપૂર્ણ છે

*

*

(૫)

પ્રમાણમા જોડ અને ક્ય પ્રમાણુ છે પ્રમા ૧ એ જોડ છે કેમકે હરેક પ્રમાણમા પાયામા એ છે એ એ છે કેમકે એનાથી જેવી પ્રતિનિ ધાય છે તેની ખીજા કા પ્રમાણની થઈ નથી અને મધ્ય પ્રમાણો હરે તો પરપ્રમામા ન કૃતાર્થ થાય છે, અર્થાત્ જોને આપમે આજ્ઞા કર તરિકે એનામાએ પીએ તે પરપ્રમા જ છે સામગેનુ કે અનુમાનેનુ ન્યા સુધી અનુમનિત ક્ય ઉપર ઉપર નથી ત્યા મુંડી જીવને જે નથી પડે ત્યા સુધી કૃતાર્થના નથી પામે ત્યા મુંડી માયાને મ્હાન કરતલી આજી તામન નથી આરે આગી હરે તો પ્રમાનો જે નો નિમિત્ત છે છતાં એકના હૃદય અને અર્થના અનિર્દે જન્મતા પ્રમાણી, અપર પ્રમાણી જીવન કે અપર નમના નથી હૃદયોથી પદ્યાર નેના ક્યના ન

પદ્મા એવી વસ્તુઓ અનંત છે અને હૃદયો પોતે પણ હૃદયોથી પદ્માની નથી ! અને માનવો મોટા ભાગનો વ્યક્ત અપ્રત્યક્ષ ઉપ જ અવનમે છે પ્રત્યક્-અપ્રત્યક્ષનું તેમ જૂન જ સ્વીકૃતિ છે વાગે છે એ સિદ્ધાન્ત, પણ જે નમન સિદ્ધાન્ત જાણી નમિ પીવી દો તો મનમને કે માણસ એ છે જ મોટા ભાગે અપ્રત્યક્ષમાં એને દેખાય છે શબ્દ, અર્થ, રૂપ, રસ અને મધ પણ એ બધાને પદ્માની તે તે હૃદય તેનાથી દેખાતી નથી મનને એ લેઈ શકતો નથી 'અલ' ને એ, આ આને પોતી વસ્તુની માફક જાણી શકતો નથી શુદ્ધિને એ પડતી શકતો નથી માત્ર કે પ્રાણ એની પકડથી જ છે એનો આત્મા એનાથી અપ્રત્યક્ષ છે ! અને આ અને આરા અને તરવો, છે હતા હૃદય-પ્રત્યક્ષથી પકડાતા નથી ! અને આથી પ્રત્યક્ષ ઉપગત પ્રમાણે પણ આપણે જે વ્યવસ્થિત વિચાર કે તે હૃદયના દેવને તો સ્વીકાર્યો જ છુટકો છે ! પ્રામાણિક વાતોમાં અપ્રમાણિક વર્તન ગાડપણની નિશાની થાય ! આથી હવે પ્રત્યક્ષથી મિત્ર એના અને જીવનમાં અતિ ઉપયોગી એવા, અનુમાન સમે પ્રમાણોની આપણે ત્યાં જની જ થો છે

અને અનિશ્ચયે પણ માણસે અનુમાન પ્રમાણ સ્વીકારવું પડે છે જામનો માણસ અમુક વસ્તુ નથી સમજતો, અગર તો તેના મનમાં શકા છે અગર તો તે બધું સમજી મેળે છે, એ પ્રત્યક્ષપણે આપણે જાણવું કેની રીતે ? પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સામાન્ય માણસ મોટે એ જાણવું શક્ય નથી મોટા કાર્ક પ્રમાણથી પણ એ નર્તક અશક્ત છે અને આમાની અસમજ, સદેહ કે ઉપગી અમનજી રિંગ જાણના વિચાર તેને કશું નેવું, એ કહેનાર અગ્રિ છે એની જ સમિતી આપે ! આથી અનિશ્ચયે પણ સામાના હૃદયમાં રહેન અશાન વગેરે અભિપ્રાય કે વ્યવસ્થા એ અનુમાનમાં પડે. અમ અર્થમાં પણ અનુમાન વિચાર છુટકો નથી

અને અનુમાન પ્રત્યક્ષ કાર્ક છે આથી પ્રત્યક્ષ બાદ જ તેનું વિરૂપણ થાય છે અને આમ અનુમાનનું વિરૂપણ કરના પડેના અનુમાનનું સામાન્ય લક્ષણ નિર્ધાર કરવું થો છે આથી હવે કારિકામર તેનું-અનુમાન સામાન્યનું લક્ષણ આપના કહે છે - "તત્ત્વ સ્વિચ્છિદ્ધિર્વાનમ્"

હિર અને કિશ્કિ શબ્દ પરિભારિક શબ્દો છે ચિદ્ગતિ ગમ્યતે શાયસે જન્યવદ શર્ચ સનેજ કિતિ હિદ્મ અર્થાત્ જોના કે અપ્રત્યક્ષ વસ્તુ જાણાય તે નિમ્ન અર્થાત્ ધૂમાગે વગેરે વસ્તુ તે નિમ્ન અને અગ્રિ વગેરે જે વસ્તુનું ધૂમાગે વગેરે વસ્તુ નિમ્ન છે તે અગ્રિ વગેરે વસ્તુ કિશ્કિ કહેવાય છે આ નિમ્ન અને

નિગી-ધૂમારો અને અગ્નિના સાહચર્યના-વ્યાપિના નિયમના જ્ઞાનપૂર્વક વસ્તુ
 જે અપ્રત્યક્ત પર્યંતે વળતુ અર્થ, અગાધિન જ્ઞાન તે અનુમાન ક'વાન છે
 આજમા એને માટે પ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાન્ત આપામા આપ્યું છે 'પર્વતા ચન્દિનાત્' "
 ચરમાર ? તો ધૂમારવાર અર્થાત્ પેના પરત ઉપર અગ્નિ છે કેમ જાણુ ? તો
 ત્યાં ધૂમારો દેખાય છે ! અને ચત્ર ચત્ર ઘૂમ તત્ર તત્ર ઘટિ યથા મહાનરો અને ન્યા
 ન્યા ધૂમારો ત્યાં ત્યાં અગ્નિ હાય છે જ જેમકે ગોડામા અથ તથા તરમત
 તથા અહીં આપુ છે માટે પર્વત ચન્દિનારો છે અર્થાત્ પર્વત તો આરો છે
 એ પરત ઉપર માટે દેખારો અગ્નિ છે એ સિદ્ધિ મનાય છે અગ્નિ દેખારો નથી,
 પ્રત્યક્ષ નથી જ્ઞા તે છે તો કેમ જાણુ ? ત્યાં અગ્નિ છે ? તો તેને માટે
 સગમ કારણ છે ત્યાંથી ધૂમારો તીવ્રતા દેખાય છે માળમે આ પહેના મેકરો
 વખત જોતુ જ છે કે ન્યા ન્યા ધૂમારો દોર છે ત્યાં અગ્નિ દોર છે જ ધૂમારો
 હોય ત્યાં અગ્નિ દોરો જ જોઈએ નિના અગ્નિ ધૂમારો સહાનો જ નથી, ધૂમારો
 અને અગ્નિ વચ્ચે અગ્નિનામાવ સબધ છે એને જ વ્યાપ્તિના નિમિત્ત મનામા
 આવે છે એના સમર્થનમા ધૂમારો અને અગ્નિ સાહચર્ય રસો !મા જોવા મળે
 છે પર્વત ઉપર ધૂમારો જોવામા આરો છે અને એ ધૂમારો જોવાવેત માણુમના
 મનમા પેના સાહચર્યની સ્મૃતિ ઉપરિચલ થાય છે આ સમર્થતાને એ નિસર્થક
 કહી શકે કે પર્વત ઉપર અગ્નિ હોવો જ જોઈએ અગ્નિનુ અસ્તિત્વ આમ પ્રત્યક્ષપણે
 દેખાતુ નથી, છતાં નિગી જે ધૂમારો અને નિગી જે અગ્નિ-એ મેના અગ્નિનામાવ
 અનર્થક જ્ઞાન ઉપરથી અગ્નિ હોવો જ જોઈએ એવો નિર્ધાર નિશ્ચય લઈ શકાય
 છે બ્રહ્મ આ રીતે જ્ઞાન મેળવવાનો જે તરીકો તે જ અનુમાન પ્રમાણ છે
 અનુમાનથી મળેતુ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષમા જૂઠું ન પડતુ જોઈએ પર્વતમા અનુમાને
 જાણેતો અગ્નિ જાને જાણે જોઈએ તો દેખાય છે અને આ રીતે અનુમાન
 પ્રત્યક્ષને હોરે વધાર નીકે છે આ દૃષ્ટિને સાચુ અનુમાન પરિણામે પ્રત્યક્ષની
 કમોગી ઉપર ચડી પાગ પડી શકે છે આથી અનુમાન પ્રમાણ અપ્રતિહિન નથી.
 આ નિયમ ખૂબ શાસ્ત્રીય દોષને એ નિ અતિ મારીક ચર્ચા અહીં જાણીતોધને
 કરી નથી ! આ તો ખપ પૂરો જ એનો અર્થ મળે છે

આમ અનુમાનનું સામાન્ય લક્ષણ આપ્યું હવે એના જે હેતુ બે તોતો
 ઉચ્ચેષ કરતા કહે છે "ત્રિવિધે અનુમાનમાદ્યાત તત્" અર્થાત્ સામાન્યપણે
 જેનું લક્ષણ આપ્યું છે તે અનુમાન પેટા બેદે નહુ પ્રકારતુ છે એ નહુ પ્રકારના
 નામો છે (૧) પૂર્વજ્ઞ અનુમાન (૨) શેતજ્ઞ અનુમાન (૩) સામાન્યોદ્દેશ અનુમાન

ઔધી પડેના તો અનુમાનના બે પ્રકારો છે 'વીત' અને 'ભવીત' અન્યથા બે નાંતું દેહને જે વસ્તુ આધક અને તે 'વીત' અનુમાન અર્થાત્ જે જે ધૂમાવાગુ તે તે અગ્નિવાગુ આ રીતે વર્ણવે દેહને, જે અગ્નિને મિદ્ધ ઝરનાર અનુમાન તે વીત અનુમાન. વ્યતિરિક્ત મુખે વર્ણવે દેહને જે વસ્તુ આધક અને તે ભવીત આ ભવીત અનુમાનને જ કોયવત્ અનુમાન કહે છે શિષ્યવે-પરિશિષ્યવે જ્ઞાન કોષ, ૩૩૯ વિષયતયા યસ્ય અસ્તિ અનુમાનજ્ઞાનસ્ય તા જ્યેષ્ઠા અર્થાત્ માની રહે તે જ જે અનુમાન જ્ઞાનનો રિત્ય અને તે શેઠના એનું ઉદાહરણ આગળ આપનાર્થે આપશે.

'વીત' અનુમાનના બે પ્રકારો છે (૧) પૂર્વત્ અને (૨) સામાન્યતો દષ્ટ એ બે પૈકી પૂર્વત્ અનુમાનનું લખાયું શું? વાચકપ્રતિભિન્ન એનો જવાબ આપના કહે છે—તત્ત્વ દષ્ટસ્વચ્છળસામાન્યવિષય યત્ તત્ત્વ પૂર્વત્ અર્થાત્ પડેના અસાધારણ્ય જોવા-જાણના મત્યુ છે જે સામાન્યનું તેને દષ્ટસ્વચ્છળ સામાન્ય કહે છે અર્થાત્ વસ્તુના જે રૂપ હોય છે એક અસાધારણ્ય, ખીજું સાધારણ્ય તે બે પૈકી જે અસાધારણ્ય તે સ્વદશાય કહેવાય છે જે સકલ વ્યક્તિને સાધારણ્ય તેને સામાન્ય લક્ષ્ય કહે છે માણસનું પોતાનું વ્યક્તિગતરૂપ જ તે સ્વદશાય. માનવજાતિની વ્યક્તિ માત્રને વ્યાપ્ત રહેતું જે મનુષ્યત્વ તે સામાન્ય લખાય. માનવ-સ્વદશાય માનવત્વ સામાન્ય લક્ષ્ય ધૂમાડા ઉપરથી પર્વત ઉપર અગ્નિ છે એવું અનુમાન આપણે કરીએ છીએ જે અગ્નિનું આપણે અનુમાન કરીએ છીએ તે અગ્નિત્વ જેમા સામાન્ય છે એવો વિગેર અગ્નિ છે આતુ, અગ્નિત્વ જેમા સામાન્ય છે એવા અગ્નિનું નિર્શેઃ સ્વરૂપ આપણે રમેલામા જોતું છે તો જેનું નિર્શેઃ સ્વરૂપ આપણને જાણીતું હોય એવા અગ્નિત્વ સામાન્યતાના નિર્શેઃ અગ્નિનું પર્વત ઉપર આપણે અનુમાન કરીએ છીએ તો જેનું પૂર્વ છે—એટલે કે પ્રસિદ્ધ છે—એટલે કે જાણીતું છે સ્વદશાય—સામાન્ય તેને લગતું જે અનુમાન તે પૂર્વત્ અનુમાન ખ્યાન હવે સમજવાનો પ્રયત્ન કરતા આ હવેનિ અર્થા સમજાને એટલી ખાતરી છે

ખીજું વીત તે 'સામાન્યતો દષ્ટ' નામનું અનુમાન છે પૂરવત્તા જેમ વસ્તુનું અસાધારણ્ય વ્યક્તિગતરૂપ જાણીતું હોય છે તેમ આગા હોતું નથી. એમા વસ્તુનું અસાધારણ્ય સ્વરૂપનું અજ્ઞાત જ હોય છે અને તેના સાધારણ્ય સ્વરૂપનું જ જ્ઞાત હોય છે, તો જે અનુમાનથી વસ્તુનું વ્યક્તિગતરૂપ નહીં પણ સામાન્ય સ્વરૂપ સમજાય તે અનુમાન તે સામાન્યતો દષ્ટ અનુમાન કહેવાય. દીપ્તિયોને લગતું અનુમાન તે આ ક્રાંતિનું છે જોવાની ક્રિયા એક ક્રિયા છે ક્રિયા હોઈને એને કરવાનું કરણ—સાધન હોતું જ નોંધ્યો. કેમકે નિત્ય સાધન ક્રિયા ન સલાવે તો

મિયા દેહને જોનાની ક્રિયાના કુલ્યુપન આપણે અનુમાન કરીએ છીએ પણ જે જનનુ રૂપાદિ જ્ઞાનમા કુલ્યુપ અનુભિન થાય છે, તે જ્ઞાનના ડરણુનું પ્રત્યક્ જ્ઞાન થતુ નથી. અર્થાત આપણે આખ વડે રૂપ જોઈએ છીએ પણ આખ નામતી ઇન્દ્રિય આપણે પ્રત્યક્ જોઈ શક્યા નથી આપણે જેને આખ તરીકે ઓળખીએ છીએ તેનો આખરૂપી ઇન્દ્રિયના પ્રાકટ્યનુ દ્વાર માત્ર છે ખરી આખ તો તેના ઝોળાકમા હોય છે આમ ઇન્દ્રિયના સામાન્યનુ આપણને જ્ઞાન છે, પણ એના રિશિયનુ જ્ઞાન નથી જ્ઞાનિનુ જ્ઞાન છે, પણ અમિતનુ દર્શન નથી. વહિત્વ સામાન્યનુ વ્યક્તિરૂપ જે વહિ તે આપણે જેમ જોઈ શકીએ છીએ તેમ ઇન્દ્રિયનુ સામાન્યનુ વ્યક્તિરૂપ જે આખ-તે આપણે જોઈ શકતા નથી. અને જ્ઞાન તે છે આથી "અદ્વૈતદર્શન સામાન્ય" ને જગતુ જે અનુમાન તે સામાન્યતોદૃષ્ટ અનુમાન કહેનાય છે માર્ગજ્ઞાન થકે વાચસાથી જ આ સમગ્ર અંશ છે તો આ દેહાંગે અનુમાન પ્ર-ણુ મુન જ દેહમા આપણે જોયુ

અને અનુમાન પડી આવે શબ્દપ્રમાણુ એનુ સદાચ આપના મંત્રકાર હો છે - "આત્મજ્ઞિતાં જ્ઞાતવચનં તુ" અર્થાત આત્મસ્વન એટલે આત્મ જ્ઞાનિ

આત્મ એટલે આત્મ એટલે સુક્ત સુક્ત એરી જે જ્ઞાનિ તે આત્મજ્ઞાનિ અને જ્ઞાનિ એટલે વાક્યથી જન્મતુ વાક્યાર્થનુ જ્ઞાન અને જે સ્વન પ્રમાણુ દોષ તે સુખ ગણાય. અર્થાત અપૌતુમેય-વેદના વાક્યથી જન્મેતુ હોઈને, તમામ પ્રમ-પ્રમાદ વગેરે હોઈથી સુક્ત દોષને આત્મજ્ઞાનિ કહેવાય છે અર્થાત વેદવાક્ય એ આપણે માટે આત્મપ્રમાણુ છે એકવા વે જ નહીં વે ને અનુભવનાર્ગ સ્મૃતિ-પુરાણુ-નિહિતમ વગેરે પણ આપણે માટે આત્મસ્વન છે તે જ્ઞાનના વાગ્યોથી જન્મતુ વાગ્યાર્થ જ્ઞાન સુક્ત છે

અર્થાત આ દેહાંગે પ્રમાણુભીમાત્મા પૂરી થાય છે પ્રમાણુથી પ્રત્યેયની નિર્મિ થાય છે પૂર્વે ન જન્મેના અને જન્મ્યા પડી જેને જન્મી મમજ્ઞમા ભાવિમા કરી જે ન પડ એરી અર્થને લગતી જે ચિત્તશક્તિ તે પ્રમાણુ છે દરેક પ્રમાણુ દ્વારા પદાર્થને લગતી સાતી મમજ્ઞ મજ છે અને આથી રિચિકના શાસ્ત્રમા પ્રમાણુનુ મહત્વ જુગ જ છે પ્રમાણુ નિવાય વિવેચના પ્રક-ણુમા એક પણ કમ્પ આગળ ન મ-દ મૂકે તો તે રિચિકમનુગી અનગલ થાદ

અને પ્રયત્ન અનુમન અને આત્મ એમ ત્રણ પ્રકારે પ્રમાણુમા ઉપમા : વગેરે બધાય પ્રમાણુનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

અત્યંતનામ પ્રમેય પ્રસન્નશાસ્ત્ર છે. પ્રમેયના જ્ઞાન માટે એમા પ્રમાણિતો વિનાર છે વ્યક્ત અવ્યક્ત અને એનુ પુરુષ આ ત્રણ પ્રમેય પદાર્થ છે એ પ્રમેયની સામિતી માટે પ્રમાણની ચર્ચા હતી પ્રમેયનુ જ્ઞાન પ્રમાણને અધીન છે આથી પ્રમેયની સિદ્ધિ માટે આપણે પ્રમાણના સંદેશમાં લક્ષણ નિર્ધાર્ય તેા એ ત્રણ પ્રમેયમાં પણ મુખ્યત્વે કયા પ્રમેયની સિદ્ધિ માટે સામ્યશાસ્ત્રે ૩૩ કહી છે એ ત્રિશાસ્ત્રા ચોચ છે. અત્ર કળ માટે અધિક પ્રયત્ન ન કરવો ઘટે મદાપચિત્રમ તો મનાડાને માટે જ હોય ! પૃથ્વી વગેરે વ્યક્ત પદાર્થોની અણકળી માટે તો પ્રત્યક્ષ વર્ગે પ્રમાણ છે જ અને તે દ્વારા નિર્ગત માણ્ય પણ પૃથ્વી વગેરેને તો પામી શકે છે ઉપરાંત પૂર્વવ નામના અનુમાનથી ધૂમાણ વગેરેના દર્શનથી, અગ્નિ વગેરેનુ અનુમાન કયા માટે પણ સામ્યશાસ્ત્ર મદ પ્રયોગન ગણાય. શાસ્ત્રની જ નેને મંજા મળે તો દુર્ગમ વસ્તુની શોધ માટે યત્ન કરવો ઘટે તેમા જ તેનુ ગૌરવ આથી હવે જે પ્રમાણ જે વસ્તુના પ્રતિપાદન માટે સુનિમાન છે તે પ્રમાણને, જ્યાં પ્રમાણોમાથી વિભાજ કરીને હવે પડીતી કારિકામા અથકાર મનાવે છે આ રીતે તે કારિકા-

સામાન્યતસ્તુ દષ્ટાદ્ ગતીન્દ્રિયાણાં પ્રતીતિરનુમાનાત્ ॥

તસ્માદપિ ચાસિદ્ધ પરોક્ષં આપ્તાગમાત્ સિદ્ધમ્ ॥ ૬ ॥

પ્રમાણ પુરુષ વગેરે અતીન્દ્રિય પદાર્થોનુ જ્ઞાન સામાન્યતો-દષ્ટ અનુમાનથી થાય છે અને તેનાથી પણ જે ન સામિત થાય એવા પરોક્ષ પદાર્થોની સિદ્ધિ આપત પ્રમાણથી થાય છે ॥ ૬ ॥

કારિકામા જે 'તુ' શબ્દ છે તે સામાન્યતો-દષ્ટ અનુમાનને પ્રત્યક્ષ અને પૂર્વવ અનુમાનથી સિંગિષ્ટ કરે છે સામ્યશાસ્ત્રના પ્રકૃતિ પુરુષ વગેરે પદાર્થો અતીન્દ્રિય હોયને સામાન્ય રીતે કાંઈની પદ્ધતિ આપના નથી જે પદ્ધતિ ન આવે તે નથી એમ માનવા માનવ લખ્યાર્થ જાય છે આથી પદ્ધતિ ન આવે છતાં છે એમ બારીક પદાર્થો સામાન્યતો-દષ્ટ અનુમાનથી સિદ્ધ થાય છે અર્થાત્ પ્રકૃતિ પુરુષ વગેરે પદાર્થોની સિદ્ધિ માટે સામાન્યતો-દષ્ટ અનુમાન કામચામ નીરડે છે ઉપરાંત શેરન અનુમાનથી પણ કેટલાક પદાર્થો નિદ્ધ થાય છે

પણ તમામ અતીન્દ્રિય પદાર્થોની સિદ્ધિ માટે સામાન્યતો-દષ્ટ અનુમાન જ પર્યાપ્ત નથી સર્ગ વગેરે લોકોની અગ્તિ, ક્ષીર સ્તન વગેરેની હયાતી, પ્રકૃતિમાથી મહાન, તેમાથી અધકાર વગેરે જન્મે એવા જે જન્મક્રમ વગેરે વસ્તુઓનો સંબંધ આપત પ્રમાણથી જ નહીં થાય છે અને એવા પદાર્થો છે આપણે

છે'ના પ્રદેશને કહી સીમિત નહીં કરી શકાય. 'છે' નો ક્યાયે છે? નથી એ અનન્ત છે. આથી એવા પદાર્થોની સિદ્ધિ આગળ પ્રમાણુથી થાય છે. 'અંતર-શૌચવત્તો' પણ સમુચ્ચય સ્વયં છે. આથી પ્રામાણિક શાસ્ત્રચર્યામાં જો પ્રમાણે પોતપોતાની રીતે ખૂબ ઉપયોગી છે. ॥ ૬ ॥

પણ માનવની શંકાને ક્યાં સીમા છે? પ્રત્યક્ષની નિગતિ ધણી વખત પદાર્થનો અભાવ પણ સિદ્ધ કરે છે. આકાશકુસુમ, ક્રમ્યાનાં શેમ, સસત્રાંતું શિંગ વગેરેમાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ વર્તતું નથી, અને પ્રત્યક્ષની પ્રગતિ ન થતી હોઈને આપણે તે તે પદાર્થોની હયાતી સ્વીકારી ગઈ નથી, તેમ પ્રકૃતિ ધ્રુવ વગેરેની બાબતમાં સમજીએ તો શું ખોટું? સાંખ્યશાસ્ત્ર અને તેની માર્ગ ખાઈ નાંખે એવી બારીક ચર્ચાઓનો જીલમ તો ટંગે? તો જે પદાર્થો દેખાતા નથી. પ્રત્યક્ષ જેને જીતું કરી શકતું નથી તેને સામાન્યતોદૃષ્ટ વગેરે અનુમાનેથી સાબિત કરવાનો પ્રયત્ન ગાંડપણુ નથી શું? આ શંકાનો જવાબ વાળનાં કારિકાકાર બચે છે.—

અનિદુરાત્, સામીપ્યાત્, હિન્દ્રિયઘાતાત્, મનોડનવદ્ધ્યાનાત્ ।
સૌહમ્યાદ્ વ્યવધાનાત્, અભિમવાત્ સમાતાભિહારાદ્ ॥ ૭ ॥

અતિ દુરતા, અતિ સમીપતા, હિન્દ્રિયોત્તરી વિકલતા, મનની અનવસ્થા, સુદૃઢતા આદિખીકી, અભિમવ, અને સમાનમાં મિશ્રણ વગેરે કારણોને લઈને હોયે છતાં વસ્તુ જણાતી નથી. ॥ ૭ ॥

અર્થાત્ પ્રત્યક્ષની નિગતિ માંત્રથી વસ્તુનો અભાવ થઈ જતો નથી. યોગ્ય પ્રત્યક્ષની નિગતિ હોય તો વાત છૂતી છે. પ્રપાત ધ્રુવ વગેરે પદાર્થોની પ્રગતિ કરાવવાની પ્રત્યક્ષની યોગ્યતા નથી અને આથી પ્રત્યક્ષની ત્યાં પ્રગતિ નથી. આથી પ્રત્યક્ષની નિગતિ માંત્રથી પ્રામાણિક સિવાય વસ્તુની હયાતી નથી એવું ઉતાવળીયું અને ધોધવિયું માની બેસ્યા નથી. વસ્તુ હોય છતાં ન પડકાય એમાં લગભગ આઠ નવ દેવુઓ છે. ઇ. ત. અતિ દૂરતાને લઈને છે છતાં વસ્તુ નહીં નજરે ચડે જેમકે આકાશમાં જીંઘુ પખી, અતિ દૂર જાય-તો હોય છતાં તે દેખાતું નથી અને દેખાતું નથી-પ્રત્યક્ષની નિગતિ થઈ એટલાથી એમ ન સિદ્ધ કરી શકાય કે પક્ષી નથી! આંખમાં આંજોડું કાઢળ અને પાસે દોઈને છે છતાં જાણતું નથી! આંધળો આંખપી ઈન્દ્રિયની વિકલતાને લઈને રૂપ જોઈ શકતો નથી તેથી રૂપ નથી એમ ક્યો કયો મણસ માને? અને કામી માણસ પોતે દહાડે-રસ્તે ચાલનાં દૂરની છંદી મારે? આંખ નથી એમ થાંતું જ છે? છે છતાં તે તેને જોતો છતાં ચપટે છે. કદજ? તો મનમાં કેકણુઓ અબાવ! અને આપણી નગર સામે તરતરું પરમજી આપણે છતાં આંખે ન જોઈ શકાય!!

આથી ? તો સૂક્ષ્મતાને લઈને વચ્ચે દીવાલ ઝિની હોય તો પોરેશીના .પરમાંની સ્પીન હોય છતાં નથી દેખાતી ! કારણ ?-તો બચ્ચાન. સ્પર્શનાં તેજો દિવમે તાગ કે નક્કરો વચ્ચાતાં નથી ! સ્પર્શકિચ્છો અભિમત પામેલાં તેઓ છે છતાં 'નથી' બની જાય છે ! અને વાચામાંથી સરકતું પાણીનું રીપું સરોવરમાં પડે તો ? સરોવરરૂપ સ્પર્શ જાય ! રીપું અંદર જ છે પણ. તેને બહાર કાઢી બતાવી ન શકાય ! બાળપણમાં એક ઉપર પુરુષને મૃગ ન હોય તેથી તે નથી એમ માનવાની જરૂર ? એ તો અપ્રકટ અવસ્થામાં તેટલી જ પડી છે ! આમ છે છતાં વસ્તુઓ ઉપરનાં કારણોને લઈને વચ્ચાતી નથી અને આથી અનુમાન વિગતી નિવડે છે. આથી દેખાય નહીં એટલે વસ્તુનો અભાવ જ હોય એવા ગાંડપણથી માણમે પર થતું થટે.

અને છે છતાં આત્મા અને સૂક્ષ્મતા, અને સમીપતા, ઇન્દ્રિયોનો અવચાન, મનની અનવરથા સૂક્ષ્મતા, આંતર બચ્ચાન (અભિમત) માયાના આક્રમણના અભિમત, તથા સૌ સાથે સૌ રૂપ કર્મને લગી ગયેલ હોઈને અને અપ્રકટ અવસ્થામાં ગૂંધેના હોઈને જ વચ્ચાતો નથી ને ? માટે છે તેની વસ્તુઓ પ્રત્યક્ષને અધીન હોવી જ જોઈએ એવી તકરાર અર્થદીન છે.

વસ્તુ હોય છતાં પ્રત્યક્ષની પદ્ધતિમાં ન પણ આવે. એ માટે આક નવ કારણો આપશે જોઈ ગયા. તો એ પૈકી ક્યું કારણ પ્રધાન વગેરેની અપ્રત્યક્ષતામાં કારણરૂપ છે ? જન્માત્ર વાળનાં કારિકાકાર કહે છે —

સૌક્ય્યાત્ તદનુપલબ્ધિઃ, નામાયાત્ કાર્યતસ્તદુપલભ્યેઃ ।

મહદાદિ તથા કાર્ય પ્રકૃતિસરૂપે ચિરૂપં ચ ॥ ૮ ॥

સૂક્ષ્મતાને લઈને તેની ઉપલબ્ધિ થતી નથી; નહિ કે અભાવને લઈને કાર્ય ઉપરથી તેની ઉપલબ્ધિ થાય છે અને મહત્ વગેરે તેનું કાર્ય છે. પ્રકૃતિને સરૂપ તથા તેનાથી વિરૂપ પણ (એ કાર્ય) છે ॥ ૮ ॥

અર્થાત્ પ્રધાન ધરે પદાર્થોની અનુપલબ્ધિ તેઓ સૂક્ષ્મ છે તેથી નથી થતી, નહીં કે તેઓ નથી માટે થતી નથી. જેમ સ્વતમો રસ નથી માટે તેની પ્રતીતિ થતી નથી તેમ અહીં નથી સાત્ત્વો રસ તો નથી માટે જ તેને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ કે કેવળપ્રમાણ પકડી રોકતું નથી. અહીં તો પ્રકૃતિ વગેરે છે પણ ને સૂક્ષ્મતામ હોઈને પ્રત્યક્ષની તેમને પકડવાની ચોક્કસ નથી, અને ઉપરાંત દલતર બીજાં પ્રમાણથી એ એટલું નહીં થાય છે. અને આથી અયોગ્ય હોઈને પ્રત્યક્ષ, પ્રધાન વગેરેની સિદ્ધિમાં સાધક નથી. માટે જગાવને લઈને એમની પ્રતીતિ નથી એમ નથી. કાર્ય ઉપરથી નીરસે કાળજીનું અનુમાન થઈ શકે છે ! અહીં પણ તેમ જ છે. મહત્ વગેરેમાં કાર્યના ધર્મો છે. એમ હોઈને તેનું કારણ હોતું જ જોઈએ. કમક નિઃકારણ કાર્ય હોઈ શક્યાં નથી.

તો એ કાર્ય કયું? મહત્ત્વ તત્ત્વ ત્રણે એ પ્રતિ ॥ કાર્ય છે એમના ક્રેતાક પ્રતિ-સ્વરૂપ છે અર્થાત્ ક્રેતાક મર્ત્ય પ્રતિ જેવા છે ક્રેતાક તેથી રિપ છે। અને એ તો આગળ વ્યવસ્થાન મમત્તનનાર છે એમને આપને કાચે એ ન જોએ પ્રતિ આથેનું કાર્યેનું આપ્ય અને વૈર્ય રિવેકલામા અતિ ઉપયોગી છે ॥ ૮ ॥

(૭)

આ દેશને એક રાકા ઉપર છે કાર્ય ઉપરથી કેવળ તેનું કાર્યક કાણુ છે એટલું જ સમજાવ છે અને એમના ઉપરથી પ્રતિ જ સમજાવ જગતનું કાણુ છે એ કેમ દોષ બેસાડે? એ રિવમા મતમનાન્તરે પ્રતિ છે એક ખીજાથી રિગેથી વાદો જ્યા હોય ત્યા નિશ્ચ કરવો અગત્ય નહીં તો પણ કપરો તો જરૂર છે ક્રેતાક રિચારેમના મત પ્રમાણે અસત્માથી સત્ જન્મે છે ખીજાને મને એક સત્તો રિત્તમાન તે જ આપુ કાર્યનું આગળ છે કાર્ય સત્ નથી? ક્રેતાક માને છે કે સત્માથી અસત્ ઉપર છે સત્માથી સત્ ઉપર છે એવો સાખ્યાચાર્યોનો મુનિશ્ચિત મત છે તો આ મનાન્તરેનું નિરસન ક્યાં વિના નિગકુપણે પ્રતિનાનો સ્વીકાર કેરી રીતે થાય? તો મનાન્તરેનો નિરસ છુદ્ધિ હાર્ક કરવો જ રહ્યો.

આમ આ ચાર મનો પૈકી કાર્ય ઉપરથી જેવા કાર્યનું અનુમાન થઈ રાકે એનું કાણુ સાખ્ય ચિનાના કોર્પણ રિચારક સમર્પી શમ્ભ નથી જગતના પત્તરોમા સુખદુખ અને મોહનો અનુભવ થાય છે અર્થાત્ કાર્યમાત્ર સુખદુખ અને મોહથી સમન્વિત છે અને કાર્યમા જે કાંઈ હોય તે કારણમા હોતું જ ધરે નહીંતર કાર્યકારણુ જ્ઞાન હોઈ શકે નહીં તત્તુની ધવલના પટમા ઉતરે જ તો પ્રધાન-પ્રતિ પણ સુખદુખ મોહ સ્વરૂપી હોતી જ જોએ સત્-રજ-તમ ગુણની સુખ-દુખ-મોહ સ્વરૂપે પ્રતિતિ થાય છે અને એ ત્રણે ગુણોનું જ ખીજું નામ છે પ્રતિ એ જગજ્જનની આલ્પમિતિ છે મહામાયા છે

અસત્માથી સત્ ઉપર થતું હોત તો કારણુ અસત્ અને અનિર્વચનીય હોઈને એ કારણુ કેરી રીતે થાય? કેમકે સત્ અને અસત્નું તાદાત્મ્ય સહની શમ્ભુ નથી અને કાર્ય કાણુમા તો તાદાત્મ્ય હોય જ છે અને આથી ખીજોનો આ મત અગ્નીમર્થ થઈ પડે છે

ઉપરાંત એક સત્તો રિત્ત એટલે જ કાર્યસમુદાય એ વેદવ્યક્તિઓનો મત પણ રમગીર ન લેખાય કેમકે તેમ માનના પણ

અને ને નમી તેમને મન પ્રગળાવવામાં છે. અસર છે બે સપ્તાથી
અમર ઉપજી હોય તો ને દાને લાગુ પાતો દોર તેમના પક્ષે પણ દુર્નિસાર છે
‘મોઢે અર અને અમરનું તારામ્ય સબરુ નથી’.

ઉપજત સપ્તાથી અમર ઉપજે છે એમ કહેનાગ નેવાયો. અને વંચેગિમના
મન પ્રમાણે પણ પ્રથમ ની સિદ્ધિ થઈ ચક્રની નથી. તેમા પણ મર અમરનું
એમ્ય મજરી શમ્બુ નથી. આથી પ્રવાણી નિદિ કન્યા માટે આનાય પડેના
તો તેને ‘સકારક’ ક’ છે તેને સિદ્ધ કરના પ્રતિષ્ઠા કન્યા ક’ છે.

અસદ્ અકરણાત્ ઉપાવાનગ્રહણાત્ સર્વસમયામાગાત્ ।

શક્ત્ય શાન્ત્યકરણાત્ કારણભાગ્યસ્ય સત્ત્વર્યમ્ ॥ ૧ ॥

અસનન મત સકાર ન નાઈને, કાર્ય મદિ કાલનુ મદામ થતુ દોઈને,
મજનો નવત્ર મત ન થતો નાઈને મત કારકુમાથી જ ગમ્ય કાર્ય થતુ દોઈને
ના કા નુનો ભાવ કાઈને મર્થ જેમ ઉપજ્યા પડેના પણ
મત દોર.

અર્થનું સમર્પના એટલે નાનકુના આપાગ પડેના પણ મરણુમા મર્થ
અમર કપે દોર છે જ એ વા. કામનુના આપાર મા જેમ કાર અનિવર્યમા
અસુ દેખાય છે તેમ તે પડેના પણ મર્થ કામનુમા હયાત હતુ જ અને હતુ
તે જ પ્રમે છે ના ઉપજતુ નથી. ઉપજતુ દેખાય છે તેટલુ જ માફી જે
જેમા ન દોર તે તેમથી ઉપજી રો જ નહીં આથી મર્થમાત્ર કારણુમા પ્રમદ
થતા પડેના હતુ જ મરણુ આપાર ક્રમ તેની અનિવર્યકિત તેની જ કરે છે
અર્થાત્ સામ્યાચારોની નિયામ પિ પ્રમાણે ઉપત્તિ અને વિભાગનો અર્થ ક્રમ
અનિવર્ય અને નિરાધાન તેનો જ છે! એ વિચાર એનો કરો બીજે અર્થ
નથી અને આ વાદ ખૂબ છુદ્ધિપૂર્વક નિર્ણય થતો છે વ્યવહાર જીવનમા એ
વાલી અર્થ વ્યાપ્તિ આપો મથારથાને જોઈતુ અત્યારે તો સમર્થ વાદ સિદ્ધ
કેનાગ હેતુએને જ તપામીશ.

નૈરનિકાને અને સત્ મરણુમાથી પૂર્વે અસત્ એનું મર્થ જન્મે છે બે
મણુમા મર્થ હયાત જ હોત તો તેને સિદ્ધ થુ કમ્બાનુ ૨ માનીમા થોડા ને
હજારો જ છે તો પગી કુભારે તેને ઘડાની વિધિ કરવાની રહેતી નથી બારી
છે નીર નૈરનિકાની અર્થાત્ મરણુનો આપાર થયા બાદ કાર્ય સત્ છે એમ
નેવાયિમ પણુ માને છે તેમની માન્યતાને નિર્મૂલ મના આચાર્ય કહે છે કે
નેવાયિમની પેરે અમે મર્થને સત્ નથી માનતા અમે તો તરણુ આપાગ પડેના
પણ કામનુમા મર્થ હતુ જ એમ માનીએ છીએ અને અમરી માન્યતાને સમગ્ર

હેતુઓ દ્વારા અને સમર્થિત કરીએ છીએ. યદ્યપિ બીજાના નાસ્ત પડી જ અંકુગની
 ઉત્તિ દેખાય છે, માટીના પિંડના નાસ્ત પડી જ ધણે ઉપજતો ભાગવામાં આવે
 છે, છતાં અંકુગની ઉત્તિમાં કે ધણના હિલનામાં પ્રવ્વમ-અભાવ-કારણરૂપ નથી.
 પણ બીજા વગેરેના ભાવાત્મક અવયવો જ કારણરૂપ છે. અભાવમાથી જે ભાવની
 ઉત્તિ થતી હોય તો તે તો કંચો અને બે સુવચ છે આથી બધે બધા કાર્યોની
 ઉત્તિ થઈ શકે. સ્વપનાનાં સિંગણનાં હાટ ભરાયાં હોય ! અને પ્રમાણથી પ્રતિદ
 થતો આ પ્રપચ બંધાં સુધી તેનો કોઈ બાધક ન હોય ત્યાં સુધી એ મિથ્યા છે એમ
 કહેવું એ પણ સાદસ છે ! આથી હવે નૈયાયિકા અને વૈશેષિકાના મનુષ્ય ખંડ
 કરવું જ બાકી રહે છે આથી તે કરવા માટે સૌથી પહેલાં તો પ્રતિષ્ઠા કરે છે કે
 "કાર્ય (૧) સત્" છે. અને પ્રતિષ્ઠા માત્રથી તો વિધાનની મિદ્ધ નથી ! આથી તેનું
 કારણ આપના કહે છે ભત્તરકણાત્-અર્થાત્ કારણની પ્રતિષ્ઠા થવાં પડેલાં બે કાર્ય
 મદ્યુપ ન હોય તો કોટિકપે પણ તેની અસ્તિ સર્જી ન શકાય ! કયોયે
 શિષ્યો લીલી ચીજને પીળી ન કરી શકે ! માણ્યને શીંગડું કાણ ઉગાડી શકે ?

સત્ અને અસત્ એ ધટના બે ધર્મો છે એમ કહે તો તે પણ યોગ્ય
 નથી. ઉપાત્તો પહેલાં ધણે અસત્. કારણુ વ્યાપાર પડી ધણે સત્. આમ સત્
 અને અસત્ ધણના બે ધર્મો માનીએ તો ધર્મોની ગેરજરૂરીમાં ધર્મો મના ! ધર્મો
 નિરાધાર તો ટકે નહીં ! આથી સત્ જ સિદ્ધ થાય અને તો પડી અસત્વનો
 નિગસ જ ગણાય ! ધણે, બે માગી સાથે તેનો સંબંધ નથી, તેની સાથે ત, પ નથી,
 અને અસત્ છે તો પડી ધણે ધણે કહેવાય કેવી રીતે ? આથી કારણુ વ્યાપારની
 જેમ બાદ, તેમ તેના પહેલાં પણ કાર્ય સત્ જ છે. અને મત્ એક કાર્યની
 કારણુમાથી અભિવ્યક્તિ તેટલી જ બાકી રહે છે અને સત્ની અભિવ્યક્તિ ઉચિત
 છે પીત્તવાથી તનમાથી તેમ નીકળે ! ઉપાત્ત અમત્તાં કુણ્ણુ-એને કુણ્ણુ કોણ
 દર્શાવે નથી ! અભિવ્યક્ત યત્ત કે ઉપમ યત્ત કંઈપણ અમત્ત નેત્રમાં
 આપતું નથી !

(૨) સ્વાદાનમદ્ધનાત-રૂપી બીજા હેતુથી પણ સત્તામાં જ મિદ્ધ થાય
 છે. ઉપાત્તો એટલે કારણુ તેનું મદ્યુ એટલે કાર્ય મથે સંબંધ અર્થાત્
 ઉપાત્તો માથે કાર્યના મગધને લગ્ને પણ કુણ્ણુ વ્યાપારની પડેલા પળ કાર્ય
 મત્ છે એ મિદ્ધ થાય છે અર્થાત્ કાર્ય માથે સંબંધ ધરાવત કારણુ કાર્યનું
 જનક છે અને સંબંધ બેની વચ્ચે દમરો હોય તેમાં એક પણ અમત્ત દેખ
 તો એ મગધ સંબંધે નહીં અને આથી કાર્ય સત્ છે એ મિદ્ધ થાય છે

(૩) આ ગ.મ. અર્થી નથી છે, કાનગો મથે અમમદ જ કાર્ય કેમ ન
જામે ? ને તેમ થય તો અમદ જ ઉપજે. આથી કહે છે " સર્વ સમગ્રમાવાત્ "
અમમદ જ જામતુ તેય તો એ અમમદન મર્મ. મમાન, છે અને અથી બહુ
મર્મ જામતથી જામત પશુ એવું નેવામાં આસુ નથી. તેથી અમમદથી
અમમ. નહીં પણ અમદથી સંગદ જામે છે માટે કાર્ય સાર છે

(૪) જાતી આ ગદ્ય અર્થી મતમે. અમમદ તેના જગ પશુ મર તે જ
કરી જો કે જે કાનગુ જે કુચા સમા રોય અને કાનગુની રાખિ તેના કાર્ય
ઉપથી નમગત્ય છે અને આથી અમમદના નહીં થાત આ ગદ્યનો નિગ્ન
કાનગુ કહે છે સવસ્ય સવસરનાત્ ।

શબ્દ કાનગુના આનરે જાતી તે સમિત સર્વન છે કે સત્યમા જ છે ? જે
અર્થ હોત નો તો પૂર્વની અમમદના છે તેવી ને તેવી જ રહે જે સત્યમા જ
તે સમિત નેની હોય તો પછી અમદ એવા સત્યમા તે કેવી રીતે હોય તે
ગાનગુ ન્તુ ।

અને ને કાનગુ એમ કહે કે એ તો તે પ્રકારનો એક શક્તિએ જ
જે કે જેથી મલક કાર્યને જ તે જામવા અને મરતે નહીં, તો કહવાનું મન
થત આને કે પદ્ધિનજ । તે સમિતિએ કાર્યની માથે અમદ રોય કે અમમદ ?
ને તે સમદ તેન તો અમદ માથે અમદ રોઈ રામતો નથી અને આથી
કાર્યસાર છે અને અમમદ રોય તો પૂર્વની અમમદના છે તેવી જ છે । માટે
નીચ કહે છે કે સવસ્ય સવસરનાત્ કાર્ય સાર ॥

(૫) અને " કારગમાવાત્ ચ " હેતુથી પશુ સકાર્ય છે એ સિદ્ધ થાય
છે અર્થજ મર્મ કારગુ મક જ હોય છે એ મતમે મળુ સકાર્ય જ છે કારણથી
કાર્ય મિત નથી અને આમ તેઈ કારણ ને સાર છે તો તેનાથી અભિન
એવું કાર્ય અમદ કેવી રીતે ગણાય ?

(૬) અને આ દે જો કાર્ કારણનો અનેદ જાનવાગ પ્રમાણનો વિચાર
પશુ અમરુત નથી પદ તતુઓથી મિત નથી કેમકે પદ તતુઓનો ધર્મ છે
જે નેનાથી મિત રોય તે તેનો ધર્મ ચક્ર શકતો નથી જેમકે ગાય થેણાનો
ધર્મ છે તતુઓનો પદ તેથી પદ અને તતુઓ અર્થાન્તર નથી

(૭) તતુઓ અને પદની વચ્ચે ઉપાદાન ઉપાદેય ભાવ હોઈને તે એ
મિત નથી જે એ વચ્ચે અર્થાન્તરપણુ હોય તે વચ્ચે ઉપાદાન ઉપાદેય ભાવ રોતો
નથી પદ અને તતુઓ વચ્ચે ઉપાદાન ઉપાદેય ભાવ છે માટે અર્થાન્તર નથી

(૩) સંયોગ અને પ્રાપ્તિનો અભાવ હોઈને તંતુ અને પટ એ બે ભિન્ન નથી. અર્થાન્તર દોષ તો સંયોગ બેચમાં આવે છે જેમ કે કુટ અને બેન્દો; ઉપરાંત અર્થાન્તર દોષ તો અપ્રાપ્તિ બેચમાં આવે છે કેમકે દિમાવ્ય અને વિખની; અહીં સંયોગ અને અપ્રાપ્તિ નથી. તેથી અર્થાન્તર નથી.

(૪) આ કારણે પણ પટ અને તંતુઓ ભિન્ન નથી. ગુરુત્વાના બેન્દુનું કાર્ય બેચમાં આવતું નથી! અહીં તો જે જેનાથી ભિન્ન તેનું ગુરુત્વાન્તર કાર્યનું અવધ્ય થાય છે. જેમકે એક તોચના મોનાનાં અસ્થિકાનાં ગુરુત્વ-ભારીપણાનું જે કાર્ય એકરહે અવનનિરિગેષ તેનાથી બે તોચના માનના અસ્થિકાનાં ગુરુત્વ-ભારીપણાનો અવનનિરિગેષ પસારે દોષ છે. અહીં તંતુઓના ભાર કરતાં પટના ભારમાં ઓછા વળાપનું બેચમાં આવતું નથી. આથી તંતુઓ અને પટ અભિન્ન છે. આ બંધાંય અમેરના સાધક પ્રમાણે જારીન અનુમાન છે. અને આમ અમેર સિદ્ધ થતાં તંતુઓ જ તે તે વાણનાણા રૂપી બેદે પરિણત થયેલા હોઈને તે પટ બને છે. આમ પટ તંતુઓથી વલનતર નથી.

અહીં એક જગજગ્ન સંકા ઉપજે છે. પૂર્વપક્ષી કહે છે—આમ તંતુઓ અને પટ બે અભિન્ન જ વસ્તુ છે તો અભિન્ન વસ્તુઓની ઉત્પત્તિક્રિયા—નાશક્રિયા, આ તંતુઓ—આ પટ એ જનની જુદી, તંતુઓમાં આ પટ એ જનનો શાબ્દિક વ્યવહાર. અર્થક્રિયા વગેરે બેદો તે અશક્ય બને છે. અને આ કોઈ જ બનાવે છે કે તંતુ અને પટ એ બે ભિન્ન વસ્તુઓ છે આ ઉત્પત્તિક્રિયા વગેરે બેદો વસ્તુઓનું ભિન્નત્વ બનાવે છે મોટે તંતુઓ અને પટ અભિન્ન નથી પણ ભિન્ન છે. તો સિદ્ધાન્ત કહે છે કે આ બધા બેદો તાત્વિક અમેરને મારી શકતા નથી. એક વસ્તુમાં પણ તે તે નિરોપનો આનિર્ભાવ નિરાભાવ હોઈ શકે છે અને એ રીતે અવિરોધ સાધી શકાય છે.

જેમ કાચખાના અંગો કાચખાના શરીરમાં દાખલ થતાં હોઈને નિરોપત થાય છે, બહાર નીકળતાં હોઈને આસ્થિર્થ પામે છે, પણ તે કાર્ષ કાચખામાંથી ઉપગતાં કે નાશ પામતાં નથી, તેમજ એક મોટાડીમાંથી કે સોનામાંથી ધોરા કે મુકુટ વગેરે કાર્યો નિકળતાં હોઈને, આવિર્ભાવ પામતા હોઈને ઉપજે છે એમ કહેવાય છે, તેમાં દાખલ થતાં હોઈને, તિરોભાવ પામતાં હોઈને વિનાશ પામે છે એમ કહેવાય છે પણ તેથી અસાદલી ઉત્પત્તિ અને સ્વરો નિરોધ નથી. જગત્તન વ્યાસક્રમે નિર્ણાયક બોલ છે કે નાસતો વિચતે માનો નાગાવો વિચતે સત્તઃ। જેમ પોતાના જ સ કાચ વિકાસશીલ અવયવોથી કાચનો જુદો નથી. તેમ ઘટ મુકુટ વગેરે મોટા મોટું વગેરેથી ભિન્ન નથી.

તેજ મુજબ 'જ તનુઓમા પટ' એ ગતનો સાદિક વ્યવહાર પણ
'આ ભાષા નિન' એ ગતિ યુગ્મિયુક્ત છે આપ આરેયભાવે જેમ
દરબા નિન અને તેજ ગાત્રુ વન સભરી મે છે તેમ અર્થ પણ સભવે છે

વળી અર્થમિત્રોને બે પણ બે વારી રહેતો નથી એક વસ્તુની પણ નાના
નિઓ જેવામા આવે છે એકને એક વસ્તુ દાદ, અને પ્રત્યેક ગતી શકે છે

વળી અર્થમિત્રોની વ્યવસ્થા પણ વસ્તુના બેમા કારણરૂપ ન ગતી શકે!
મમનરૂપે અગર તો સભરૂપે તેઓ જ અર્થમિત્રોની વ્યવસ્થા કરતા જેવામા
આવે. જે જેમ પ્રત્યેક વેદિઓ ગ્વાન દર્શનરૂપી અર્થમિત્રો કરે છે પણ પ્રત્યેક
પાત્રની ન એકની રહે પણ વેદિઓમા મળીને પાત્રની ધારી શકે તે જ
મુજબ પ્રત્યેક તણ પ્રાવરણ ન કરી રહે પણ તેઓ મળે અને તેમનો પટભાવ
જે આરિભૂત થાય તો પ્રાવરણ કરી શકે

અર્થ એક ગદ્ય ઉપર પડતો આરિભાવ તમો જેતે ક'ણ છે તે
હા હુઆપાર પ'ણ હતો કે નહીં? જો ન હતો એમ ક'ણ તો અમરૂતી ઉપત્તિ
થાય છે એનો રીતીગર થયો ગણાય જો હતો એમ ક'ણ તો પડી ગાત્રુ
આપાર નિર્ગદ્ય થયો મરણ કે કાંઈ દોષ પડી મરણ આપારનું પ્રોગ્નન દોષ
શકતુ નથી. એક આરિભાવ મળે બીજા આરિભાવની ક પણ કન્યા અનવસ્થા
પ્રત્યગ આરિને ઉભાગે અને આથી તનુઓમા પટભાવનો આરિભાવ થાય છે એવું
માત્રુ મનાવતુ અનુચિત છે

ત્યારે આની રાજ કરી ત્યારે સિદ્ધાન્તી તેને 'જેવાની સાથે તેવા' ના
ન્યારે જવાન વાગે છે એમ ક'ણ જો ઉભયપક્ષે દોષ તો મળે તે એક પક્ષે તેવું
ઉપાસન ન્યાયી નથી. આથી સિદ્ધાન્તી પૂરંપણીને માનો બદી બનાવે
છે એ માટે પૂછે છે કે-જવા. અસર ઉપર છે એ તારો મત છે તો
તારા મતે એ 'અમુમતિ' તુ મને મળે છે? તે સત છે કે અસત છે?
જો સત હોય તો પડી કાનુની અપેક્ષા નથી જો અસત હોય તો તેવું પાછું
ઉપવચનર એમ ક'ણ કન્યા અનવસ્થા આન્યા સિદ્ધા ન રહે

કાંચ એમ માનતો હોય કે ઉપત્તિ પડથી ભિન્ન કાર્વકતુ નથી, પણ
તે પડ જ છે તો પણ ત્યાં સુધી "પટ એમ ક'ણ ત્યાં સુધી "ઉપર છે"
એમ કહેવાન જ અને તો "પટ" એમ મોડીને જ રહી જતુ થોડું "ઉપર છે"
એમ ન કહેવાન કેમકે એની વખતે એક જ વસ્તુમા ઉપત્તિ અને સિદ્ધાન્ત વિરોધી
દોષને રાખ્ય નથી

તો એક વિષય હજી જાણી રહે છે. આ પછી ઉપત્તિ એ સકારણ સમગ્ર છે કે સ્વમતા સમગ્ર છે? જેમાંથી એક પાત્ર રીતે ઉપત્તિ ધતી નથી અને છતાં તેને માટે-ઉપત્તિ માટે કારણોનો વ્યાપાર કરતામાં આવે છે. આમ "સત્" એવા જ પદ તરેરના આનિર્વાચ માટે કારણની અપેક્ષા રહે છે એ થોમ છે.

ઉપરાંત પદના કપ સાથે યજ્ઞ કારણોનો સંગ્રહ ન થોડે કેમકે રૂપ એ સુખ છે, ક્રિયા નથી. અને કારણોનો સંગ્રહ ક્રિયા સાથે હોય છે. નહીંતર કારણવતો જ અગ્રાવ થાય. આથી કાર્ય સત્ છે.

આ કારિકાનું વિચરણ ક્ષિપ્ર છે. છતાં એમાં જે ગાંઠીય ક્રીયાવત છે તે એકંદરે ઉપયોગી છે. સકાર્યવાન્ના પ્રધાપન પાછળ જીવનનો એક મોટો ભર્મ છૂપાયો છે. સકાર્યવાદ જે ગણગર સમગ્ર તો જન્મમૃત્યુનો સાચો અર્થ સમગ્ર અને જન્મમૃત્યુનો જરોગર વૈગ્નનિક અર્થ સમગ્ર એટલે કલેશને રહ્યા રહેવા દેવાનું કાર્ય કારણ નથી પણ જ રૂપાન્તર-રૂપાન્તર-કાયાન્તર-અવસ્થાન્તર પામ્યા કરે છે. પ્રતિપક્ષ અનન્તરે પરિણમનારી પ્રાણિ અને તેના નિકારના મગમાં કશી વધધટ થતી નથી. વિષતી કુપ શક્તિમાં વંચત નથી અને રૂપાન્તર-અવસ્થાન્તર-અવસ્થાન્તર-રૂપાન્તરે તો પ્રાણિનું સૈન્દર્ય છે. અનન્ત પરિણામોના આપણે એક દષ્ટિ અપરિણામી છીએ અને આપણામાં પણ કશી વધધટ પછી નથી. વંચત થાય છે એનું જે લાગે છે તે ક્યાંક ગરસમજીતવું પરિણામ છે.

(૮)

આમ કારિકામાં પ્રધાનની સાધનાને અનુકૂળ એવો સકાર્યવાદ સાથો હવે તે પ્રધાન જેવું સાધનિષ છે, તેવું જાણવવા માટે વિવેકશાને ઉપયોગી એવી તેની સરખા અને વિપત્તિ સાધના કહે છે કે,

દેતુમદ્ અનિત્ય, અઘ્યાપિ, સક્રિયમ્, અનેકં, આશિતં, નિગમ્ ।
સાવયવં, પરતંત્ર, વ્યક્તં વિપરીતં અઘ્યક્તમ્ ॥૧૦॥

વ્યક્ત, દેતુવાળું, અનિત્ય, અન્યાયક, સક્રિય, અનેક, આશિત, લિંગ, સાવયવ, અને પરતંત્ર છે. એમાંથી કલહ છે અઘ્યક્ત, ॥ ૧ ॥

અર્થાત્ સકાર્યવાદ પ્રધાપિત થયો. એ વાદ પ્રધાનને જન્મના કારણ તરિક નાહી શકે છે. જન્મ જે જન્મનું કાર્ય છે તે જન્મનાં કાર્ય માટે મધ્યન જ

એમના મ. ૧૧૧૧ શે છે સ્વ માનવા મર્યાદા વચ્ચે અને તો સાધક છે અને મર્યાદા મર્યાદા મર્યાદા મર્યાદા છે જગતમાં મુખ્ય મોહ છે અને એ મુખ્ય મોહથી અવિન એનું મર્યાદા છે તેનું જ લેવાએ અને એ મર્યાદા તે જ પ્રમાણ છે પ્રમાણને આપણે અન્યક તરીકે આગમીએ છીએ એ અન્યકમાંથી પ્રતિભાથી-વ્યક્ત મહદ્ વગેરે તત્ત્વો જન્મે છે અને આપણને તત્ત્વોના જ મમ હુમા ખાસ મ ન હોયો ધરે કેમકે આપણો આ શાસ્ત્રારભ તો વિવેકજ્ઞાનના ઉપાર્ગન માં છે આ મધ્યમ સ્થાનું કેન્દ્ર તો છે વિવેકજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ આથી વ્યક્ત-અન્યક વગેરે ની પ્રવેશ સ્થાન ખાતર સ્થાનમાં તત્ત્વોપજ્ઞને એટલે મ હોય-હોયો ધરે એ દ્વારા વિવેકજ્ઞાન મેળવવાનું છે માટે એ વ્યક્ત અને અન્યક વચ્ચેનો તફાવત આ મમિમા શાસ્ત્રમર આરબે છે આપણે એ સમજવા મધ્યમ.

આ મમિમા અન્યક અને અન્યક વચ્ચેનો ભેદ શાસ્ત્રમર દર્શાવે છે અર્થત મર્યાદા સ્વરૂપ પ્રતિ અને મર્મ અન્યક મહત્ત્વ વગેરે તત્ત્વો આપણમાં કેવી રીતે ભિન્ન છે તે વિવેકની દૃષ્ટિ ॥ પોતાનું માં દર્શાવે છે

(૧) વ્યક્ત માત્ર હેતુમત્ છે હેતુ એટલે મર્યાદા હેતુમત્ એટલે મર્યાદાનું જોતું જે મર્યાદા છે તે આગળ મર્યાદા આપણે.

(૨) ઉપરાંત અન્યક માત્ર વિનાશી છે-અનિત્ય છે-એટલે કે નિરાશાવ પામનારું છે અન્યકમાત્ર અનિત્ય હોયને સ્વ ટકનારું ન કહેવાય એટલે કે એક ને એક રૂપે ચિરંમયી નથી.

(૩) વળી વ્યક્ત અન્યક છે અર્થત આખા પરિણામને વ્યાપી વગેરે એનું નથી મર્યાદાથી મર્મ વ્યાપી હોય નહીં કે ભયથી મર્યાદા હુદ્દિ વગેરે પાથી પ્રમાણને આવી વળી નથી મર્યાદા પ્રધાન મર્યાદા છે હુદ્દિ વગેરે મર્મો છે

(૪) અને વ્યક્ત સક્તિ છે અર્થત ક્રિયા એટલે પરિપક્વ પરિપક્વ એટલે પ્રવેશ નિર્ગમન વગેરે ક્રિયા હુદ્દિ વગેરે પાથી એક દેને હોડી ખીજામાં પરવરે છે શરીર, હૃદય વગેરેના પરિપક્વ તો દેખીતો જ છે

(૫) વળી વ્યક્ત અનેક છે એટલે હવે હવે હુદ્દિનો ભેદ છે પૃથ્વી વગેરે પાથી પણ શરીર, ઘટ, વગેરે જેટલે અનેક છે

(૬) અને વ્યક્ત આત્મિક છે એટલે પોતાના મર્યાદાને આશ્રય રહેનારું છે હુદ્દિ વગેરે પોતાપોતાના કારણના આત્મિક છે યદ્યપિ કાર્યમર્યાદા વચ્ચે અને જ

છે, છતાં પ્રધાનો કાર્યકાન્ધ વચ્ચે બેઠ પાણી હોવો જોઈએ, આથી “અની વનમા નિનક (એક પ્રધાનુ ગા) છે” એ નામે આશય-આશયી લાવે કાર્ય કરાવતું આવિત છે એમ કહ્યું છે

(૭) અને નક્કલ ‘લિંગ’ છે શુદ્ધિ વગેરે પાંચે પ્રધાનુ નિંગ-સચ્ચ ચિહ્ન છે અને એ વાત આગળ સિદ્ધ કરનામા આશી પ્રધાન પુરુષાનુ નિંગ હોઈ શકે છે પોતાનુ નહીં એ મુો છે

(૮) ઉપરાંત વ્યક્ત સાવચત છે અસ્ય એવો પરખર સચ્ચે-મિત્રાણુ-સંયોગ. અપ્રાપ્તિપૂર્વકની પ્રાપ્તિ એટલે સંયોગ તે સંયોગવાળુ એટલે સાવચત અર્થાત્ પૂરી વગેરે પાંચે એકમીજ સાથે મિત્રિત છે અને એ જ પ્રમાણે બીજા પાંચે પણુ ધ્યાન રહે કે પ્રધાનનો શુદ્ધિ વગેરે પદાર્થ સાથે સંયોગ નથી કેમકે મને વચ્ચે તે તાત્કાલ્ય છે ઉપરાંત સત્, રત્ અને તમનો પણુ સંયોગ નથી કાળુ કે તેમની અપ્રાપ્તિનો અભાવ છે

(૯) અને નક્કલ પરત ન છે પરત્ર એને પારકા ઉપર આધાર રાખનાર શુદ્ધિને જો પોતાના કાર્યગ્ય અહકાર જન્માવે હોય તો પ્રકૃતિના પૂરકાની તેને અપેક્ષા રહે છે જો પ્રકૃતિનો પૂરકો ન મળે તો ક્ષીણુ થયેલી શુદ્ધિ અહકારને જન્માવના શક્તિગામી ન થાય. અને એ જ પ્રમાણે શુદ્ધિ પરીના પાંચે નિરે પણુ જાણુત આથી સો પેતા ॥ કાર્યો માટે પ્રકૃતિ ॥ આકૃતી અપેક્ષા ગએ છે અને આથી વ્યક્ત પરત્ર છે

આણુ છે વ્યક્ત અને એનાથી ઉતરી છે પ્રકૃતિ-પ્રકાલ અર્થાત્ અન્યત્ર, નિષ્કારણુ નિત્ય, વ્યાપક, નિષ્ક્રિય એક, અનાજિત, અનિંગ, અનસ્ય અને સ્વત્ર છે અર્થાત્ પ્રકૃતિ મૂળ કાળુ હોને નિષ્કાન્ધુ છે પરમાત્માની શક્તિ હોને નિત્ય છે, કેમકે પરમાત્મા નિત્ય છે કાર્યમાત્રમા અનુચૂન હોને તે વ્યાપક છે ઉપરાંત પ્રકૃતિ નિષ્ક્રિય છે અહીં નિષ્ક્રિય એટલે ક્રિયાગ્ય નહીં એટલે કે યત્રપિ પ્રકૃતિમા પણુ પરિણામરૂપી ક્રિયા તો છે જ પણુ પરિણામરૂપી-અરેશ નિર્ગમ રૂપી ક્રિયા નથી કેમકે તે સર્વવ્યાપક છે વળી પ્રકૃતિ અદ્વિતી છે કાળના ઉપર આવિત નથી મગ્નતીય બે વિશ્વવતી છે મહત્તુ એ નિંગ નથી, એટલે કે એ ૧ પૂર્ણ રૂઁ કાળુ છે એ સ્વચ્ચત્ર નથી પ્રકૃતિ નિરસ્ય છે એટલે કે અત્યોગી છે અને એ સ્વત્ર છે એને કાળના આપરની, પૂર્ણ હોઈને અપેક્ષા નથી

આમ આ કારિમા કાર્ય કાળુ લાવે નહીં રે ના પ્રધાન મદનત્ર વગેરે આનંદ રિવેક કરવામા આ મો છે રિવેક મત્ર ત્યાગ શીખરો પ્રકૃતિ અને તેનાં

કોઈને નુકસાન પહોંચાડવાના માણસ ત્યારે પોતાના અરૂપનું પુનુપી
 નેમનો બેઠ જાણુએ ત્યારે પ્રતિનિધિનો તે ત્યાં કર્યા પ્રેરણે આથી આ
 કારિયનુ મનોમય યથાર્થ થિન। નિમકને ઉત્તર કરવા માટે છે

૬

૮

૧૮

(૯)

અચાર મુતીના અથ વિભાગમાં વ્યક્ત અને અવ્યક્તની વચ્ચેનું વૈરાર્થ
 સ્પષ્ટ થયું. હવે વ્યક્ત અને અવ્યક્ત વચ્ચેનું આધાર્ય અને એ બંનેનું પુનુપ
 સાથેનું વૈરાર્થ રિવેકના પોણુ માટે કોનું રહે છે અર્થાત્ વ્યક્ત અને અવ્યક્ત
 વચ્ચેનું મળતાપણુ અને પુ. સાથેનું તેમનું ન મળતાપણુ એ હવે પરીની
 કારિયનો નિય છે આથી શાસ્ત્રકર કહે છે -

ત્રિગુણ, અવિવેકિ, ત્રિવચ, સામાન્ય અવેતનં, પ્રસયધર્મિ ।

હયક્તં તથા પ્રધાનં તદ્વિપરીત્તઃ તથા જ પુમાન્ ॥ ૧૧ ॥

વ્યક્ત અને પ્રધાન બંને પણ ગુણોવાળા છે, અવિવેકી, માત્ર, સામાન્ય જડ
 તથા સદા પ્રસન્નિશી ધર્મવાળા ॥ અને પુરુષ તો છતાં તેનાથી વ્યક્તાવ્યક્તથી
 હલકા ॥ વિપરીત છે ॥ ૧૧ ॥

(૧) અર્થાત્ મહત્ વગેરે વ્યક્ત અને પ્રધાન ત્રિગુણ છે સુખદુઃખ અને
 મોહરૂપી નણુ કળો છે જેના તે ત્રિગુણ એટલે કે સુખદુઃખ વગેરે આત્માના
 ધર્મો નથી પણ વ્યક્તાવ્યક્તના ધર્મો છે અને આ એક મેળા સોધ છે

(૨) જેમ પ્રધાન પોતાનાથી સ્થિત નથી તેમ મહત્ત્વ વગેરે પણ નિત
 નથી કેમકે તે તદ્દુપ છે અર્થાત્ વ્યક્ત અને અવ્યક્ત કાર્યકારણ રૂપે વર્તતા
 હોઈને અને કાર્ય કારણત્વક હોઈને તત્ત્વક છે અમર તો 'અવિવેકી' નો
 અર્થ " સમુદકારિતા " કરવો થોડે સમુદકારિતા એટલે સાથે પ્રમાણે કાર્ય કરવાની
 રેત દરેક કાર્યને પેટ કરવામા વ્યક્તાવ્યક્તને મળીને વર્તુ પડે છે ગમે તે એક
 બીજાને પેટ કરવામા એકનું સમર્થ નથી અને આથી અવિવેકી એટલે સદકાર્યકારિતા
 એવો અર્થ કરવો યોગ્ય છે

(૩) ઉપરાંત વ્યક્ત અને અવ્યક્ત બંને નિયત્રુપ છે. નિય એટલે માત્ર
 એટલે કે જિજ્ઞાસાથી બાબ છે અર્થાત્ મૌલિકા આનુષ્ઠાન રિવાજ જ, શ્તિઓ જ,
 હાં શોક મોહ વિશદ રૂપે હામે છે એ શ્તિઓથી, મિત્રાથી, મિત્ર કાંઈ પદાર્થ
 નથી એ મત જાતિથી હરપૂર છે એ સમર્થમાં મના નિરાસ માટે 'નિય'

સમગ્ર વિજ્ઞાનની અદી આગે છે જિજ્ઞાસાની પદ્ધતિ મિત્ર છે જિજ્ઞાસા પદ્ધતિએ જાણની નથી. કુલ વગેરે પદ્ધતિ 'આ કુલ છે' વગેરે આપના વિજ્ઞાનની નિ. છે કામ્ય કે તે ગામ છે દીપ્તિ, અને નેત્ર વડે પ્રકાશિત પદ્ધતિ, જેમ મિ. છે તેમ વિજ્ઞાનની પ્રકાશિત થતા પદ્ધતિની વિજ્ઞાન મિત્ર છે

(૪) આજ કાળે વ્યક્ત એને અધ્યક્ષ છે એટલે કે મામાન્ય છે. આધ્યક્ષ કોને કે સામાન્ય કોને-વ્યક્ત અને અન્યક્ત જાને એવી વખતે અનેક પ્રકારની અમલ છે પદ્ધતિ છે રૂઢીનિયમ છે જે પદ્ધતિ વિજ્ઞાનકે જ દેખ અને વિજ્ઞાનની મિ. ન હોત તો, વ્યક્ત વ્યક્તિએ વિજ્ઞાનની વિજ્ઞાનને જિજ્ઞાસામાં વિજ્ઞાન-દીપ્તિએ અમાન્યકે જ દેખ. પણ આજે પ્રેક્ષક એક જ વસ્તુ વિશે એકાગ્રણ જ માત્ર જોવામાં આવે છે અને આથી વિજ્ઞાનની વસ્તુ મિ. છે એક જ નર્તકી || જામે અનેને તેનું પ્રતિબિંબ થા. છે જે વસ્તુ સામાન્ય ન હોત તો એનું ન થી શકે.

(૫) ઉપરાંત વ્યક્ત અને અન્યક્ત જાને અવેન છે એટલે કે જડ છે જુદી વગેરે તમામ પ્રકૃતિક પદ્ધતિ અવેન છે ગૌરવી મધ્યક વેન જુદું નથી, પણ આ માત્ર છે આથી પ્રકૃતિની મિત્ર પદ્ધતિ માત્ર અવેન છે

(૬) ઉપરાંત વ્યક્ત પ્રત્યક્ષમાં છે અર્થાત્ વ્યક્ત અને અન્યક્ત પ્રત્યક્ષમાં ધર્મથી હી મુખ દોર્તા મધી એટલે કે વ્યક્ત-અન્યક્ત સ્વરૂપ અને રૂપ પરિણામની પદ્ધતિ આપના જ કરે છે હી તેના તેમનાથી વિશેષ દેખો નથી અને જેનું વ્યક્ત જે તેનું જ અન્યક્ત છે અર્થાત્ વિજ્ઞાન વગેરે તમામ ધર્મો જેમ વ્યક્તના છે તેમ અન્યક્તના પણ છે તથા પ્રવાનમ્ એ રાષ્ટ્ર દ્વારા એ કહેના મગિ છે

“તદ્વિષ્ણુ પુમાન” એ કારિકા દ્વારા વ્યક્ત અને અન્યક્તની પુરુષની વિધર્મતા કહેવા શકે છે કારિકામાં ‘ચ’ કાર કારિના અર્થમાં છે એથી એમ સ્પષ્ટિત કામ્ય મગિ છે કે જોયે પુરુષ અને પ્રવાન વચ્ચે ‘અદ્યુત્તમ’ ‘નિત્ય’ વગેરે ધર્મોનું સ્વરૂપ છે જતા પણ “અનિત્યતાદિ” ક્ષણે વૈધર્મ્ય પણ છે અર્થાત્ પુરુષ અનિત્ય વિવેક, અવિત, અમાધ્યક્ષ, એનારૂપ અને અપ્રત્યક્ષ છે

આમ આ તો થઈ ગઈની અર્થ આપણા જેવા વિવેકાચ્છુઓને માટે આ કારિકા શુ પદ્ધતિમાં આપે છે ? પ્રકૃતિ સાથે શુધ્ધર્મો એવાપ્રેત થઈ ગયેના અને આથી પોતાના સ્વરૂપને વિસરીને અન્ય અવ્યાભાવિક ધાર્મિકતામાં સહના આપને પ્રકૃતિની સ્વરૂપ, શુધ્ધ ધર્મ, મિત્ર મત્તાની, પોતાના સ્વાભાવિક રસાનદમાં

રમતો કવને તો આ જૂનાનું મુદ્દિઓ પ્રારભ છે પ્રકૃતિ અને પુરુષ
પારમ્પરિક મોગ્યનમા પરમ્પરને સ્વરૂપ માનીને આગાનીત થઈને વર્તે છે એ
મને જુદા છે એમને પરમ્પરનું આનંદપ્રકાર પણ નથી એવું જ્યાં સુધી ન સમજાય
તા સુધી એ મહોગ્યન અને તેના મીઠા પશ્ચિમો ન ટો મય સત્ય જ એવું
તોડને એને મયનાથી એ અસમ્ય થઈ જતું નથી વ્યવસ્થા અને અવ્યવસ્થા ત્રિગુણ
અવ્યવ છે સ્વેચ્છા થોના દોષને અશુદ્ધ છે આજ દોષને વિવિધ-જા છે
સામાન્ય દોષને ઉચ્છિદ્ર છે અચેતન દોષને અવ્યવ આગા છે પ્રસાદથી
તોડને મા સુખી છે પુનઃ-આપણ અવ્યવ એનાથી જિન છે એ સુખદુઃખ
મોડ અવ્યવ ત્રણ શુભ દિન છે જિનની અવ્યવ એવું જનરલિત અને અવ્યવ
મયન છે ત્રિગુણ અવ્યવ દોષને મિશ્રિત-મેષો નથી પણ અવિ શક્ત છે આ-
તોડને એ પ્રકારસ્વરૂપ છે અસામાન્ય પ્રતિ દેહ જિન દોષને એ ઉચ્છિદ્ર નથી
અજુબોથો હો છે એને કોઈ એક કરી શકું નથી એને કે ત્રણ શુભો અને
તેની અનંત ધાડ એને વટાવી શકી નથી એ એન દોષને અવ્યવપ્રકાર
તોડથી સૌની આખ છે પ્રમત્તથી ન દોષને એ લાગરિકર અવ્યવ છે અવ્યવ
અને અમન છે પોતાનું આત્મ સ્વરૂપ જો માણસ જાગે જાણીને અનુભવે
અનુભવીને જીવન પર્વત જીવે, જીવીને જો એ જાણે તો પાછો પ્રકૃતિ અને તેના
કોઈની મોગ્યનમા ન પડે એટલે કે તે જન્મ જરા મૃત્યુની ઉગરણી ન મને
એ ઉપરથી હમેશને મો એ સુખ થાડ આ છે આ મરિકાનું સ્વરૂપ
આ કારિના સમ્યેનું ધ્યાનમમ હૃદયે મનન કરું થો એના ત્રિગુણ અર્થમા
જો સયમ એને કે ધાગણા ધ્યાન સમાધિ કરીય તો એમા જેની સ્વરૂપની
પ્રમાણ અને મસ્તીનો જાનઅનુભવ કરી શકીય

(૧૦)

અજ્ઞાતજ્ઞાન સામર્થ્ય અને પુરુષી તેમજ વૈધર્મ્ય વર્જન્ય તેમા 'ત્રિગુણ'
એમ આગની કારિમા કહ્યું તો તે ત્રણ શુભો ક્યા ? તેમનું લક્ષણ શું ? આ
ગિજાસા તો તમા મધ્યમર કહે છે -

પ્રીત્યપ્રીતિવિષાદામકાઃ પ્રકાશપ્રવૃત્તિ નિયમાર્થાઃ ।

અન્યોન્યામિમવાથયજનનમિયુનવૃત્તયશ્ચ ગુણાઃ ॥ ૧૨ ॥

શુભો (સત્ય, રજા અને તમ) પ્રીતિ અપ્રીતિ અને વિષાદ સ્વરૂપ છે પ્રકાર
પ્રવૃત્તિ અને નિવર્તનથી પ્રયોજનવાળા છે વળી તે શુભો પરમ્પરનો અતિમવ કરનાર
આશ્રય કરનારા જન્માવનાર, અને સદા સ્વચારી છે

અર્થાત્ આ કારિગ્રામા ગુણોનુ સ્વરૂપ, પ્રયોગન ક્રિયાનુ પ્રવચન છે અને વિવે
 પ્રમણ્યમા ગુણો અંગેનુ આ વિવેચન પૂર્વ ઉપોગી છે તો ગુણો એટલે તુ ? આમ
 તો સસ્કૃતમા ગુણના અનેક અર્થ છે પણ અહીં એનો વિશેષ અર્થ છે ગુણ એટલે
 દોરડુ જેનાથી પુરુષી પશુ મધ્યાયેયો રહે તે ગુણ એવો અર્થ પણ નીકળી શકે પણ એ
 તો જેનો ધ્વન્યાર્થ અહીં તાત્વિક અર્થ સમજી લઈએ. પ્રધાન વગેરે ઈર્મ્યારીઓ
 નામનો અર્થ સાધ્ય હોય છે રામનો પ્રત્યેક અર્થ માધનાર હોયને તેના પ્રધાન વગેરે
 નોકરો. રામના ગુણો કહેવાય તે જ રીતિ પુરુષી રામના ભોગ અને અપરંગીથી
 માર્ગરૂપે સાધતા હોયને સત્વ વગેરે નહીં ગુણો કહેવાય છે અર્થાત્ જ ને પરાર્થ
 વર્તે તે ગુણો સત્વ વગેરે સત્વને માટે વર્તતા નથી સત્વ વગેરેથી ભિન્ન જે પુરુષ
 તે પુરુષાર્થ વર્તે છે આથી અહીં ગુણો એટલે પર-તેમનાથી ભિન્ન એવો જે
 પુરુષ તેનું પ્રયોગન સાધનારા-એવો અર્થ જ યોગ્ય છે હવે પછીની કારિગ્રામા
 આનના સત્વ વગેરે ત્રણ ગુણોનો અહીં ઉલ્લેખ જાણવો રહે છે

અર્થાત્ પ્રીતિ વગેરે સત્વગુણ વગેરેના લક્ષણો છે અર્થાત્ પ્રીતિ એટલે કે
 સુખ એ સત્વગુણનુ સ્વરૂપ છે પ્રીતિ સાથે અનુકંપા, આર્જવ, માર્દન લગ્ન
 મતો. વિવેક કામા વગેરે પણ સમજી લેવા તે જ મુખ્ય અપ્રીતિ એટલે દુઃખ
 એટલે કે રજેગુણ દુઃખાત્મક છે દુઃખ સાથે માન, મદ મત્તર, લેલ વગેરે
 શ્રુતિઓ પણ સમજી લેવી વિરાદ એટલે મોહ અર્થાત્ તમોગુણ વિરાદ સ્વરૂપ-
 મોહ સ્વરૂપ છે એ મોહ સાથે વચ્ચા કાર્પણ્ય, કુટિનતા અજ્ઞાન વગેરે પણ
 સમજી લેવા ઉપરાંત સુખ એટલે દુઃખનો અભાવ દુઃખ એટલે સુખનો અભાવ
 એમ રજે કાર્વ માનવ પ અપરજા અભાવ એટલે સુખ દુઃખ વગેરે પરાર્થો નથી
 એ સુચનના માટે કારિગ્રામા આત્મક શબ્દનો પ્રયોગ છે અને આત્મ શબ્દ જ્ઞાન
 વાચક છે અર્થાત્ સુખ દુઃખ વગેરે અન્યોન્યના અભાવનું નથી પણ અતત
 વ્યક્તિત્વાગા સ્વરૂપ પરાર્થો છે અર્થાત્ પ્રીતિ અપ્રીતિ, વિરાદથી કાર્વથી નહીં
 ગુણોના અનુક્રમે અનુમાન થાય છે આ છે ગુણોનુ સ્વરૂપ

“ પ્રકાશ-પ્રજ્વલિ-નિગમાર્થ ” એ કારિગ્રામ દ્વારા ગુણોનુ પ્રયોગન વર્ણવે છે
 પ્રયોગન એટલે યોગ્યતા અર્થાત્ સત્વગુણ પ્રકાશની યોગ્યતાવાળો છે પ્રમગ
 એટલે જ્વલિની દત્તિ વગેરે પ્રમગનો આત્મક રજેગુણ પ્રજ્વલિની યોગ્યતાવાળો છે
 પ્રતિ એટલે ચત્-આત્મ તમોગુણ નિગમની યોગ્યતાવાળો છે એટલે કે તમોગુણ
 સત્વ અને જ્ઞાનો પ્રતિબંધક છે રજેગુણ પ્રતિબંધક દોરડો લધુ એવા સત્વને તે
 દમિશા પ્રતિબંધક હોય પણ તેમ જેવામા આશુ નથી કેમકે શુરુ એવો તમોગુણ

તે! નિયમન છે એ અને આથી ઝોગશુ ચાન. હોવા જ્યા તમોગુનુંથી પ્રતિમદ થતો 'તેને પ્રચિત્ત સવશુએ પ્રતિર્તા મ છે આથી તમોગુ હોય / એ એ અને તે નિયમનની પ્રતિધિ થોગતાસોજ હાય છે

આમ પ્રોજા મનાયા મા તે શુગોની ક્રિયા અન્યાયા-વગેરે રાગોમા મનાવે છે શક્તિ એને ક્રિયા અને તમામ પ ગાયે એનો મ મધ છે અન્યોન્ય અમિત્ર ગતિવાગ છે શુગો એટલે કે એમ્પીગના પ્રમાને દામી દેવાતો એમનો અભાવ છે પ્રાપ્તિ મધવગાત્ર એમ શુશુ ને ઉત્તર અસ્થામા વર્તો હોય તો બાધીનાએ તેનાથી નામીને પ્રેમી નહ છે અર્થાત્ સવશુ વર્તો હોય ત્યારે ઝોગશુ તમોગુશુ દર્શા જાય અને ચિત્તમા એ પ્રાપ્તી શાન્તિ પ્રમતતા અનુભવાય તે જ પ્રમાણે ઝોગશુના સામા ત્ય કામે સવ અને તમોગુશુ લપાઈ જાય અને ચિત્તમા એ પ્રાપ્તી યોગતા જણાય તે જ મુગ્ય તમોગુશુ શામ્લ થાય એટલે સવ રજ દેવાઈ જાય અને ચિત્તમા પ્રતા બાપે આમ ગોમ્ના વર્તનમા પ્રેમી ને પોતાનુ સ્વરૂપ જાણતા નથી અને વાગદ તી મધા જ વર્તે છે અને આથી માણુમ કવચિત્ ગાન્ત પ્રચિત્ત યોર, પ્રચિત્ત મ્ દખાર છે

ઉપાન શુગો 'અન્યોન્યાશ્રયશક્તિ' હોય છે અર્થાત્ સવશુ, પ્રકૃતિ અને નિયમનો આનન લઈ રજ અને તમને પ્રમય દાત્ર ઉપકૃત કરે છે ઝોગશુ પ્રમય નિયમનો આશ્રય લઈ પ્રકૃતિ દાત્ર ખીજા મેને ઉપકૃત કરે છે અને તમોગુશુ પ્રમય પ્રકૃતિનો આશ્રય લઈ નિયમન દ્વારા બનેને લઈ છે અર્થાત્ શુગો વર્તન પરસ્પરને ઉપમગ છે ગમે તે એ હોય ત્યારે ખીજા મે પણ તેમા મ લેપ હોય છે જ

ઉપરાંત શુગો "અન્યોન્યમિયનરૂતમ હોય છે અર્થાત્ ત્રણમાથી ગમે તે એક ગમે તે એમની અપેક્ષા નહ જનન-પરિણામ લાવે છે અર્થાત્ અન્યોન્યા શ્રવણિ' વિશેષશુ દ્વારા શુગોની વિસદશ પશિણામ સચવે છે અન્યારે અન્યોન્ય જનનરૂતમ રાગથી શુગોનુ સદશ પશિણામ સચવે છે બમ મગાને સર્વના જન થાય છે એનો નિર્ણય અર્થ છે

અને એ ત્રણે શુગો 'અન્યોન્યમિયનરૂતમ' છે. અર્થાત્ એ ત્રણે શુગો અન્યોન્ય સદમરી શુગો છે એ ખીજા નિર્ણય ન વર્તનારા છે અર્થાત્ સ્ત્રી પુરુષના યુગની મક્ક સત્ સદ્યરી જ છે અર્થાત્ પ્રકૃતિશુ અસ્થામા એમનો સદસાર અનુદ જ હોય છે એ હોય ત્યા ખીજા મે લપાના પશુ આવે જ છે ! ન્યા જાય ત્યા સ્થાને સાથે જ જાય ગમે તે એમની વિશેષદ્ધૂત અસ્થા હોય પશુ ખીજા મે તેને સગ સમગતા નથી

અને આ કારિકા ખૂબ ઉપયોગી છે ! આપણે વિદેશના મનુષ્ય છવેને ત્રિગુણનો સનેપાત સમજાવનારી આ કારિકા છે ત્રણમાંથી સત્ય પ્રકાશમય દોષને તેનું જ આપણામાં સામાન્ય પ્રસારે એ જોતું એનું ન્દસ્ય છે. અને કોઈપણ અવસ્થામાં ત્રણે ગુણો જોવા જ દોષને સવગુણની પરમ અવસ્થામાં પણ માણજે અભિમાન લેવા જોતું રહેતું નથી. દુષ્ટ અભિમાન લેવા જેવી અવસ્થા ત્રણ ગુણોની પર અવસ્થા છે. પણ તેમાં પદોંચ્યા પછી તો અભિમાન જ મરી જાય છે. એટલે તેની રાખ પણ ત્યાં જણી દોષને તેમાં પણ અભિમાન લેવાનું નથી અને આથી તે અભિમાનગત્ય અવસ્થા જ ઉત્તમ.

* * *

(૧૧)

ઉપરી કારિકામાં ગુણોનું સ્વરૂપ-પ્રયોગન-રિયા વગેરે જોવા પ્રકાશ-પ્રતિતિ અને નિયમાર્થ ગુણો છે એમ કહ્યું-તો પ્રકાશાદિ ધર્મવાળા તે કાણ છે ? કયા કારણે તેઓ એવા છે એ સ્પષ્ટ ક્રમાં મંથકાર કહે છે—

સત્યં લઘુ પ્રકાશકમિદં ઉપપ્તંભકં ચલં ચ રજઃ ।

ગુઠ વરણકમેવ તમઃ પ્રદીપવદ્ધ્યાર્થતો વૃત્તિઃ ॥ ૧૩ ॥

સત્ય શુભ સાંખ્યાવાયેને મન લઘુ અને પ્રકાશક તરીકે ઉદ્ધ છે રજોગુણ ઉપપત્તંભક અને ચલ છે તમોગુણ શુદ્ધ અને આપણુક છે, અને લેખાપવર્ગો દીવાની પેરે તેમની વૃત્તિ છે.

અર્થાત્ આ કારિકામાં સત્ય વગેરે ત્રણ ગુણોના સ્વભાવનું અને તેમની પુરપાઈ પ્રતિતિનું નિરૂપણ છે. સત્ય ગુણ જ લઘુ અને પ્રકાશક છે. લઘુ શબ્દનો આમ અર્થ તો હલકું એવો થાય છે. અર્થાત્ સવગુણ હલકો છે. એટલે કે જ્યારે તે ગુણનો ઉદય થાય છે. ત્યારે તમામ ઇન્દ્રિયોમાં એક પ્રકારની મંગલમય સ્ફુર્તિ લાગે છે. આ રેસા જેવી તમામ ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિવરના મહત્ત્વમાં કુશળ થાય છે. ઇન્દ્રિયોની આ ગ્રહણ કુશળતાને આ સામ્રમાં લઘુના ન્યાય એમ કહે છે અર્થાત્ ચિત્તમાં સવનો ઉદ્ભવ થાય ત્યારે આપણી પ્રત્યેક ઇન્દ્રિય પોતાના વિવરને ગ્રહણ કરવામાં પડુ બને છે. ઇન્દ્રિયોની આ વૃત્તિ પડુતામાં જે હેતુ છે તે સવગુણ છે. જ્યારે ચિત્તમાં શુદ્ધ દોષ ત્યારે ઇન્દ્રિયોની, વૃત્તિ મંદ થઈ જાય છે. કાર્યના ઉદયમનમાં જે કારણ તે લઘુના ગૌરવને એ પ્રતિયોગી ધર્મ છે અગ્નિની જ્વાળા સત જોયે જાય છે કાણુ ॥ એ કારણ તે જ લાઘવ છે. એ લઘુના જ કવચિત્ત વસ્તુના અધોગમનમાં પણ

કાળુ બને છે વાહુનું નિર્ણયમન એ વાતને તરત જ થાય છે મનની આ
હુતાને બનને જ સ્વપ્ન પ્રકારક છે અર્થાત્ ત્યાં જ્યારે મનને ચિત્તમ
ઉદ્ભવ થાય ત્યારે તેને મનમાં અને ઈન્દ્રિયોનાં પ્રસન્ન જ્ઞાનનું અનુભવ પથરાય
છે એ અનુભવ અજ્ઞાનતા અધાનને દર્શાવે છે

જે સ્વપ્ન વાહુ અને પ્રકારક છે, તેમ રત્નેશુભ ઉપદેશ મક્ક અને મન છે
કેવોનો અસ્ય આ છે સ્વપ્નવત્ અને તોયે સ્વ મક્કિય છે અને અવધિયા
રૂપિત તેમને પેરિયોનાના કાર્ય હવામ નિમિત્તે ઉત્સાહ દેતો નથી. આ બન્નેના
પોતપોતાનાં કાર્યના અવગતિમાંથી. ઉપદેશને તેમને સ્વપ્નમાં રત્નેશુ ઉત્સાહી
અને પ્રસન્નની ન હો છે મન અને તોયેશુને આગળ ધડે આપવાની જે
રૂપિત તે ઉપદેશન કાર્ય છે આ અર્થમાં રત્નેશુ ઉપદેશક છે

રત્નેશુ આવો કેમ છે? એનું કારણ એ છે કે એ જાણ છે આ
વાહુ રત્નેશુ પ્રત્યક્ષ છે એનો ઘોષ છે એમની રત્નેશુ રૂપરૂપને મનાવે
છે તેને દાંતે સક્ષિય કરે છે

તેજ પ્રમાણે તોયેશુ શુદ્ધ અને આવરણ કરનાર છે કેમ જાણુ કે એ
એવો છે? રત્નેશુ મનાવક દેખે, સાંને સક્ષિય કરે હોઈને, તથા જુગોને
એમની એ મનાવે છે પણ જીવનમાં આપણને સત્ સક્ષિય નથી લાગતી
નિષ્ક્રિયા જેવી મદક્ષિયા પણ અનુભવમાં આવે છે રત્નેશુની આ પ્રતિભા
પ્રતિબંધક મણ? જે પ્રતિબંધ ન હોત તો એવીને ક્યાક જીવનમાં પ્રતિભા
જેનું જાણતી અસ્થા જ ઉડી જતી તો પ્રતિભા સ્થિતિ કરનાર શુદ્ધ છે તે
તમ પ્રતિભા પ્રતિબંધક તોયેશુ શુદ્ધ અને આવરણની દેખે રત્નેશુને
કરચિત્ત જ પ્રસન્ન દે છે સ્વપ્નવત્ આવરી લે છે આથી તોયેશુ શુદ્ધ
ભાઈ અને આવરણની છે

અને આ દેખે એક શક્તિ થાય જુઓ આમ પચ્ચર વિશિષ્ટી શીવચાળા
છે અને પરપર વિશિષ્ટી શીવચાળા તેમને તેઓ જોઈ મળીને કામ કરે એ
અસ્ય તેમનું મિત્ર જ અગમ્ય અને મિત્ર થાય તો પણ સુદોષસુદોષની
માફ તેઓ અન્યોન્યના ધાનક જ નીવડે। તે પછી તે બધા જુઓ મળીને એક
ક્રિયાના કર્તા બને એ કેમ સમજે? આ શક્તિ મમાધાન પ્રદિવચાર્યનો વૃત્તિ
એ કારણ અસ્ય છે દીવચાર્ય હોય છે? વક્ષ જેન અને જ્યોત એ જ્યોત
પચ્ચર વિશિષ્ટી છે જ્યાં એ ત્રણે મળીને પ્રસન્ન કાર્યને કરે છે તે જ
પ્રમાણે તથા રૂપે પણ વિશિષ્ટી હોવા છતાં મળીને પુ સાર્થે વતે છે અગર તો
વાન પિત અને કહ પરપર વિશિષ્ટી છે જ્યાં શરીરના ધારણ-પોષક વગેરે, મળીને

કરે છે તે રીતે જ શુદ્ધિને રીતે પણ જાણવું રહ્યું આ ત્રણેના મિત્રન પાછા એક જ પ્રયોગન છે અને તે પુરવાર્ય. 'જીવ માત્રના જોગ અને અપવર્ગેષી પ્રયોગનને સાધવાને માટે અન્યોન્ય વિરોધી ધર્મો શુદ્ધિની શ્રુતિ હોય છે.

આ તો યદુ શાસ્ત્રીય ચર્ચા. આપણે એમાં શું સમજવું? આપણે તો જીવોપયોગી અર્થ દેહી લેવા રહ્યો. સત્વગુણ બધું અને પ્રક્રમક છે. રંગેગુણ પ્રેરક અને સક્રિય છે. તમોગુણ ગુરુ અને આકર્ષણીય છે. આ ત્રણે શુદ્ધિમાં સત્ત્વની પ્રતિષ્ઠા છે. કેમકે સત્ત્વના સંયમમાં જીવનદર્શન અને નિર્ણય છે. આથી આપણે એ રીતની ચર્ચા યોજવી રહી જેથી રંગેગુણ અને તમોગુણનો લાભ હિસાવીએ છતાં સત્વગુણમાં વધીએ. અધિકાંશ સત્ત્વ જ વહેનો રહે એ રીતે એ ત્રણેને અવિરોધી રીતે વર્તવા દેવા રહ્યા ત્રણે ઉપયોગી છે. પણ ત્રણેનું જીવનમાં એવું તો સુભગ મિશ્રણ હોવું ઘટે કે જેથી જીવન એક મહાકળા યદને હિતુ રહે ! ત્રણે શુદ્ધિના ઉપર આપણે આભાવિક કાંઈ આવે એવી આપણી સાધના હોવી જોઈએ. ધારેલી દશજે આત્માના સકંપ માત્રે સત્વગુણ ઉપરતો ધ્યાય, ધારેલી પદે સક્રિયતા આવે, ધારેલી પદે આવરણ ઓઢી લઈએ, એવી શક્તિ સપાલિત કરી નોંધીએ. છેવટે તો આત્માની સાત્તા શુદ્ધિએ સીધાવી રહે છે ને ? ત્રણે શુદ્ધિ આપણને સ્વાધીન હોય-એમની પાને એવજાએ આપણી મેલા કરાવીએ અને વખત આજે ત્રણેને સમીક્ષા માત્રથી સાંન કરી, ત્રણેથી પર ધર્મ જવાની કળા કળાવીએ ત્યારે જીવનદર્શન પામ્યા કહેવાઈએ શુદ્ધિ ઉપર આપણે અધિકાર સ્થપાય અને આપણા ઉપરથી શુદ્ધિનો અધિકાર ઉપડી જાય ત્યારે આત્મા કૃતાઈ ધ્યાય વિવેકના પ્રકરણમાં આ પ્રાપ્તિ સ્થિતિ છે. એની પ્રાપ્તિ માટે આ બધો ઉપક્રમ છે એ ન બન્યાએ. શાસ્ત્રીય ગ્રંથોએ વિદ્યાનની પૂર્ણતા માટે છે એનો સાર તેજો આપણે હૃદયસ્થ કરવો જ જોઈએ. શુદ્ધિનો આપણા ઉપર અધિકાર નહીં શુદ્ધિના ઉપર આપણે સંપૂર્ણ અધિકાર જામે આવી સ્થિતિમાં જ ધન્યતા છે.

* * *

(૧૨)

ગર્હ કારિકાઓમાં બન્ધન અને અન્યકાર્યું સાધર્મ્ય અને પુરવધી તેમનું વૈધર્મ્ય, ત્રિગુણનું ત્વરણધર્મ્યન વગેરે ચર્ચ્યું, પણ આ દેહાણે એક શંકા જન્મે છે એ શંકાનું સમાધાન કરીને આગળ વધવું રહ્યું પૃથિવી વગેરે પદાર્થો તો અતુલ્યમાં આવે છે. અને અતુલ્યમાં આત્મા એવા તે પદાર્થોમાં 'અવિવેકિતા' વગેરે અતુલ્ય સિદ્ધ છે. પણ સ્વ વગેરે ત્રણ શુદ્ધિ તો અતુલ્ય ગણે આવના નથી.

તો તેમનામાં અવિરોધના વગેરે છે એમ કેવી રીતે સમજાય? એટલે કે સદા
 વંદિ શુભમાં અવિરોધિત, શિષ્ય, સામાન્ય, અનૈતિક અને પ્રસંગિક
 વગેરે છે એમ કેમ મનાવય? આ શક્યું નિગ્મન કરા દહે છે કે -

અવિવેક્યાગેઃ સિદ્ધિઃ ત્રેગુણ્યાદ્ તદ્ વિષયંગાભાવાત્ ।
 વારણગુણત્તમજ્ઞત્વાત્ દાર્યસ્ય અવ્યક્તમપિ સિદ્ધમ્ ॥ ૧૮ ॥

ત્રેગુણ્યને વર્ધને પ્રધાન મહદ્ વગેરે તત્ત્વોમાં અસ્તિત્વ વગેરે ધર્મોની અન્વય
 દ્રષ્ટિએ સિદ્ધિ થાય છે અને આત્મામાં ત્રેગુણ્યના અભાવને કારણે અનિર્દેશ દૃષ્ટિએ
 પણ એ અવિરોધિત વગેરે સિદ્ધ થાય છે અને કાર્ય કાર્યના પ્રતિભાવ દેવાથી
 અન્વય ન પણ સિદ્ધ થાય છે ॥ ૧૪ ॥

અર્થાત્ પ્રત્યેક પ્રમાણથી જે સિદ્ધ હોય તેને સ્વીકારનામાં કોઈ વાંધો ન
 રાખી શકે પણ જે પ્રત્યક્ષથી ન પકડતું હોય તેને સ્વીકારનાં પડેલા ચિન્તા કરવી
 પડે છે. અવિરોધિત વગેરે ગ્રંથ પુર્વામાં તો પ્રત્યક્ષ દેખાય છે પણ પ્રત્યક્ષ
 મદન્ય વગેરેમાં તે ધર્મો છે એ પ્રત્યક્ષ નથી તો તેમણે છે એમ કેમ મનાય? એ
 માટે પ્રમાણ શું? તો અનુમાન પ્રમાણથી એ સિદ્ધ થાય છે એવું એનું સમાધાન
 છે ત્રેગુણ્યથી કાર્યને લાગે પ્રધાન મહદ્ વગેરે અવિવેક્ય વગેરે ધર્મોનાં છે
 એમ સિદ્ધ થાય છે જે જે સુખ દુઃખ મોહામકલ્પ હોય, તે તે અવિવેક્ય વગેરેથી
 સિદ્ધ હોય છે, જેમ કે-આ અનુભવમાં આવતું વ્યક્ત આમ અન્વય દૃષ્ટિએ
 મમતા, વ્યતિરેક દૃષ્ટિએ અનુમાનનાં આવે આકાર સમજાય જે અવિવેક્ય
 વગેરે ધર્મથી આકાર ન હોય તે ત્રિગુણ્ય હોય નથી, જેમ કે-આત્મતત્ત્વ આત્મા
 અવિવેક્ય વગેરે ધર્મો જ્ઞાનો છે અને આથી એ ત્રિગુણ્ય નથી. આમ ઉભય
 રીતે અન્વય મહદ્ વગેરે તત્ત્વોમાં પણ અવિવેક્ય વગેરે ધર્મો વમે છે એ
 સ્પષ્ટ થાય છે

• અને આ દેકાએ વળી શક્ય થાય કે જે અવ્યક્તની સિદ્ધિ થાય તો પછી
 તેના અવિવેક્ય વગેરેની સિદ્ધિ સહજે આ તો અવ્યક્ત જ હજી અસિદ્ધ છે, તો
 પછી તેના ધર્મોની ચર્ચા જ નાપાયાજી ! આનું સમાધાન હેતુ કારિકાકાર કારિકાનો
 ઉત્તર લાગુ દહે છે કાર્ય દમેશ્વર કલ્પના શુભોથી અસ્તિત્વ જોવામાં આવે છે
 તત્ત્વ વગેરેના શુભો પદ વગેરેમાં આવે છે તે જ પ્રમાણે સુખ દુઃખ મોહામકલ્પ
 જોવામાં આવે છે મહદ્ વગેરે કાર્યો આથી તે મહદ્ વગેરે કરણ પણ સુખ
 દુઃખ મોહામકલ્પ હોય જ જોઈએ અને એવું જે સુખ દુઃખ મોહામકલ્પ તત્ત્વ તે જ
 અવ્યક્ત-પ્રધાન-પ્રત્યક્ષ વગેરે નામે કહેવામાં આવે છે અને આથી અવ્યક્ત અને

તેના અરિવેશ્વિ, વગેરે કર્મોની મિદ્ધ અનુમાન પ્રમાણથી નિદ્ધ થાય છે
 વેવેળ માટે આ કારિમામા દોષોપાધનો વિવેક છપાતો છે આ મા-સ્વરૂપ ત્રિગુણથી
 પર હોખને તે જ ઉપાધિ છે પ્રકૃતિ અને તેના કાર્યો ત્રિગુણમક તેને આપને
 અ મા નથી આમા સિદ્ધાન્ત કશુ ઉપાધે કે આજ દોષ શેક નહીં આથી
 આમમિત જદુ જ દેવ છે એ દેવ છે એરી સૂચના આ કારિકામા ચૂનું છે ॥૧૫

આ રીતે આ રાંકા ઉદભવે છે ન્યાયવાચ અને વર્ગીક શાખના
 અનુયાયીઓનુ એવુ કહેવુ છે કે-એરી માન્યતા છે કે યજ્ઞમાથી વ્યક્ત ઉપત
 થાય છે પરમાણુઓ વ્યક્ત છે એ પરમાણુઓમા તે તે જીવના અદ્યુત્તમર
 દિવા જન્મે છે અને એ દિવાથી તેઓ-એ પરમાણુઓ એકમીગત મુથે સધુકત
 થાય કે તે દ્વયલુક કહેનય છે આ દ્વયલુકમાથી અજક તેમાથી અનુલુક અને
 એ ક્રમાનુસાર પૃથ્વી વગેરે સમગ્ર કાર્ય સમુદાય વ્યવસ્થા આરભ થાય છે
 ઉપરાંત કાર્મમા જે-જુલો સમગ્રાથી હાય તે કાર્યમા પશુ મનવાની થાય છે
 આથી પૃથ્વીની વગેરેના પરમાણુઓમા શુદ્ધતા જુલો કાર્યમા પશુ સમાન જાતિય
 ગુણાન્તરનો આરભ કરે છે આથી પૃથ્વીની વગેરેમા કાર્મના ગુણોના ક્રમે કેપ
 વગેરેની ઉપતિ થાય છે આમ વ્યક્તમાથી જ વ્યક્ત અને તેના ગુણોની ઉપતિ
 થતી હોવાથી અપ્રામાણિક અન્યકને મિદ્ધ કન્વાની આવશ્યકતા જ નથી આમ
 અન્યની જરૂરનો જ જ્યાં છેદ ઉણવે એવી મકા થતા અન્યત્ર છે એ સિદ્ધ
 કશુ જોએ આથી અન્યની પ્રમાણપૂર્વકની સિદ્ધિ કરતા કારિમાગ કહે છે-

મેવાતાં પરિમાણાત્ સમન્વયાત્ શક્તિ પ્રવૃત્તેષ્વ ।

કારણકાર્યવિમાણાત્ અવિમાણાત્ વિશ્વરૂપસ્ય ॥ ૧૫ ॥

કારણમસ્યવ્યક, પ્રયતંતે ત્રિગુણતઃ સમુદયાય ।

પરિણામતઃ સલિલવત્ પ્રતિપ્રતિગુણાશ્રયવિશેષાત્ ॥ ૧૬ ॥

કારણ કાર્યના વિમાગને લઈને, સમગ્ર કાર્યનો સહારમથે કાર્મમા વિગેભાવ
 થતો હોઈને, શક્તિમાથી પ્રજ્ઞિતને લઈને પરિમાણને લઈને, મમન્વરને લઈને
 કાર્યલુ અન્યકાર્મથી કારણ છે તે ત્રણે ગુણોને પ્રલયકારે વને છે સમુદાયથે
 સર્ગાવસ્થામા પ્રવર્તે છે કાર્યક ગુણના અથરને લઈને પન્વા ભે ને લઈને પાળીની
 માદક એકરૂપ ગુણે અનેકરૂપ પશ્ચિમ દ્વારા પ્રજ્ઞિત થાય છે ॥ ૧૫ ૧૬ ॥

અર્થાત્ અન્યત્ર પ્રમાણુ દ્વારા સિદ્ધ થાય છે અન્યત્ર અપ્રમાણિક નથી
 વિવેકના પ્રમરણમા શુદ્ધિને રૂપીને તો ચાન્વાલુ દોષ શેક નહીં કેમકે અપ્રામાણિક
 વિચાર પરીણુમે આપવાની થાય છે આથી આ કારિકામા પાંચ કારણ દ્વારા
 કાર્યોનુ અવ્યક્ત નામલુ જાણુ છે જ એવુ સિદ્ધ કરે છે આપને એ પાંચે
 કારણો તપાસીએ

મહત્વની માટી જૂલિ મુશીના કાર્યોનું-એટલું અન્યત્ર રૂપી કારણ છે કેમકે (૧) કારણસર્યવિમાગત્ અર્થાત્ સામ્ય શાસ્ત્ર સકાર્યની છે ઉત્પત્તિ કે કારણ વ્યાપાર પહેલા પશુ કાર્ય કારણમાં હોય છે જ એમ માખ્યજાત્રની સ્વીકૃતિ છે આમ સકાર્ય સામ્યનો આલંબન છે કાર્યગાના સર્ગમાં હોનારા અગો જ પાડાર નીકળે છે અને પ્રકરેલા તે અગો ને નિ “આ એલુ રારીગ-આ એના અગો” એવો આપણે વિભાગ કે પીએ છીએ અને અદર હતા તે જ અવરવો પ્રકરિને પાછા અદર અમાર્જિતા નેવ્યે છીએ. સમાર્જિતા તે અન્યત્ર બની વતય છે કાર્યગાનુ આ દશાત અહીં ઉપયોગી થઈ પડશે. એ જ પ્રમાણે કારણ અગ્રપ માનીના પિંડ કે મેલાની લગડીમાથી ઘટ મુકટ વગેરે કાર્યો અદર હોઈને જ આર્થિભાવ પામતા હોઈને વિભજન થાય છે, તે જ પ્રમાણે કારણમા તરૂપે હોનાના પૃથિવી વગેરે કાર્યો તે તે કારણમાથી આર્થિભાવ પામતા હોઈને વિભજન થાય છે રથૂન જૂનો, સૂદમ તમારામાથી, તમારાઓ અલકારમાથી, અલકાર મહત્ત્વમાથી અને મહત્ત્વ પરમ અન્યકનમાથી પ્રકરે છે પશુ અદર હોઈને જ તેમાથી તે પ્રકરના હોઈને, મૂળ કારણને અન્યકન તરિકે ધરે છે પરમ અન્યકન કારણમાથી સાક્ષાત્ અગર તો પરપગએ અન્યત્ર તમામ વર્ગોનો વિભાગ છે તે આ જ એ અન્યકન નામનુ મૂળ કારણ છે એ સચિત કરે છે

(૨) ઉપરાંત અવિમાગત્ વૈશ્વવ્યવસ્થા એ અન્યકનને સાધનારો બીજો હેતુ છે સહિકારે મૂળ અન્યકન કારણમાથી પ્રકટ થનાર મહત્ત્વ વગેરે કાર્યો પ્રત્યક્કારે જ્યારે લોચનમુખ બને છે ત્યારે પ્રતિબોધ ક્રમે પાછા અન્યત્રમા જ જઈને સમાપ્ત છે જે જેમાથી પ્રકરે તેમા જ તે ઉપા ક્રમે લીન થતા થતા મહત્ત્વ જેમા લીન થાય તે અન્યકન છે એમ મનાત આપણે સ્વીકારુ જ પડે પ્રકૃતિનો બીજા કોઈ કારણમા લય સંભવતા નથી. કેમકે તેમ માનના અનન્યથા હોય આવી નો અને અનન્યથા થતી હોય ત્યા અનન્યથા સ્વીકારી એ બુદ્ધિની દુરસ્ત અવસ્થા ન કહેવાય. આથી કારણમા સર્વ કાર્ય હોઈને જ તેમાથી કાર્યનો આર્થિભાવ અને તેમા જ નિરાભાવ થતો હોઈને અન્યકન કારણ છે એમ સિદ્ધ થાય છે

(૩) ઉપરાંત અન્યકનરૂપી કારણ છે એ સિદ્ધ કરેલ ત્રીજુ કારણ છે શક્તિ પ્રદેશ ચ। અર્થાત્ કારણની શક્તિમાથી જ કાર્ય પ્રકરે છે અશક્ત કારણમાથી કાર્યની ઉત્પત્તિ થત શક્તી નથી અને એ શક્તિ એટલે શુ ? કારણમા રહેલી અન્યકનમાથી મિત કાર્યની પ્રાપ્ત શક્તિ હોતી નથી. કેમકે સકાર્યવાનમા અન્યકનના સિવાય કાર્યની કોઈ શક્તિ માટે પ્રમાણુ જ નથી. તેના ઉપાનન કારણરૂપ તનમા અને રેતીમા આટનો જ તો બેદ છે તનમા જ અનાગન અવસ્થામા તેન રહેલુ હોય છે, રેતીમા નહીં આથી કાર્યનુ કારણ અન્યકન છે

(૪) આ રીતે કાર્યનું કાર્ય અચકલ છે એ આમે એક ગ્રાહ થાય. ગણિત પ્રકાર અને કારણ કાર્ય વિમાન અવિમાન મદતનું જ પદ અચકલ છે એમ નિર્દેશ કરે છે તે પદ મદતનું કાર્ય પદ અચકલની ગિરિની શી રીતે? આ નકાતું ગ્રાહ્યાન કરનારો અને તે દ્વારા અચકલને નિર્દેશ કરનારો એથી હેતુ તે પરિમાણ એ છે પરિમાણને બદલે પદ અચકલ છે એમ નિર્દેશ થાય છે પરિમાણ એને પરિમાણ એટલે કે અચકલના મહદારિનેદા અચકલકારણવન્ત ૨ ગુણ ૧ તો પરિમાણના કારણ એનું એમા અનુમાન થઈ શકે છે મદત વગેરે મોટા અચકલની કાર્યસાધના છે કેવી રીતે? તો અચકલ હોઈને જેને અચકલ તે તે અચકલ કાર્યના નામ છે જેમકે ધર્મ આ અનુમાને પણ અચકલની નિર્દેશ થાય છે ધર્મ વગેરે પદો પરિમાણ છે અને મદત વગેરે અચકલ કાર્યસાધના પ્રત્યક્ષ છે અને કાર્યની અચકલ અચકલ તે કાર્ય જ છે એ તો અનેક વખત કહેવામાં આવ્યું જ છે તો જે મદત નામના કાર્યનું કાર્ય તે જ પરમ અચકલ અને અચકલ કાર્ય કાર્યના પ્રમાણિતતા નથી.

(૫) આ ઉપરાંત સમગ્રવાર નામનો હેતુ પણ અચકલને નિર્દેશ કરે છે નિર્દેશ વસ્તુઓની સમાનતા એને સમાનતા અચકલના વગેરે લક્ષણવાળા હોઈ વગેરે પદોમાં સુખ-દુઃખ-મોહની સમાનતા પ્રત્યક્ષ જણાય છે અને જે જે રૂપથી સમાનતા હોય તે તે સમાનતા અચકલ કાર્યના હોય છે જેમકે માની મોનું વગેરે સમાનતા થઈ શકે વગેરે પદોમાં માની મોનું વગેરે અચકલ કાર્યસાધના હોય છે આથી કાર્યનું અચકલ એનું કાર્ય હોય છે એ નિર્દેશ જ છે.

આમ અચકલને નિર્દેશ કરી હવે ત્રીજી પ્રકૃતિનો પ્રકાર વસ્તુવે છે કે ' પ્રવર્તે પ્રવર્તે ' એને પરિણામ પાગવાના અવસ્થાવાળા છે આથી વિના પરિણામે પ્રકાર પણ તેઓ રહેતા નથી તો પ્રત્યક્ષ વેળાએ પણ ગુણો એકસાથે પરિણામ પરપદ અનુભવે જ છે અર્થાત્ પ્રત્યક્ષમાં સત્ સત્વરે રત્નેશુર રત્નેશુર, તમેશુર તમેશુર પ્રત્યક્ષમાં પણ પ્રવર્તે જ છે અને આથી પ્રવર્તે પ્રવર્તે એમ કારિમાર કહે છે.

આ ઉપરાંત સહિતને એની પ્રકૃતિનો અચકલ સમગ્રવાર એ હેતુ આપે છે સમય સદય સદય અર્થાત્ સમાનતા એટલે સમુદય આવી સમુદય ગુણો વચ્ચે મુખ્ય ગુણો સામ વિના ન સહાય અને ગુણપ્રધાન સામ વિચાર વિના ન સહાય અને વિચાર પણ તો જ સહાય જે ગુણો પરસ્પર ઉપર કે કે ઉપર ન થતા હોય અર્થાત્ સહિતને ગુણોની ન્યૂનાધિક અવસ્થાથી વિચાર હોય છે અને આમ મદત હોય ગુણો વર્તે એ જ એમની બીજી પ્રકૃતિ છે.

અને અર્ચા એક સમ થાતી હોય એ ૩૫ છે તો એમના શુભની પ્રતિ
એ ૩૫ ન હોય હોયે અર્ચા તો તેમની જો એ પ્રતિ શ્રી રીતે તેમ નહીં
પરિણમન મન્દિરનું મન્દિર એમ અમ માન છે જ મન્દિરની ૫૫ પા ની તે
એમના ૫૫ છે ૫૫ તે પછી જમિના જુના જુના રિતસના સમયમા આવે
છે નામીએ, ના અર્ચા આમની આમના વર્ગેના ફળના મ્લેષે પરિણમ
પામુ તે પામી મીઠું ખારુ, ખાતી પુત્રુ ૫૫ ધા ૫૫ મે છે તે જ પ્રમળે
એ એક સુખના સુખને લાને પ્રમળ સુખના આમને અર્ચનાન શુભ
પરિણમમા એ જ આવે છે એ જ વાનને પ્રતિ પ્રતિ ગુણાધ્ય વિનયાર એ
શુભમા નામીએ છે આમ અર્ચનાની મિદિ પ્રમાણિક છે અને તેની પ્રતિતો
પ્રાર પશુ હુદિ ગમ છે

*

*

*

(૧૩)

અર્ચનાની મિદિ એક અર્ચનાની મિદિ ઉપર સામ્ય આમા ધોય મદાર
છે અર્ચનાવાના રિત સમયે એ જનામુ જ હુદિ હરે થો, આમના મનીએ

અર્ચનાની મિદિ અને તેની પ્રતિ મનારી પશુ પ્રમળ એ છે કે એ
અર્ચનાની પ્રતિ કેમ પ્રમળને છે ? પુત્રને માટે તો એ હોય શકે નહીં કેમકે
પુત્ર છે એમા પ્રમાણુ શુ ? ને પ્રમાણુપૂર્વક પુત્રની-આમનાની મિદિ થતી હોય
તો પ્રતિની પુત્રાર્થે પ્રતિ સમળ સમય આ સમનો નિગમ ક્રમતા પુત્રના
અર્ચના માટે પ્રમાણુથી જરૂર મિતો આમના રે છે માનવ મિતો પોતાના
અર્ચના પ્રમળે સુખનાની અર્ચા સુધી જાત શો છે મોટે ભાગે માનવ મિતો
પ્રતિની સુખનાથી પશુ સુખના અને સુખના એવી આમા અને પરમામાની
જમિન સુરી પોતાની સમી નથી અને પ્રતિને કે તેના જ કેમ એકાદ તત્વને
આ માનવ તરિકે પોતાની તેમા તમય અર્ચા મિથ્યા ગુણિમા મહાનતા રહે છે
અર્ચા મધ્ય માર્ગે મિથ્યા ગુણિમા ફળાર્થના સેના હવે મટે સુખનાની અર્ચા
સમા પુત્રાની હાતી માટેના પ્રમાણે આમના એ હવે પછીની મરિમનો નિય
છે પ્રમળ-પુત્રામય આમના મટે છે —

સઘાતપરાર્થવાત્ ત્રિગુણાદિવિપર્યયાત્ અધિષ્ઠાનાત્ ॥

પુરવોઽસ્તિમોસ્તમાવાત્ કેવલ્યાર્થ પ્રવૃત્તેષ્વ ॥ ૧૭ ॥

સઘાતન ત્ર મરથે જ હોઈને ત્રિ ગ વર્ણિને અમાવ હેઈને, અધિષ્ઠાત ૫૫ વને
હઈને એકા મ વને હઈને તથ કેવલ્યાર્થ માટે પ્રવૃત્તિ હેઈને અર્ચનાથી મિત એવો
પુત્ર-આમા ૫

અર્થાત્ અત્યક્ત વગેરેથી યનિરિમ્ત-ભિન્ન એવો પુરુષ છે અને તે એક નહીં પણ પાંચ પાંચ પ્રમાણેથી સામિત થઈ શકે છે અને સામિત થતી વસ્તુ પ્રામાણિક જ હોય આથી પુરુષની અસ્તિ તિરે કાર્ત શક્ય નથી. તો એ પાંચ હેતુઓ ક્યા ? અથમર કહે છે—(૧) સઘાતપરાર્થવાત અર્થાત્ ‘હું છું’ એ તો જોતો અનભવ જ છે હું છું કે નહીં-એવો કાર્તને સશન નથી હોતો આ કા હો હોનારા એવો પુરુષ અત્યક્ત વગેરેથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે એ જ સિદ્ધ કરવું રહે છે આથી અત્યક્ત વગેરેથી ભિન્ન પુરુષ છે એ સામીત કરના આ-અધાન માત્ર પરાર્થે જ હોય છે-સ્વાર્થે નહીં એ હેતુ આપે છે ન્યા ન્યા સઘાત ત્યા ત્યા તે સધાન પરાર્થે જ-યોનાનાથી કાર્ત ભિન્ન તે માટે જ-તે હોઈ શકે છે એવો નિયમ જોવામા આવે છે સઘાત એટલે અનેમ્નુ મિત્રીભાવ અત્યક્ત મહદ્ અહમર વગેરે પરાર્થે જ છે યોનાનાથી ભિન્ન એવા પુરુષને માટે જ છે કેમકે એ ના સધાન જ છે સહન હોનાને લાગે સયન આસન વગેરેની માફક મુખદુખ મોઢ સ્વરૂપ હોઈને અત્યક્ત મહદ્ વગેરે બધાન સઘાતો જ છે સઘાત માત્ર પરાર્થે જ હોઈને શરીરાદિ પ્રકૃતિ સુધીના બધાપ તદ્વાનો સધાન મેળો એમનાથી ભિન્નને માટે જ હોઈ શકે એ જો ભિન્ન તે જ સામ્યનો પુરુષ.

કદાચ નિરકુશ તર્ક અહીં આ જાકા જન્માવે સયન વગેરેનો સઘાત, સધાન અવગ્રહ શરીર તે માટે જ જોવામા આવે છે અત્યક્ત વગેરેથી વ્યતિક્રિત આક્રમાની પ્રતિ તેઓ પરાથ નથી આથી સધાન કાર્ત બીજા સધાનને સારુ હોઈ શકે એની પોષિધિનિ કેમ ન હોય. તે અસહન આ માને જ સમર્પિત કરે છે એમ કેમ જાણવું ? આથી બીજો હેતુ આપે છે—ત્રિગુણાદિવિષયવાત અભિપ્રાય એ કે જો અધાન બીજા સઘાતને માટે હોય તો બીજો વળી રીતને માટે અને રીતને વળી ચોધાને માટે જ હોઈ શકે આમ બેમ્બા તો અનરુધા હોત આવે અને ચરુધા હ વસતોતર દેહારી હોત તો પત્રી ફોકટવું વાણવું નાણું છે ન્યા ન્યા સહનપણ એટલે કે સધાન ત્યા ત્યા પરાર્થત જ હોય છે આથી અનરુધાના લોરે આક્રમને અધાનથી ભિન્ન માન્યે જ છટેકા અને એમ સ્વીકારના એ આત્મા ત્રિગુણુ રહિત છે, અવિવેકી છે અવિપ્રાય છે, અસામાન્ય છે, એક છે અપ્રસરુધર્મી છે એ ગ્રીધરવુ જ રહે અને એ જ યોગ્ય છે કેમકે ત્રિગુણુ વગેરે ધર્મો સહનપણથી વ્યાપ્ત છે એ સહનપણુ જો આ આત્મામાં નથી, તો પત્રી, ન્યા આનણુપણુ જ નથી ત્યા “કંક શાખાનો આ આનણુ” એવું કિશન સ્વયંદેહ દર્મર પામે તેમ આક્રમામા ન્યા સહનપણુ જ નથી ત્યા ત્રિગુણુ વગેરેનો ધમર સ્વયંમિદ્ધ જ યાવ. આથી આત્મા અત્રિગુણુ અવિવેકી વગેરે છે એમ જ્યારે ગાયર્થ લાગે છે ત્યારે આ મા છે અને અસહન છે એ જ એનો અભિપ્રાય હોઈ શકે.

(૩) પુરુષ છે એ સંધિષ્ઠાનાર નામના હેતુથી પણ સિદ્ધ થાય છે રથ ઉપર જેમ સાચી સવાર થાય છે તેમ ત્રય મુગ્ધો અને એની મતનિ ઉપર આત્મા સવાર થાય છે ત્રય મુગ્ધો ઉપર મચ્છર થતો હોયને તેમનાથી બિના એવો આત્મા છે એમ સિદ્ધ થાય છે અર્થાત્ ને ને કાર્ત્ત મુખ દુખ મોહથી અનુગ્રહ હોય તે ત્રય મુગ્ધોનાથી બિન્ન એવા કાંઈ બીજાથી અધિનિયત નેરામાં આને છે, રથ વગેરે જેમ મારથીથી તેમ અને આ શુદ્ધિ વગેરે ખુબ મુખદુખ મોહાત્મક છે આથી તેના ઉપર પણ સવાર થનારો દોષો ન જોઈએ ને અધિનિય થાય છે તે જ પુ. ૧ છે અને તે જ ત્રય-રથી બિન્ન એવો આત્મા છે

(૪) ઉપનામ મોહમાત્રાત્ એ એવા હેતુથી પણ પુરુષસિદ્ધિ થાય છે મોખા નામ બોધ એવા મુખદુખ અને મચ્છર છે બોધ એવા મુખ અને દુખ-અનુભવ અને પ્રતિ, ન વેળા જણુ જણુ દીક અનુભવમા આવે છે મુખ અને દુખનો અનુભવ જનાર તેમનાથી બિન્ન જ હોવો જોઈએ મુખ મુખને માટે નથી, તેના ભોગવનાર માટે છે દુખ દુખને માટે નથી, તેના ભોગવનાર માટે છે શુદ્ધિ વગેરે પાંચો મુખદુખ રૂપ છે અને આથી તેઓ પોતાને માટે નથી પોતાનાથી જુદા કોઈકને માટે હોય છે કેમકે સ્વમા તો અની વૃત્તિ વિરાધી છે અગ્રો પોતાના ઉપર પોને ન ફરી ગઈ આમ સ્વાત્મામા વૃત્તિ વિગ્રહ થનો દોષને મુખ દુખાદિથી બિન્ન કોઈ પુરુ. દોષો ન જોઈએ અને છે અને તે જ આત્મા છે

(૫) ઉપનામ પુ. ૧ છે એમ પાત્મો હેતુ “કૈવલ્યાર્થ પ્રવૃત્તયઃ” બનાવે છે સિદ્ધિ શાસ્ત્રો અને મહર્ષિઓની પ્રશ્નના માટે પ્રવૃત્તિ જોવામા આવે છે ત્રય પ્રશ્નના દુખોનો આત્મિક પ્રશ્ન એને દેવ-ત્ય એવું દેવ-ત્ય શુદ્ધિ વગેરે પાંચોનું હોઈ ન ગઈ કેમકે તેઓ તો સ્વય દુખાદિ સ્વરૂપ છે જેનો ને સ્વમાત્ર તેનો તેનાથી વિશેષ ફરી રીતે કમવાય તેમનાથી બિન્ન અને અનસ્વરૂપ આત્માનો તેમનાથી વિશેષ સંપાદિત કરવો શક્ય બને અને દિવ્ય-ર્શનવાળા શાસ્ત્રો અને મહર્ષિઓની દેવ-ત્ય માટે આકાંક્ષાથી પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે આથી શુદ્ધિ વગેરેથી બિન્ન આત્મા છે એમ નિર્મોહપણે સિદ્ધ થાય છે

અર્થાત્ આ તારિકા સદ્શુદ્ધિના દિગ્ગિજયની કારિકા છે આ પાને હેતુઓનું તત્ત્વ અવગતના અનાત્માથી બિન્ન એવા આત્માની સંપૂર્ણ સિદ્ધિ કરે છે અને આત્મા છે એમ જો અતરના બ્રહ્મણથી ખાતરી થાય અને છે એવો આત્મા આ બધાથી જુદા છે એમ ખાતરી થાય તો અપ્રમાયે સસારબાહી નિગતિ શક્ય બને તો જ મોહમા અધ્યા ઉપર ને જ સંકારમા ને રમતુ

તોર્ષજે એ સમગ્ર તો જ હૃદયમાં આનન્દ છે એ ખરું થાય. આત્મા જ
તે ન હોય તો આ વિશ્વની સમગ્ર માળખું ન સમગ્રની રક્ષાય. આત્માની
અસ્તિ સ્વીકારતાં વિશ્વનું અસ્તિ સમગ્ર જાય છે. છે એવા આત્માને પ્રભુપાત્રી
આપણે ધરામર સમજીએ તો કેવું સારું ?

(૧૪)

આત્મા છે એ વ્યવસ્થિત રીતે અને પ્રામાણિકપણે સમગ્રનું હોવું જોઈએ.
એ સમગ્રય અને સ્વીકારાય પછી આપણું ચિત્ત એક ઝડપે આગળ જાય છે.
આત્મા છે તો તે આત્મા જવાંય શરીરમાં એક છે કે શરીર શરીર તે બિન્ન
છે ? આનો સંશય સ્વાભાવિક છે. અને પ્રશ્ન પણ ખૂબ અટપટો છે. વેદાન્ત કેહે
છે કે અનન્ત શરીરમાં એક જ આત્મા છે. સાંખ્ય કહે છે કે શરીર શરીર
આત્મા જુદો છે તો બે વિરોધી વાતનો સમન્વય કાં ? જન્મેની વાતમાં ઉપસ્થી
વિશય દેખાય છે ખરો પણ તે વાસ્તવિક નથી. એક જ આત્મા છે. અને અનન્ત
પ્રકૃતિ હોવામાં તે અનન્તરૂપે ભામે છે છતાં ઘટપટમાં બિન્ન એવા સાંખ્યનો પણ
આત્મા બે સાક્ષાત્ કરીશુ તો આ બે કેવળ શાસ્ત્રોની પ્રતિબાને જ બેઠ બનાવે
છે, તત્વનો નહીં એ સમગ્રનો. સાંખ્ય શાસ્ત્ર જે પ્રકારનો પ્રતિશરીર બિન્ન આત્મા
દર્શાવે છે ત્યાંથી વેદાન્તની આત્મૈક્યની દૂર શરૂ થાય છે. તત્કાલની નિસરણીનું
સાંખ્ય બે પહેલું તો વેદાન્ત અન્તિમ પગથિયું છે. બાકી તાત્વિક બેઠ અનુભવ
બુદ્ધિએ સ્પેષે નથી એ સમગ્રનો. અને આથી એ અર્થ-અર્થને ન છેડતાં
એટલે કે એને અનુભવ બુદ્ધિ ઉપર જ ચક્રાસ્થાની રાહ બેઠાં સાંખ્ય શાસ્ત્રનો
આ શંકા ખરે શે નિર્ણય છે તે જોઈશું. સામાન્ય રીતે અકાલ્ય એવા હોય
દ્વારા આત્મા શરીર શરીર લિપ્ત છે એમ દર્શાવતાં આત્માર્થદેવ કહે છે કે:-

જન્મમરણકરણાનાં પ્રતિનિયમાદ્, અયુગપત્ત્યુત્તેજઃ ।

પુનરવવૃત્ત્યં સિદ્ધં ત્રિગુણ્યરિપર્યયાત્ ચૈવ ॥ ૧૮ ॥

જન્મ, મરણ અને કરણોની વ્યવસ્થા આત્મા એક હોય તો ન થતી હોઈને
તેમજ એકી વખતે પ્રવૃત્તિ ન થતી હોઈને અને ત્રિગુણના વિષયને લઈને પુનરવ
વૃત્તિ સિદ્ધ જ છે ॥ ૧૮ ॥

અર્થાત્ આત્મા એક નથી પણ ઘટ ઘટ તે જુદા છે. પણ જુદા જુદા
આત્માઓ પણ સ્વરૂપે એક જ છે અને આથી પુનરવૃત્તિ જન્મ-અનોકર દેવળ
વ્યવસ્થા પૂરતું જ છે એમ મુખ્ય થાય છે. તો શરીર શરીર આત્મા હો જુદે

એ કેમ બન્યું? પણ મ ભૂ આપના છે-જન્મમરણ ચરણાનો પ્રતિભિમાન
જ મ એટલે અપૂર્વ દેહ દર્શન મન આદિકા શુદ્ધિ વેનાઓની સાથે આ માનો
અનિમિત્ત પણ પુરુની કાંઈ એ પાણીમાં અસ્થા નથી કેમકે પુરુ તો
અપિત્તગી છે મીમ્સના એવા તે દેહ સંગેના પશ્ચિમ એટલે નગણ પણ
મગણ એને પુરુનો વિનાશ નથી કેમકે પુરુ તો ફરશ્ચિત્ત છે મરણ એટલે
શુદ્ધિ તો તેર આત્મજી આત્મા આ જ મ મગણ અને મગોની વ્યવસ્થા
પુરુ જે એ જ હોત તો સજીવી શક્તી નથી જે એ જ આત્મા હોત તો
મેમ્ના જ મે જો જ મ લેત, એમ્ના મરો સૌ મરી જાત એ ના અધાપાગે
મૌ આપના થાત એકા ગાડપો મૌ ગા। થાત પણ આતુ જોરામા આવતુ
નહી એ જ મે તો બીજે ની ને મરે છે એ મરે તો બીજે નીરતે જન્મે
છે અને એ દેખે તો બીજે તેને પુરુ વિના પણ આત્મા હોઈ શકે છે।
પ્રતિ શરીરમા આ મા બિન માનીએ તો જ વ્યવસ્થા થઈ શકે છે। માટે આ મા
અને છે એ નથી.

વળી એ જ આત્માને દેહાદિ ઉપધિના જે વેનાની માફ વ્યવસ્થા
માનવી શક્ય નથી કેમકે ઉપધિએ જે જ મ મરણની વ્યવસ્થા સ્વીકારીએ તો
હાથ-વગેરે ઉપધિના બંદે પણ જ મ મરણની વ્યવસ્થા સ્વીકારી રહે પણ
તેવું તેવામા નથી આત્મા કાંતો હાથ વ્યાપ્ત તો તેથી તે મરે એમ જોરામા
આવતુ નથી। આથી વેનાની વ્યવસ્થા શક્ય નથી।

વળી આ મા પ્રતિ શરીર જુદા છે એ રિસાનની સામિતી માટે બીજુ
મારણુ આપના છે છે કે મરુગણ પ્રજાતિ પ્રજાતિ એટલે પ્રજાતિ અને યદાપિ પ્રજાતિ
અત મરણુવર્તી જ છે જા ઉપચારે પ્રજાતો એ મરણુ અર્થત આત્મા જે
એક જ હોય તો એમું શરીર પ્રજાત મરે તો સૌના શરીર પ્રજાતમાન થવા જોઈએ
પણ એક પ્રજાત કરે નિગત ત્યારે બીજે નીરતિ ધોરતો જોવામા આવે છે।
એ જ આ મા હોય તો એકી વખતે તે અનેકને ચલાવી શકત. પણ તેવું
જોવામા આવતું નથી. આ મા અને છે એમ પ્રતિએ તો એ હોત નહોતો નથી.

ઉપરાંત આ મા અનેક છે એ ત્રૈગુણ્યવિવચાન નામના હેતુથી પણ સિદ્ધ જ
છે ત્રણ ગુણ એટલે ત્રૈગુણ્ય ત ત્રૈગુણ્ય તો વિપર્યય એટલે સત્ત્વિક વગેરે જોડે
ઉત્તમ મધ્યમ અધમ ભાવ રૂપે પ્રાણીનુ વૈવિધ્ય દુનિયામા કેનાક હોવો સત્ત્વ
ભરપૂર હોત છે કેટલાક રતે ભરપૂર હોય છે કેટલાક તમો ભરપૂર હોય છે ચોગી
અને દેરાહિયા એ સાત્ત્વિક મનુષ્યો રાજસ પશુને તામસ આ જાતુ
ત્રિગુણુ તામીય ન હોત જે પદા-આ મા એક હોત તો જે પુરુ અનેત્વ
સ્વીકારીએ તો જ આવે રહે માટે પુરુ જકુલ સિદ્ધ જ છે સાધ્ય નથી.

આ કારિકાથી મનમાં ચોંટાળો ન દે. પુરુષો નાના છે પણ પ્રત્યેક પુરુષનું સ્વરૂપ એક સરખું જ છે. આથી નાના માનીએ તો પણ સ્વરૂપનું તો સૌમાં એક જ જ છે. આથી પોતાના સ્વરૂપ વિશે જે અજ્ઞાન જાણે તે સૌના સ્વરૂપ વિશે નિરાંત થશે અને આત્મસ્વરૂપનાં જ્ઞાને જ એક જ નાનાં જોઈ શકશે. જ્યાં મુખી એક જો અનુભવ ન થાય ત્યાં મુખી નાના જમાં માનવું એ જ તત્ત્વાનુકૂળ તો સમ્ય છે.

(૧૫)

સિદ્ધ કરેલાં પુરુષાનુભવ પડી એ પુરુષનું સ્વરૂપ શું છે એના ધર્મો કયા છે એ જાણવું વિવેકમાન માટે ઉપયોગી છે. પુરુષના સ્વરૂપમાનમાં તો અનિરુદ્ધ આનન્દની પ્રાપ્તિ છે. એ સિવાય આધેનાં અધારમાં સમાડવું જ શક્ય. તો વિવેકમાનને ઉપયોગી એવા એ પુરુષના ધર્મોનું નિરૂપણ કરતાં મંથકાર કરું છે:—

તત્સમાચ્ચ વિપર્યાસાત્ સિદ્ધં સાક્ષિત્યમસ્ય પુરુષસ્ય ।

કૈવલ્યં માધ્યસ્થં - દ્રષ્ટૃત્યમકર્તૃમાવશ્ય ॥ ૧૬ ॥

આ ઉપરાંત પેલા વિપર્યાસને લઈને આ પુરુષનું સારીપણું કેવલ્ય, માધ્યસ્થ, દ્રષ્ટૃત્વ અને અકર્તામાત્ર પણ સિદ્ધ થાય ॥

અર્થાત્ સ્વરૂપનાં યથાર્થ આશોચ્છન્ન કરતી આ કારિકા તો એવોર્ધાનિ માટે આ માર્ગે અખૂટ પાથેય છે. પોતાનાં સ્વરૂપનાં આ ધર્મોનો ધાગણુ, ધ્યાન, સમાધિ દ્વારા આપણા અંતરમાં ગાઢ નિશ્ચય થઈ જાય તો જીવજાતી મનનાથી ગરુડા જ મંડાય । આત્માના આગવી કારિકામાં આપેલા ધર્મો ઉપરાંત આ કારિકામાં વર્ણવેલા ધર્મો પણ છે. તો એ કારિકાને યથાર્થ સંમગ્ન થઈ મન કરીએ.

“પેરો વિપર્યાસ” એટલે જે કારિકામાં આત્મા અવિચલ, નિવેડી, અવિપ્રય, અસાધારણ, ચેતન અને અપ્રસવધર્મી કલો હતો તેનો અહીં ઉલ્લેખ જાણવો. એ વિપર્યાસ એટલે કે વ્યક્ત, અવ્યક્ત કરતાં એની વિશ્લેષણાને લઈને એ અગ્રમામાં સાક્ષીત્વ વગેરેની સિદ્ધિ થાય છે તે પૈકી ચેતનતા અને અવિચલતાને લઈને આત્માનું સાક્ષીત્વ સિદ્ધ થાય છે. ચેતન દેખ તે જ દશા થઈ શકે. અને સાક્ષીને તો વિષય જતાવવો પડે જેને વિષય જતાવવો પડે તે સાક્ષી કહેવાય, જેમ વ્યવહારમાં વાંટી અને પ્રતિવાદી, વિવાદસ્ત વિષય સાક્ષીને જતાવે છે તેમ પ્રકૃતિ પણ પોતાનું પશુ અસ્તિ પુરવે જતાવે છે અને આથી પુરુષ સાક્ષી છે. અચેતન કે વિષયને કોઈ વસ્તુ જતાવી શકતી નથી અને આમ ચેતનને લઈને અને અવિચલતાને લઈને પુરુષ સાક્ષી છે અને આથી જ દેહ પણ છે.

ઉપરાંત અનિશ્ચયને જાને જ પુરુષમાં દેવ્ય છે ત્રણે પ્રમાણનાં દુખોનો અન્યથા અન્ય એટલે દેવ્ય, અને એ તો પુરુષમાં અસંખ્યરૂપો જ રોય છે કેમકે પુરુષ અનિશ્ચય છે. એટલે કે ગુણ દુષ્ણ મેદ્ધ મદિત છે. એ અનિશ્ચયને જાને જ એની મધ્યગતા પગ સામિત થાય છે. મુખે તૃપ્ત થતો મુખી અને દુખે તૃપ્ત થતો દુખી મધ્યમ ન જાતી સદે તે બંને વિનાનો રોય તે મધ્યમ. અર્થેનું ઉપાનિષદ અને આ ઉપરાંત રિગ્વેદ અને અપ્રમદ્યર્થિમિત્તને લાગે પુરુષ અર્થને છે.

અર્થેનું આ કાન્ધિમાં આપણે મનાવું શુ ? આત્મા જિો મનની સાથે મમાનન ન કરવાની ગતિ આ કાન્ધિમાં છે અથવા જેવો મિદ્ધ થતો રોય તેવો જ તેને શીકાવો ને. એ બે નદી સ્ત્રીગતિએ તો જુલંમી સેવાથી જીવન સમડી ગયું અથ આગુધેર છે, જુલંમી નદી અને અથ તો સમ્ય રોહને જ પ્રાચીન કે વાગી નથી બનતું એ મત નીતિ અને તજુ રોય છે આ મામા તજુ શુભો નથી એ નિર્ણય છે આથી વ્યક્તાગમનથી રિવેશી-જુલે છે જુલે દોર્નને એ રિવેશ નથી અમાવાજુ છે અને ચેતનરૂપ છે એમાથી કાર્જ જન્મતુ નથી । આવો છે આમા અને એ એવો જ રોહને એના ઉપથી જ બીજન ધર્મો નક્કી થાય છે. માતી રોય તે સાધ્યના શુભદેવથી અધિપત જ રહે દશ્ય રોય તે દશ્યના સ્વરૂપથી અણુમોલ્યો જ રહે પ્રતિનો દશ્ય અને સાક્ષી પુરુષ પ્રકૃતિના અનન્ત નામથી મત અધિપત જ રહે છે અર્થે પજુ તે સ્વરૂપે પ્રકૃતિમય બની જતો નથી અને એ મુખ સ્વરૂપ જ છે મુખ એ આત્માતુ નિગરૂપ છે દુષ્ણ ઉપારિ છે મગમા એ નિર્ણય રોહને એનામા પ્રિધિ દુષ્ણનો અમાર જ છે । અને આથી દુષ્ણની ચીસ એ અજાનનો વાયરો જ છે । આત્મામા સ્વરૂપે સામની નિરન્ત પીણાચાન માડુરી જ છે દુષ્ણના તરંગેના મુગે એ સારીગમની અનારજતુ જ પરિણામ છે સ્વરૂપે જ આત્મા મધ્યસ્થ છે પદ્ધતિન એની વિનિ છે તદ્વચના એની નિગરૂપિતિ છે મુખદુષ્ણની સાથે તદ્વપ થઈ જવાની જુડી છેવ અકમાને લાચાર બનારી કે છે સ્વરૂપમા નાચાની દેવ પાડી રોય તેને માટે માધ્યમ જ અપદ્ધપાતી વર્તન જ ફો. સદ્ગ જોત્તમીન્ય-પ્રકૃતિના અનુક્રમ પ્રતિદ્ય આવેગમા એક સાથે પજુ મગી જતુ એ બેબાની છે, પ્રમાણની જીવના છે તદ્વચના ઉપાનિષદના-સાગ્રેવાદિથી પર થઈને જીવનામા આસન જમારનાની મહા કળા આત્માના આ ધર્મને સમજનારને સિદ્ધ થાય છે ઉપરાત વ્યક્તાન્યકતથી વિવરજનિ-મિત્તનિ કર્તવ્ય ફળતુ નથી. અપ્રમસ્તીબને કર્તાપણુ કરો પીણુ નથી કર્તા તો મદ્ધ વગેરેનો સઘાત છે બોગો આમા તે એની જાનનાને લાઇને પારકો પાપને પોતાના ઉપર સચકી લે છે આથી એને જન્મમરણ વગેરેની

વેળા બોગવતી પડે છે! એ પાશ્વરી મેત્રીનું કૃપા છે. અને જે સ્વરૂપે જ આ છે તે સ્વરૂપે જ અબોક્તા છે! આથી બોગવતી બ્રૂખનન્સ આત્માને માટે કુદ નથી. એ ત્રિકુનિ છે. અર્જુન દોષને અબોક્તા આત્મા પ્રાકૃતિક બ્રૂખ તરસ મળમાં રિપય હોઈ શકતો નથી. વ્યવહારમાં આપણે આ બધું આપણા નિ બૂલીને, વર્ત્તિ છીએ. અને આથી સુખ માટે સન્નિવેશ આત્મા દુઃખાતુર સિવાય કશું પામતો નથી. આમ આ કારિકા, વિચારસમાધિમાં પ્રેરે તો ક્રેયોદો થાય એવી છે. ॥ ૧૬ ॥

*

*

*

(૧૬)

વિવેકમાં ઉપયોગી થાય એવા આત્માના ધર્મો જોયાં એ જોતાં મનનશીલને આ શંકા થયતો સંભવ છે. “હું જાણું છું” અને “હું આ છું” છું” આવી વૃત્તિ જોવામાં આવે છે. એવી વૃત્તિ દષ્ટા અને કર્તા એક જ હોય એમ સૂચવે છે. જે જાગે છે તે જ દષ્ટે છે અને તે જ કરે છે. તો જ્ઞાન-મજ્જિ-અને કૃતિ એ ત્રણેનું સમનાધિકરણ છે. આ અનુભવસિદ્ધ વાન આ સાંખ્યમંત્રમાં બધે-એસતી નથી, કારણ કે સાંખ્યમંત્ર પ્રમાણે તો જે ચેતન છે તે કર્તા નથી, અને જે કર્તા છે તે ચેતન નથી. પુરુષ ચેતન છે. શુદ્ધિ પગે કર્તા છે આમ જાણકાર અને કરનાર જુદા છે તો અનુભવમાં માનવ કે સાંખ્યની અદ્ધર જેવી લમણી વાનમાં વિશ્વાસ મૂકવો. સૌ અનુભવમાં જ કુદતી વિશ્વાસ મેરે આ શંકાનું સમધાન કરતાં અંધકાર દહે છે—

‘તસ્માત્ તત્ સંયોગાદ અચેતનં ચેતનાવદ્ इव लिङ्गम् ।

गुणकर्तृशेषेऽपि तथा कर्ता इव भवति उदासीनः ॥ ૨૦ ॥

તેની તેના સંયોગને લઈને અચેતન છતાં પેશ શુદ્ધિ. પગેરે, ચેતનાવાળું હોય એમ લાગે છે અને તે જ રીતે અચેતનું મૂર્તિવ છતાં ઉદાસીન પુરુષ જાણે કર્તા જેવો હોય છે ॥ ૨૦ ॥

અર્થાત્ જાન અને કૃતિનાં અનિકરણ-આશય એક નથી. ‘હું જાણું છું’ એ વૃત્તિનો આશય આત્મા છે હું કરું છું એ વૃત્તિનો આશય શુદ્ધિ છે. આમ બંનેનું કર્તા જુદું છે. અને એ વાન તો શુદ્ધિપૂર્વક આગળ સિદ્ધ કરીને જ આગા છે કર્તા શુદ્ધિનું જ હોઈ મેકે છે કેમ કે એ ત્રિગુણ છે, પંચભૂમી છે. જાનન-એ ચેતનાર્થ જ છે અર્થાત્ ચેતન પુરુષ નિર્ગુણ છે, અપનિગ્ધી છે, મેરે તે દદા છે, અકર્તા છે, એવી શુદ્ધિએ દારા આ વાન અમે અપદ નિર્ગુણ અપાયો જ છે, જ્યાં અનુભવને આગળ લાવિને જે વાન. કરનામાં આવે તો

પ્રધાનનું પુરુષ પડે જે જ્ઞાન તે જ્ઞાન માટે પ્રધાનને પુરુષની અપેક્ષા છે આમ પ્રકૃતિ બોલ્યા છે અને બોલ્ય પ્રકૃતિ બોલ્યા વિના ન સહાવે આથી પ્રકૃતિને પુરુષની અપેક્ષા રહે જ

અને એવી જ રીતે પુરુષને પ્રકૃતિની અપેક્ષા રહે છે અને એ અપેક્ષા તે જિવનની છે પ્રકૃતિ અને પુરુષ સ્ત્રી પુરુષની માર્ગ જ માનો એકબીજામા મેળાવેલ યમ ગણા છે આથી પ્રકૃતિગત દુષ્કર્મ પુરુષ પોતાનામા માની લે છે માની લેનો દોષને તેમાથી છુટાવને જિવન યજ્ઞને અત્યંત થી પ્રાર્થે છે અને એ જિવનમાવો આશર છે પ્રકૃતિ અને પુરુષ વચ્ચેની વિવેકશ્યાનિ વિવેકશ્યાનિ એ પ્રકૃતિની જ અનિર્ગમ-શુદ્ધ માત્રિક અવસ્થા છે વિવેકશ્યાનિ પણ છેવટે તો પ્રકૃતિનો જ વિકાર છે અને આમ વિવેકશ્યાનિનો આધાર પણ પ્રકૃતિ કે પ્રધાન જ હોઈને પુરુષને તેની અપેક્ષા રહે જ છે અને એ સંયોગની પગલગ અનાદિ છે આ મારગે એ વખત બોલને માટે પ્રકૃતિને બાજેને પુરુષ પાટો જિવન માટે પણ સંયોગ પામે છે એ માનુષ યુક્ત છે અનુભવ યુક્ત છે આ આ પ્રકૃતિ પુરુષની મેનગીનો વ્યાપાર યથાર્થપણે સમજાવવા શાસ્ત્રીએ પણ અંગે અધેનુ દુષ્ટાન્ત સમર્થ છે પુરુષ પુરુષ-પગ વિનાનો-આની ન ગમે એવો-નિષ્ક્રિય પણ આખચરો-જેલ શકે અને જનારી શકે એવો આનગી પ્રકૃતિ જોઈ ન શકે દેખાડી ન શકે પણ અત્યંત સશક્ત અક્રિય બનેને પરપગની અપેક્ષા છે પગને ક્રિયાની અને અધેને દ્વંદ્વની ! બેના સંયોગે બંને દ્વારાર્થ થાય ! અધ ઉપર સત્તાર થઈને પણ ચાને પ્રકૃતિ ઉપર સત્તારી કરી પુરુષ વર્તે આમ આ જોડીનો ખેન ચાને છે

અને આ મેકાનો રામ સહાવે છે એ પ્રકૃતિ પુરુષનો સંયોગ લેલો મધુ મહદ્ વગેરે સૃષ્ટિ કેવી રીતે નીપજે છે ? તો બધા છે કે તત્કૃત સર્ગ મહદ્ વગેરે સૃષ્ટિ વિદાય ભોગ અને કૈવલ્ય મેમાથી એકે રામ્ય નથી આથી પ્રયોજનની સિદ્ધિ માટે એટલે કે ભોગ અને કૈવલ્ય માટે મહદ્ વગેરેની સૃષ્ટિ અનિવાર્ય છે એ પ્રયોજનની પૃતિ માટે સર્ગ-મહદ્ વગેરે સૃષ્ટિ-અયાગની જ સંજોગી છે ૥૨૧॥

તો એ સંયોગજ મી સૃષ્ટિ મ્મ ? તનો સર્જનક્રમ મ્મ ? ગિચાસા તોડતા સર્ગ પ્રક્રિયાને સ્પષ્ટ કરતા મ્મ છે —

પ્રવૃત્તે મહાન્ તનોઽહકાર તસ્માદ્ગણશ્ચ પોડશક ॥

તસ્માદ્વર્ષિ પોડશકાત્ પચ્ચગ્ય ઈપચ્ચમૂતાનિ ॥ ૨૨ ॥

પ્રકૃતિમયી મહત્ત્વ તેમાથી અહકાર અને તેમાથી સોગનો સમુદાય પ્રકટ છે અને તે જોગ રીકીન પાચમાથી પચમહ બૂને પ્રકટ છે

અને પ્રતિ એકે અવકાશ તે અવકાશ પડે ૬૪૬ તે મહત્ત્વ
 અર્થે બુદ્ધિ જ્ઞાન માગ્ય તે અદમર અદમના મોગ મતા ૮ અગીઆર
 • ટિપ્પે અને ૮ ૬ ૪ ૬ પાચ ત માત્રાઓ એકે કે પચમભૂતેની અમિત્ર-
 શુ અસ્થા એ પાચ ત માના પોની જાણુતર તે પાચ મહાભૂતો અને પચમભા
 બનો ૧૦ અનન્ન ગુણાધાર-આગ્રહાર-અ નાગો-આત્માની તે દૃશ્યમાન સ્થિતિ આ છે
 સ્થિતિ ૧૦ અવકાશ આ અવકાશના વૃક્ષો આગમ આવશે એકે અહીં વિસ્તા ની
 આવકાશના નથી ॥ ૨૦ ॥

તાદૃશીયમ્' એ રાશ્ટ્રેમા અવકાશ સામાન્ય લાગુ આત્મ સત્ય
 ગુ પ્રજાતક એ ઈમા તેનું વિશે લાગુ પડુ દીધું 'હેતુમત્' વગેરે મિત્રમા
 વ્યક્તિ પડુ સામાન્ય તમા અમર્યુ તે હવે વ્યક્તિ વિશેષ લક્ષણ અર્પણ
 ન્યાયપુત્ર છે વ્યક્તિ વિશેષ તપેલું નાન વિષે પ્ર લુમા અનિ ઉપાગી છે
 આથી એ અનિ ઉપાગી-વિષે માટે અનિર્વાચ્ય એવા વ્યક્તિ લાગુ આપવા
 ઉચિત છે તેથી મૈત્રી પડેના વ્યક્તિ પ્રથમ વિશેષ ને બુદ્ધિ-તેનું લાગુ
 આપવા મનામા પ્રથમ હે છે —

અવ્યવસાયો બુદ્ધિ ધર્મો જ્ઞાન વિરાગ વૈશ્વર્યમ્ ॥
 સાત્ત્વિક વ્રતત્ કૃપ તામસ અસ્માદ્ વિપર્યસ્તમ્ ॥ ૧૩ ॥

બુદ્ધિ એ ને અવ્યવસાય નિશ્ચય ધર્મ જ્ઞાન વિરાગ અને વૈશ્વર્ય-આ અર
 બુદ્ધિના સાત્ત્વિક રૂપ છે એનાથી ઉલટું તે બુદ્ધિના તામસ રૂપ

આ કહિ ૧ ખૂબ અગત્યની છે એટલું જ નહીં પણ જરૂર છે એમા
 અથવાના છપાઈ છે એટલું જ નહીં એમા — નના ઉત્તમમા ઉત્તમ દર્શન છપાયા
 છે અલેપમા પરિવૃર્ત્ત અર્થ એવાની સમૂહ જાણની ના અને એ જાણના
 આગીઓની સાન ૧ સાથે જ અનન્ન છે આપણે વિચારથી તે નહીં પણ
 અનિર્વાચ્યમા એની અર્થા જોઈશું.

આ કારિમા બુદ્ધિનું લાગુ અને અરૂપ આપ્યું છે બુદ્ધિનું અમાધારણ
 લક્ષણ જાણવા માટે આપણે માણસની પ્રકૃતિનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ રાખવો જરૂરી
 છે બાળકમા વાતનાર મરુત માત્ર કેળવણી કરતું પડેના સાનેદ્રિયો દ્વારા
 આલોચન કરે છે ત્યાર બા મનથી તેના ગણુગા નિચારે છે ત્યાં પડી અમ-
 એ, અરૂ, ૧૨ માં ૬૪ અર્થ હું એમ, અદમર, અદમર, અદમર, એ અદમર
 હીં તે મિયા કરવાનો નિશ્ચય કરે છે અને આમ નિશ્ચય કરે તે પૂર્વે એ
 આલોચન-સમય અદમર કરી ચૂક્યા હોય છે અમુક માત્ર મત્તવ્ય છે' એ
 જનનો વિનિયંત્રિના સન્નિધાને લઈને વેતનની થોડી બુધિનો ને અધ્યક્ષાય

તે બુદ્ધિનો અમાન્યતાથી વ્યાપાર છે તેથી બુદ્ધિ અગ્નિ છે અને એ જ બુદ્ધિનું યજ્ઞત્વ છે અર્થાત્ સમાન જ્ઞાની અને અસમાન જ્ઞાનીથી વ્યવસ્થા ધર્મ છે મન વગેરે હૃદયો બુદ્ધિની સમાન જ્ઞાની છે પરંતુ મનના વર્ગ તેના સિમ્તની છે અર્થાત્ મલુમમા રહેલી વિશિષ્ટવર્તિઓ નક્કિ તે બુદ્ધિ છે અને જ્ઞાન શુભાશુભ નિર્ણયની જ પા પગ છે ને સત્યા, ખ્યાલ, સીધા, જાણ, ઉત્તર સુખ-નિર્ણયની જ જ્ઞાન વ્યાપ્ત છે અને એવી-નિશ્ચય સ્વરૂપની બુદ્ધિ-જ્ઞાનના પ્રયેક દેવતા પ્રયેક પદ જ અમર હોય છે અને આથી જેવી બુદ્ધિ તેજુ જ્ઞાન-જ્ઞાનની નિયામક અને અનુસંધાની બુદ્ધિ છે

આ બુદ્ધિનું લક્ષ્ય થયું એ જ્યાં એ બુદ્ધિના સિદ્ધિપ્રાપ્તિને ઉપયોગી થાય એવા ધર્મો બનાવના કારિકાકાર કહે છે-ધર્મો જ્ઞાન વગેરે અને આ રીતે બુદ્ધિની વ્યાપ્તિ અનત બની જાય છે પણ આપણે તો સમાજમાં જ એના અર્થ જોઈશું

ધર્મ એ બુદ્ધિનો ધર્મ છે અને આથી ધર્મ પદ ધર્મ નિર્માણ દોર શકે નથી, કેમકે સૌમા બુદ્ધિ હોય જ છે બુદ્ધિની સાવિત્ર અવસ્થાના ચર બગો છે જ્યારે જ્યારે બુદ્ધિ એ ચારને સંસ્થિત કરે ત્યારે ત્યારે એ સાત્વિક જ હોય છે એ ચાર તે પરસ્પર કાર્યકારણ ભાવે સમગ્રપેદા ધર્મ, જ્ઞાન, દૈરાય અને ઐશ્વર્ય ધર્મથી ઐશ્વર્ય મળે છે જ્ઞાનથી નગર પ્રાપ્ત થાય છે અને ધર્મના સમ્યક્ પાનનમાંથી છેલ્લે જ્ઞાનની યોગ્યતા મળે છે આથી ધર્મનું પાનન એ જ્ઞાનમાં અગત્યનું છે તો એ ધર્મ એટલે શું ? ચિંતિતે વ્યાખ્યા આપી છે-
 મત અમ્યુદયનિધેયમસિદ્ધિ સ ધર્મ । જેમાંથી-જેની સમજ અને આચરણ દ્વારા અન્યુદય અને નિઃશ્રેયસ્મની પ્રાપ્તિ થાય તે ધર્મ તો પ્રાચીન પરિભાષા પ્રમાણે યનયાગાદિના આચરણથી પે । થતો ધર્મ તે અન્યુદયનું કારણ છે આજની પશ્ચિમીમાં યજ્ઞાદિ એટલે નિસ્વાર્થ અને ત્યાગમય વ્યક્તિમત્ત અને સમાજિક જ્ઞાન. તમામ કર્તવ્યો કર્તવ્યબુદ્ધિથી કરવા એ આજનો યજ્ઞાદિ ધર્મ અને સાધ્ય યોગથી જન્મ, પામનો ધર્મ નિઃશ્રેયસ્મ કારણ છે અને પાયાનો ધર્મ તે આ સાધ્ય યોગની સમજ અને આચરણ છે જ્ઞાનની ધમારત એના ઉપર જ સકર છે સાધ્ય યોગની પૂરી સમજ માટે તો “યોગપત્રાવનિ” જેને ત્યા સમગ્ર યોગની પૂરી અર્થો કરવાનો યત્નમનિ થતો કર્યો જ છે જ્ઞાન એટલે સિદ્ધિપ્રાપ્તિ એટલે કે પુરુષ અને પ્રકૃતિની ભિન્નતાનું અનિયમ જ્ઞાન રાગદોષ-વૃણાનો અભાવ એટલે કે આત્મજ્ઞાનના પ્રાપ્તિ અને લાભને પ્રકૃતિની વસ્તુમાન ઉપરથી મનનું સ્વરૂપ હારી જવું તે એ વિગતની પણ બે કક્ષા છે અપરનૈરાય અને પર નેરાય પહેલો બીજાને આણે છે અને પહેલાના પણ ચાર પેટા બેટા છે યત્નમાન બનિરિક, એકેન્દ્રિય અને વશીકર આ ચાર જ્ઞાનના પરિણામ બેટા છે

મનમાં ગેરના ગરબે વગેરે દોષો ઇન્દ્રિયોને પોતપોતાના રિસમાં પ્રત્યંબે છે ઇન્દ્રિયોનું રિસમાં પતન ન થાય એ દેવથી પ્રત્યંક એસ ગગદંડા વગેરે દ્યેયોના પચ્ચાદ માટે-મૈત્ર્યાદિ લાભના-પ પ્રયત્નનું નામ યતમન મંતા દેગચ.

પન્પિચનનો આરબ થતાં ડેટ્યાક દોષો પાછોને ખરી પડે, છતાં ખીજા હડડ ઇચના ગંડે તો મંદેના દ્યેયોને ઇચના દ્યેયોથી જુદા પાડી ઇચનાને મદાન કરાનો પ્રયન ઇન્દ્રિન કરે એ અનિચ્છ નામનો દેગચ.

પાની ગયેલા દ્યેયો ઇન્દ્રિયોને પ્રત્યાંતી તો ન શકે પણ મનમાં ઉચ્ચકના મનપે ગંડે છે. આ ઉચ્ચકનાની અસુધામા મનમાં ગેરવા દ્યેયોને મદાન કરવાનો ચલ તે એન્દ્રિય નામનો રિગગ ઔન્દુપ્ય માત્રની પણ નિગતિ થરી એવા યત્નનું નામ વનીકાર વૈગચ. આ હેલ્લો વૈગચ મમનની હિચી સ્થા છે તેનાથી પણ આગળનો વૈગચ તે પગવૈગચ છે આત્માના દરને વીનરાગ અસુધા મગે છે તે પરવૈરાગચની છે આ છુદ્દિનો જ ધર્મ છે હેરે તો એ રિનૈચ્ચુના એક પ્રકારનો જાનમય નિચ્ચ જ છે ને ?

અને દૈન્યર્થ પણ છુદ્દિનો જ ધર્મ છે એ દૈન્યર્થમા અણિમા વગેરે આ મદાસિદ્ધિઓનો સમાવેલ થાય છે

(૧) અણિમા એટલે અણુભાવ અણુભવનની શક્તિને લઈને યોગી ગિનામા પણ પ્રવેગ કરી શકે છે (૨) લગિમા એટલે લઘુભાવ એ લઘુભવનની શક્તિ હાગ યોગી ઇચ્છે તો મૂર્ધન્દિચ્ચુના અનનખે સૂર્યલોકમા પહેલવી જાય (૩) મુદ્દિમા એટલે મદાનનો લાવ જેને યદને યોગી ધારે તો અનિ પરમાણ્વી થઈ શકે ! (૪) પ્રાપ્તિ એટલે ઇચ્છે તો જે શક્તિને લઈને યોગી આગળના આગના ભાગથી ચડને પણ અડી શકે (૫) પ્રાક્રમ્ય એટલે ઇન્દ્રિયમગનો અભાવ આ સિદ્ધિથી યોગી જેમ પાણીમા તેમ પૃથ્વીમા પણ ઉમનનન કે નિમનન કરી શકે છે (૬) વનિવ એટલે કે જૂનમૌનિક વનુ માત્ર ઉપર ક્રમ, ખીજાને અવગ એસ પચ મહામૃતો અને તે ! કાર્યો યોગીને વશ થાય છે, તે આ શક્તિથી (૭) ઇચિવનનનનૌનિક પત્યમાત્રની ઉત્પત્તિ-વ્યવસ્થિતિ અને નાશનું સામર્થ્ય (૮) ચત્રકામાવનાવિચ્છ-એટલે સવચકપના જુતોને લગતો એનો જેવો સકપ થાય તે જનના જુતો પણ ચડને હિમે છે અને આ દૈન્યર્થ પણ છુદ્દિનો જ ધર્મ છે ઉપરી સિદ્ધિઓ આપણને પરીક્યા જેવી લાગવાનો અલન છે, પણ માણ્યે કુની પોતાની અમાપ-અનન્ત શક્તિને માપી જ ક્યા છે ? હમેશા અ પમા રમતો અને પાર્થિવ આર્જ્યજોમા અટનાનો માનવ પોતાનામા રહેના અન પને અને અપાર્થિવને જાણુનો દોન તો ? એને વાગી અસક્યાઓ, અસક્યાઓ

નથી. એની શુદ્ધિને પીડાની એ માત્ર નિર્મળતાએ જ છે, આ સિદ્ધિએની પ્રાપ્તિ ખૂબ વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાન્ત ઉપર મંડાયેલી છે. પોતાના ઉપરના કેવળ કામૂરી એ અનન્ત મદતા છે. જ્ઞાનની-વિશુદ્ધ જ્ઞાન અને એકાગ્રતાની એ બલિદારી છે પ્રમુખપુત્રને પ્રમુખો એ વાગ્યો છે. પરમાત્મા આ બંધીને સિદ્ધિથી મગ્ન છે. તે અણુ છે અને આથી તેનો સર્વત્ર પ્રસાર છે. તે લઘુ છે અને આથી ઉચ્ચમાં ઉચ્ચી જગ્યાએ જઈ શકે છે. મહાન હોઈને પ્રકૃતિ પણ તેનામાં પરમાણુ જેવી ભાગે છે. એ એકી વખતે વસ્તુમાત્રને સ્પર્શી રચ્યો છે કેમકે તેને પ્રાપ્તિની શિદ્ધિ સદા જ છે. એની ઈચ્છાનો ભંગ આજ તક કોઈ કેકાણે નોંધાયો નથી! એના વર્ણિતની તો કથા જ શી? ક્યો પદ્યર્થ એની પ્રેમપરિધિને ઇાદીને જઈ શકે? અને એની ઈશિતશક્તિને લઈને તો જગત સુખવચ્ચિતપણે પરાઈ વાંધી ચાલી રહ્યું છે. અને એના સંકેપની સમ્પન્નાનું પણ શું પૂછ્યું? સૃષ્ટિ માત્ર એના સંકેપાનુસાર વર્તી રહી છે. તો માથુસ પણ ખમ્બરપુત્ર હોઈને શુદ્ધિની-શુદ્ધિની પૂરી સાધના કરે તો આ ઐશ્વર્યનો ભાગી થાય! આમ સાત્ત્વિક શુદ્ધિમાં અનન્ત આશ્ચર્યનો નિવાસ છે. આજના યુગને આ સમન્વય તો? અને તો કહેવાનું મન થઈ આવે છે કે માનવજાતે ગાયત્રીમંત્રની સામુદાયિક પ્રાર્થના અને સાધના કરવી ધટે!

તામસશુદ્ધિ એનાથી અવગું જ પરિણામ લાવે છે. તામસશુદ્ધિ અધર્મ, અજ્ઞાન, દુષ્ટિના અને રાગનો સંચય પ્રતિપક્ષ કરે છે? તેમાં પણ કાર્યકારણ ભાવ જ છે. અધર્મથી અનૈશ્વર્ય, અજ્ઞાનથી રાગ અને અધર્મના પરિણામે અમાત્ર વધે છે. તો આપણે જાંભાનો કઈ શુદ્ધિનો - વાસનાર હશે? સાત્ત્વિકનો કે તામસિકનો? વિચાર કરતાં તો ઉત્તર વિક્રમ જ લાગે છે. પણ ચિંતાનો વિષય ન હો! આપણે આપણાથી જ શરુ કરીએ એટલે બાકીનાં પોતાને સંભાળી લેશે. આ કારિકાનું વિનારે વર્ણન ઉચિત હતું છતાં સંક્ષિપ્તમાં જ પતાવવું પડે છે! ॥ ૨૩ ॥

અહંકારનું લક્ષણ આપતાં કહે છે:—

અભિમાનોઽહંકારઃ તસ્માદ્ દ્વિવિધઃ પ્રવર્તેતે સર્ગઃ ॥

एकादशकश्च रागः तन्मात्रपञ्चकश्च ॥ ૨૪ ॥

અહંકાર એટલે અભિમાન તેમાંથી બે પ્રકારની સૃષ્ટિ થાય છે અગાઆર ઈન્દ્રિયોનો ગણ અને તન્માત્રાઓનું પચક

અર્થાત્ આ કારિકા હવે અહંકારનું લક્ષણ આપે છે. અહંકાર એટલે અહંનું પ્રત્યાપન. અભિમાન એટલે કે ચોખેરથી ગમે તે માની લેવાની બાંધિશ વૃત્તિ ઈન્દ્રિયો આલોચન કરે મન મનન કરે અને એ આલોચન અને મનન

કોની સ્તુના ૬ અરિતી કે માર આન ૪ આ દુનિયા છે, માન વિરાન
 વં પિણી બીને અર્ધી અરિતી નથી—આથી ૫ જ છુ,” એવું જે અભિમાને તે
 અદમ્યો અમારાગણ વ્યાપાર તેજને વ છુ કે

અર્થાત્ ઉપુ વિવાગીયુ તો જાણુમે કે અદકાર જે જે સિયરે કે અદપતી
 મુનિ આે આપતો આમે પ્રચાસન કરની રત્તિ સ્તુમાત્રમા આ રીને અદ ૧૦
 તજાન કે અદ ૧૦ કે પિયુ ન્ધરે દેમા દેનો દોન પણ તેના અત મા આ
 ૧૦ કુમ્મ મુભો લેરામા આનગે.

એ અદ ૧૦માથી જે પ્રમત્તની સ્થિતી નીપજે છે અગિયાર ઇન્દ્રિયોનો
 મમ ૧૫ પડેની પચન માત્રાઓની ૧૧— અદ ૫ માથી ૧૪ આ બને પે ૧ થાન
 ૧૦ કેમ અદ ૧ ના અદભમે એમનો સદ્ગત અને અભાવે અમાન લેરામા
 આપે ૬

(૧૮)

અદમરતુ વાણુ આપ્યુ ૧ । એ કે કે નેતુ મ છુ તેનુ મારી લાય
 ૧૦૧ લે એમરુ લાય તો મારી પછુ એક પ તેનુ નેલ્એ તો અદકારદી
 એ રૂપ કા જમાથી ૧૦ આે પ્રમા ૧૦ એવા વિવક્ષણુ જે સમગ્ર કેની રીતે ઉપજે? અર્થાત્
 અદમરમાથી પ્રમા ૧૦ એવો ઇન્દ્રિયોનો અમુ ૧૧ અને ૧૦ એવો પચન માત્રાઓનો
 અમુ ૧૫ કેની રીતે પ્રક્ટે? આથી એ લખનો વિગત યજ્ઞા મ્હે છે કે —

સાત્ત્વિક રજાદશક. પ્રવતતે વૈજ્ઞાનદહકાવત્ ॥
 ભૂતાદે તન્માન સ તામસ તૈજસાદુભયમ્ ॥ ૨૬ ॥

સાત્ત્વિક અદકારમ થી સાત્ત્વિક અગીયાર ઇન્દ્રિયોનો સમુ ૧૫ તામસ અદકારમારી
 ત મત્રાઓ અને રાજસ આકાર એ બ નેને સહાયક થાય છે પ્રક્ટે છે

અર્થાત્ વૈદ્ય, ભૂતાદે અને તૈજસ એ આ શાસ્ત્રના પાંચાત્તિ શબ્દો છે
 અનુક્રમે તેનો અર્થ સાત્ત્વિક તામસ અને રાજસ એવો થાન છે તો સાત્ત્વિક
 અદકારથી અગીયાર ઇન્દ્રિયો પ્રક્ટે છે તામસ અદકારમાથી પચન માત્રાઓ
 પ્રક્ટા છે અને રાજસગણુ સર્વ અને તમ ૧ નેને ચનાનનો દોલન ૫ નેને
 મ દ્રવ થાય છે આથી એ નર્થ નથી અર્થાત્ અદકાર યદ્વપિ એક છે પણ
 મુજોના ઉદ્ગમ અભિભવને ઠગ્ને સિત દારી કરે છે આથી કાચુમા ૧૪ વિત
 બારી સ ૧૧નુ બીજ હો ૧ મર્ચમા સિત્તા એ રામનો વિધ નથી ॥૨૫॥

અદમરતુ લગણુ આરી મડુ હવે અદમરતી—સાત્ત્વિક અદકારની સ્થિતિ
 ૧૧૨૧ કરતા મ્હે છે —

બુદ્ધિન્દ્રિયાણિ ચક્ષુઃ શ્રોત્રવાણરસનત્વગાર્યાનિ ।

વાક્ષાણિપાદપાયૂપસ્થા

કર્મેન્દ્રિયાણ્યાદુઃ ॥ ૨૬ ॥

આખ, કાન, નાક, જીભ અને ચામડા એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો છે વાક, હાથ
પગ, શુભ અને જનનેન્દ્રિય અને પાંચ કર્મેન્દ્રિયો છે.

અર્થાત્ અત્રિક અહ કારમાર્થી જન્મમાપણુ એ ઇન્દ્રિયનુ ઇન્દ્રિયપણુ છે
એ ઇન્દ્રિયોના એ પ્રકાર છે બુદ્ધિ ઇન્દ્રિય એટલે કે જ્ઞાનેન્દ્રિય અને કર્મેન્દ્રિય એ
બન્ને ઇન્દ્રિય=આત્માનું નાપક ચિદ્દ દેહને ઇન્દ્રિય કહેવાય છે આખ વગેરે
તેનાં નામો છે રૂપજ્ઞાનનું સાધન તે આંખ, સ્પર્શજ્ઞાનનું સાધન તે કાન મન્દ્યજ્ઞાનનું
સાધન તે નાક સ્મગ્નજ્ઞાનનું સાધન તે જીભ રસજ્ઞાનનું સાધન તે ચામડી વાક
વગેરેનું કાર્ય આમગ કહેવામા આસને મન તે અગીઆરમી ઇન્દ્રિય છે ॥૨૬॥

*

*

*

(૧૬)

અગીઆરમી ઇન્દ્રિયના નામ, કર્મ, ધર્મ વગેરેનો ઉલ્લેખ કરના ઇન્દ્રિય-કૃત્યુ '
કહે છે -

ઉભયાત્મકમત્રમન. સંકલ્પકં હિન્દ્રિયજ્ઞ સાધમર્પાત્ ।

શુભપરિણામયિજ્ઞેવાત્ જ્ઞાનાત્ત્વં વાતામેદાશ્ચ ।' ૨૭ ॥

અગીઆર ઇન્દ્રિયો જેમ મન નામની ઇન્દ્રિય એ ઉભયાત્મક છે સકંપ એનું
અસાધારણુ રૂપ છે અને સમાન ધર્મવાળુ હોઈને એ ઇન્દ્રિય જ છે ઇન્દ્રિયોનું
નાનાપણુ, ખાલ વિષયોની પેરે શુભેના થતિલુભ વિરોધને વર્તે છે

તો આ કારિકામા આપણે સમજવું શુ ? મન નામની ઇન્દ્રિય ઉભયાત્મક
છે એટલે જ્ઞાનેન્દ્રિય સાથે એ જ્ઞાનેન્દ્રિય બને છે કર્મેન્દ્રિય સાથે કર્મેન્દ્રિય બને
છે અર્થાત્ મન જ્ઞાન અને કર્મ એ બન્ને ધર્મોવાળુ છે જોના જના મન જો
હેકાણે ન હોય તો આપણે જોના નથી આથી મનસાપેત ઇન્દ્રિયોની પ્રગતિ
હોત છે મન જો અવગચ્છ હોય તો તે તે ઇન્દ્રિયોની પ્રગતિ જતા તેનું રૂપ મગવું
નથી આથી મન એ બ્લત્ર ઇન્દ્રિય છે એમ માનવું જ રહે છે આખ વાણી
વગેરે મનથી અધિષ્ઠિત થયા હોય તો જ પોતપોતાના વિષયોમા પ્રગત થવ શકે છે

એ મનનું અસાધારણુ લક્ષણુ ■ સકંપ । સકંપ એટલે સમ્યક્ કંપના
એટલે કે વસ્તુની સ્થિતિનું નિચેયમાવે નિચેયના ઇન્દ્રિયો પદાર્થનું આલેખન
માન કરે છે એટલે આ કાર્ક છે એટલું જ જોઈ શકે છે આથી નાના
માનના જ્ઞાનની પેરે આ કાર્ક વસ્તુ છે એટલું જ જ્ઞાન-આલેખન ઇન્દ્રિયો
કરી વડની દોઈને આલેખનાત્મક જ્ઞાન સમ્યક્ જ્ઞાન છે મન આ વસ્તુ છે

આત નથી એક સવિગ્ન જ્ઞાન કારણે છે આ જનુના અદ્ય અંગેની મમ્મ-
મ્મના વિગેણુ વિગેયમાત્રે તેની વિવેચના એ મનુ આત્મનું લક્ષણ છે

જ્ઞા એ દ્રવિય જ છે ઇન્દ્રિય સિવાય મીનુ મ્મ નથી અને દ્રવિય
એટલે માનવિક અદકાર જેનું ઉપાન છે એક મ્મ એટલે જ્ઞે ઇન્દ્રિયમાનુ
વિગ એટલે ઇન્દ્રિય એમ જ્ઞે ગીમરીએ તો તો મદ્ય તત્ત્વ કે અદકાર પણ
ઇન્દ્રિય મણુપ ! અને એ અદકાર છે આથી જ્ઞેમ બીજી બંધી ઇન્દ્રિયો સાવિત્ર
અદકાર માથી પેા થાય છે, પ્રવર્તે છે તેમ મન પણ તેમાથી પેા થઈ પ્રવર્તતું
હોઈને એ મુદા ઉપ બીજી ઇન્દ્રિયો સાથે એની સધર્મતા છે એ-આત્મિક
અદકારનું ઉપાનપણાથી સધર્મને નર્તને-એ દ્રવિય જ છે

ઉપમાન રાજા થાય કે એ જ એવા સાત્વિક અદકારમાથી અને એરી
ઇન્દ્રિયો કેવી રીતે પેા થાય ? મરણમા વિનયજ્ઞા ન હોય તો મર્થમા મ્માથી
આને ? તો આ રાજાનું સમાચાર છે ! જે-જવ આ જગતમા સમ્માનિ ઉપભોગ
મ્મના આવે છે રાજાનિ ઉપભોગમા પ્રત્યેક કાચુ છે તે તે જવનું અદકાર
ધર્મ અધર્મથી અદકાર એ જુલના નાના પ્રાના પરિણામમા સ્વમરી નજુ
ક એ અદકારી સદા સરી મરણના બે ને વાને ઇન્દ્રિયોથી કાર્યોનું એમ્મપ
મણુ જા નાનાપણુ થાય છે જ્ઞેમ બાહ્ય પાર્થી એમ્મપ તામસ અદકાર
દ્રવ્યમાથી જન્મના હોવા છતાં વિનિર છે તેમજ અદકાર પણ જાણુતું મ્મ છે ૥ ૥ ૥

આમ અગીઆર ઇન્દ્રિયોનું સ્વરૂપે કથન કરું હવે દસ ઇન્દ્રિયોનો જે
પોત-પોતાનો અસાધ્ય છુ નાપાર છે તેનો ઉલ્લેખ રતા આચાર્યશ્રી મ્મ છે -

રૂપાદિષુ પદ્ધતાના બાહ્યોચનમાત્ર દિપ્યતે વૃત્તિ ।

વચનાદાનનિહરણોત્સર્ગનિન્દાથ વચ્ચનામ્ ॥ ૨૮ ॥

૩૫ વીરે વિરોનું કેવળ બાહ્યેચન કરતું તે તે તે જ્ઞાનેન્દ્રિયનો અસાધ્ય
બાપાર છે વચન છત્ર વિદકારુ મ્મો સર્વ કરતો અને રતિમુખ એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયોના
અસાધ્ય છત્ર બાપાર છે ॥ ૨૮ ॥

અર્થાત્ રાજ સ્વર્થે રૂપ રસ અને ગંધનું ફક્ત આનોચન-આ કારકિ
છે એક સમુદ્ધાન-ઉપજાત એ જ અસાધ્ય છત્ર બાપાર છે અર્થાત્ મન
ચામડી આખું જલ્મ-નામ્થી જ્ઞાનેન્દ્રિયો પોતપોતાના રાજ વગેરે રિત્યોને લગત
આ કારક છે એક સમુદ્ધાન જાન તેટલું જ ઉપજાતિ આખી જલ્મ છે આતુ
આનોચનમાત્ર કરતું તે ઇન્દ્રિયોનો વિશિષ્ટ બાપાર છે અને કર્મેન્દ્રિયો પૈકી
વારીની વચન હાથનો આખ (લેડુ) પગનો નિદગ્ધ મ્મ-ઇન્દ્રિયો મનોત્સર્ગ
અને જનનેન્દ્રિયો રતિમુખ એ સિવાં બાપાર છે

હવે ત્રણ અતકરણનો વ્યાપાર વર્ણવના આચાર્ય કહે છે -
સ્વાલક્ષણ્યવૃત્તિઃ ત્રયસ્ય સૈવા ભવત્યસામાન્યા ।

સામાન્યકરણવૃત્તિઃ પ્રાણાદ્યાઃ વાયવઃ પશ્ચ ॥ ૨૯ ॥

મહદ્ અદકાર અને મનરૂપી ત્રણ અતકરણની પોતાની સ્વવસ્થા વૃત્તિ તે તેમની આસારરણ વૃત્તિ છે અને વાયુ પ્રણુ વગેરે પાતુઓએ અતકરણની સામાન્ય વૃત્તિ છે ॥ ૨૯ ॥

અર્થાત્ અદકના અધનો ત્રણ છે મહદ્, અદકાર અને મન આ ત્રણને અતકરણ કહેવામા આવે છે એ ત્રણ અતકરણની જે પ્રકારની વૃત્તિ છે એક તે દરેકની પોતાની વિગેર ગણના એની વૃત્તિ-વૃત્તિ એટલે વ્યાપાર, અને બીજી તે ગોળી જે સામાન્ય વૃત્તિ તે આ પેઢી અતકરણની પોતાની વૃત્તિ તે કઈ? તે અધ્યવસાય મહત્ત્વનો વ્યાપાર અભિમાન અદકારનો વ્યાપાર ચક્રપ મનનો વ્યાપાર.

અને એ ત્રણની સામાન્ય-અધારણ વૃત્તિ તે પ્રાણુ વગેરે વાયુ વાયુઓ છે અર્થાત્ જેને જીવન કીચીએ તે જીવન નામનો વ્યાપાર એ આ ત્રણ અતકરણની સાધારણ વૃત્તિ છે કારણ જ્યાં અતકરણ હોય ત્યાં જીવન જેવામા આવે છે જ્યાં નથી હોય ત્યાં જીવનનો અભાવ જેવામા આવે છે અતકરણના સદ્ભાવે પ્રાણુનો સદ્ભાવ-તેના પાસણુ વગેરેમા અમ્ભાવે પ્રાણુનો અમ્ભાવ જેવામા આવે છે તે ત્રણ અતકરણની સામાન્ય વૃત્તિને જીવન નામનો વ્યાપાર છે પાતુઓમા પૂરોના કૃત્તમણો સાથે મળીને પાતુઓને અસાધે તે તે પોતાના ભેગા પ્રયત્ને થયેનો વ્યાપાર છે તેમ કહેવાના ધામગુપ જે જીવન નામનો વ્યાપાર એ ભેગા મળીને કામ કરનારા અતકરણોનો સામાન્ય વ્યાપાર છે ॥ ૨૯ ॥

(૩૦)

આગતી કારિકામા ત્રણ અતકરણની ગતિનું નિરૂપણ કર્યું હશે ત્રણ અતકરણ અને તેની સાથે મળેલી બીજી કારિકાઓ મન્દિર-એમ એકદરે આગ પ્રગળના કન્થોની-અગ્રાધાણુ-ગતિમા જે કમ અને અકમ જેવામા આવે છે તેને પ્રગર સંકિત વર્ણવના કહે છે -

યુગપદ્યમુષ્યમ્ય તુવૃત્તિઃ કમદાદ્યનમ્યનિર્દિષ્ટા ।

દુષ્ટે તવાપ્યદુષ્ટે પ્રદસ્ય તત્પૂર્વિકા વૃત્તિઃ ॥ ૩૦ ॥

દુષ્ટ પદાર્થમા જાતકરણ સંકિત ત્રણ અતકરણની કન્થિ વિનાશને પ્રાપ્ત થાય છે આ કન્થિનું કમવત ક્રિયા વાયુ અને તે જ પ્રમાણે અદુષ્ટ પદાર્થમા એ ત્રણની પ્રગતિ દર્શાવેલા વાયુ છે

આખ વોગેથી દેખાતા પત્રોં અગે અતપ્રણ અને મરણિયુ એ. ૧૬ ખીછ
 મંદિરને, વાસા કવચિત્ એમએક બને છે કવચિત્ એ જાણા કમચા થાય
 છે ન ત માણુમ બના જગના મા ક અધાગથી ઘેરો રોય, કય મૂજે ને
 એક, સેવથી પણ ન બેતાય એક અધારુ રોય અને એકએક રીતગી કમ્પે,
 રીતગીના કામરાથી એને એમએક પેતાનાથી દમ ફૂટ આવો ઉભેનો વા
 દેખાય! આ નાસ્તા દ્યન માટે તે તદ્દા લગતો જોવામા આવે છે આ એની
 તત્ત્વ પ્રગતિ થતી જોવામા આવે છે પણ એ તજે એ લાગે તેટલા સમયમા
 એનામા એકી વખતે ધસી ક્રિયાઓ થઈ ચૂકી હોય છે વાસ્તુ આનોચન-સક પ
 -અભિમાન અને નિશ્ચ-આ બનીય ક્રિયાઓ થવામા સમયનો શેષ થતો નથી
 આમ વાસ્તે જોનાવેત લાગવાની ક્રિયા કનાર માણુમે ચાર કરોળી ક્રિયા-જોવાની
 -અકપ ગવાની, અભિમાનની અને પનાયનના નિશ્ચયની ક્રિયા એમ વખતે ગી
 છે! આમ ચાર કરોળી-આખ-મન-અલકાર-ભુદિ એ ચારની દૃષ્ટ પદાર્થમા
 એકી વખતે વૃત્તિ થાય છે મર્યાદા વખત કમગ પશુ પ્રવૃત્તિ થાય છે મદ પ્રકાશમા
 જાઈ વસ્તુ સમુદય આનોચન થાન પડી મનને એકડુ કરી એમઅનાથી જુએ
 એટલે થાનની ચોર છે એમ એને નાગે અને લાગનાવેત એ તેની નજ સમતથી
 દૃષ્ટ થવા થલ કરે આમ અહીં પડેના આનોચન, પડી સક પ પડી અભિમાન
 અને અતે પનાયનનો નિશ્ચય થાય છે આમ ચાર કરોળી કવચિત્ કમશ
 પ્રવૃત્તિ પણ જોવા મળે છે

પણ પરીક્ષા વિષયમા અતપ્રણની જ વૃત્તિ થાય છે એટલે કે મન,
 અલકાર અને મનિની જ મનિ પરીક્ષા વસ્તુમા થાય છે પણ એ અતપ્રણવ્યતી
 એકી વખતે વા કમશ પ્રવૃત્તિ હમેશા દૃષ્ટપૂર્વકની જ હોય છે અર્થાત્ દૃષ્ટ ઉપરથી-
 અનુભવ ઉપરથી જ અનુભૂત પરીક્ષા પદાર્થમા અતપ્રણવ્યતી પ્રગતિ થાય છે

અનુમાન, શાસ્ત્ર અને સ્મૃતિ એ પરીચ પદાર્થોમા પ્રગત થાય છે પણ
 એમની પ્રવૃત્તિનો પાલો છે પ્રત્યક્ અનુમાનમા બ્યક્તિના જ્ઞાન માટે પ્રત્યક્ષની જરૂર
 પડે છે શાસ્ત્રમાણુમા સમિપાદ માટે પ્રત્યક્ષની અપેક્ષા હોય છે સ્મરણમા
 સરકાગને માટે અનુભૂતની અપેક્ષા રહે છે આમ અપ્રત્યક્ષ ઉપર પણ પ્રત્યક્ષથી જ
 જવાય છે આમ અનુમાન વગેરે દર્શનકર્તાના જ હોય ॥ ૩૦ ॥

આ દેખો એક શકા થાય ચાર કે ત્રણ કરોળીની પ્રવૃત્તિ મર્યાદા
 નિમેષની અપેક્ષા વિના કેવળ કરોળીને અધીન ન હોય શકે કેમકે તેમ માનના
 કરોળી સત્તાન હોઈને વૃત્તિઓની સત્તા ઉપર થતી રહે અગર જે વૃત્તિઓની
 સ ઉપર થતી રહે અગર જે વૃત્તિની ઉપરને આસ્થિક માનનામા આવે
 તો પણ દૃષ્ટા નથી કેમકે મર્યાદા નિયમના અભાવે વૃત્તિઓના સકળો

પ્રસંગ આવીને ઉભો રહે એટલે કે વખત છે ને આંખ રૂપ જોવાનું હોડી છ
 શબ્દ સાંભળવામાં જ પ્રવૃત્ત થઈ જાય ! એ જ પ્રમાણે ગમે તે કરણનું કામ
 બીજું ગમે તે કરણ કરી લે અને એમ થાય તો તો તે છટું છે, પછી આંધળાને
 મચ કાન હોય તો જોવાનું સાંભળવાનું એટલી વખતે શક્ય થાય. પણ એવું
 જોવામાં આવતું નથી. તો આ શંકાનું સમાધાન શું ? અંધકાર કહે છે:-

સ્વાં સ્વાં પ્રતિવચન્તે પરસ્પરંગ્કુલં હેતુકાં વૃત્તિમ્ ।

પુરુષાર્થં પયં હેતુઃ નં કેનચિત્ કાર્યતે કરણમ્ ॥ ૩૧ ॥

એક બીજાના અભિપ્રાયને જાણીને બધાં કરણો પોતપોતાનાં વર્ણપાર કરે છે.
 પુરુષાર્થ જ તેમાં હેતુ છે. કોઈપણ કરણો ન પ્રવર્તવાનું નથી.

અર્થાત્ આ શંકાનું શાસ્ત્રમાં સમાધાન છે. દરેક કરણ પોતપોતાની વૃત્તિ જ
 પ્રાપ્ત કરે છે. બીજાના ક્ષેત્રમાં માથું મારતી નથી. કરણે કે દરેક કરણ દ્વિતીય,
 પોતાનાથી ક્ષિત્ર એવી બીજી દ્વિતીયો કે કરણનું હૃદય જાણે છે. અને અન્યનો
 અભિપ્રાય જાણીને વર્તતી હોઈને એક બીજાના પ્રદેશમાં રમવામાં જતી નથી.
 લગ્નકરમાં કેટલાક પતિસોહવાળા હોય-કેટલાક બાંધાવળા હોય-કેટલાક ધનુષ્યમાણુવાળા
 હોય, સામાન્ય શત્રુ ઉપર હુમલો કરતી વેળા એ બધા મહેસેથી જ પોતપોતાનાં
 શત્રુતાજને નક્કી કરી લઈ પછી લેછતી વેળા પોતપોતાનાં જ શત્રુતાજ વાપરે છે,
 તેમ દ્વિતીયો પણ વર્તે છે એમ માનવું રહે છે. બોમાં મળાને આસનું હોઈને
 વૃત્તિની સેગમેન થઈ જતી નથી.

અને આમ બંધારે સમાધાન કરવામાં આવે છે ત્યારે જકડું કાંતનાં ઉઠિ
 પેડી જાય છે. દ્વિતીયો અચેતન છે. અભિપ્રાયનું જ્ઞાન તો એમને હોય. જડ
 કરણો એક બીજાને સમજીને આસે એમ કહેવું એ વદનોઆધાર થાય ! આથી
 દ્વિતીયોનો કાષ્ઠક નિયામક તેમના સ્વરૂપનો જાણકાર, તેમના ઉપયોગનો વેત્તા અને
 તેમનાં સાર્થક્યનો લહનાર અર્થાત્ જ સિદ્ધ થાય છે ! અને તેમ થાય તો
 તે સાંખ્યમતને ઈટ નથી. પુરુષ એવો છે. જ્યાં જો પુરુષને પ્રવર્તક માનીએ
 તો તેના સ્વરૂપનો વ્યાપાર આવીને ઉભો છે. કરણ કે પુરુષ તો અસંગે હોઈને
 નિર્વિકાર છે. આ દેકાણે સાંખ્યમતનો એક ત્રિગિષ્ટ તિયાર સમાધાન આપે છે.
 પુરુષાર્થ જ દ્વિતીયોનો પ્રેરક છે. બોગ અને અપર્કારૂપી એ અનાગમ અવધાના
 પુરુષાર્થો જ દ્વિતીયોને પ્રવર્તે છે. અને આથી કાઈ પુરુષપ્રવર્તકની જરૂર નથી.
 આ હેતુથી કારિકાકાર કહે છે કે કરણોને કાઈ પ્રવર્તકનું નથી, પુરુષાર્થ એ સ્વયં
 પ્રવર્તે છે આથી પ્રેરક બને કાઈને માનવો જ હોય તો તે અનાગમ અવધાનો
 પુરુષાર્થ એટલે કે બોગ અને અપર્કારૂ જ છે. પુરુષાર્થ પૂર્ણ થાય એ પ્રવૃત્તિ જ
 અટકે છે. આગળ ઉપર પણ એ સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવશે ॥ ૩૨ ॥

દિગ્દિશોનું કાર્ય પ્રેરક નથી બોધાય વર્ગ સ્થિતિય બીજુ મર્ત એમને પ્રત્યક્ષ નથી એ સિદ્ધ થયુ હવે એ દિગ્દિશોનું વિચારન કરના તેમના ધર્મોનું અટિકગણુ કે છે કે—

કરણ ત્રયોદશવિધ તદાહરણધારણપ્રકાશકારમ્ ।

ધાર્યે ચ તસ્ય દશધાઽહાર્યે ધાર્યે પ્રકાશયંચ ॥ ૩૨ ॥

કરણના તેર પ્રકાર છે એ તેરનુ આદત્ત ધાગ્ય અને પ્રકાશ કરે છે. તે તેરનુ આહાર્ય, ધાર્ય અને પ્રકાશ દશ પ્રકારનુ છે ॥ ૩૨ ॥

અર્થાત્ અગીઆર દિગ્દિશો, અહકાર અને બુદ્ધિ એમ મળીને તેર પ્રકારના કણુ છે કરણુ એટલે સ્થિતિ સાવન. કારકચિત્તે એ તેર પ્રકારના કણુઓમા પ્રેરનાક આહરણુ કરે છે પ્રેરનાક ધારણુ કરે છે પ્રેરનાક પ્રકાશન કરે છે અર્થાત્ વાણી વગેરે કર્મેન્દ્રિયો પોતપોતાની જાતે પ્રમાણે પદાર્થોનુ આહરણુ કરે છે—સીકાર કરે છે આખ વગેરે જ્ઞાનેન્દ્રિયો પદાર્થોને પ્રકાશિત કરે છે મન બુદ્ધિ અહકાર પદાર્થોનુ અતરમા ધારણુ કરે છે

અને આ તેર પ્રકારના કણોને માટે આહાર્ય—પ્રમશ્ય અને ધાર્ય એના દશ પ્રકારના પદાર્થો છે આહાર્ય એટલે વ્યાપ્ત—આનોત્તમ યોગ્ય અર્થાત્ પચ મહાભૂતો એ આ તેર પ્રકારના કરણોનુ કર્મ છે એટલે કે પચમહાભૂતો આમા સમક્ષ લક્ષણ, તેમનો પ્રકાશ કરવો તેમનુ તેની આગળ તેને માટે ધાગણુ જરી રાખનુ એ આ તેર કણોનો વ્યાપાર છે પચમહાભૂતો પણ દિગ્ધ અને અનિગ્ધ સ્વરૂપના હોઇને દરેકના નામો સ્વરૂપ થાય છે અને એકદરે દશ થાય છે એ દશ થના હેતુને આહાર્ય દશ છે પ્રકાશ પદાર્થો પણ દશ પ્રકારના બને છે ધાગણુ કરના યોગ્ય પદાર્થો પણ દશ પ્રકારના જ છે

કર્મેન્દ્રિયો માટે વચન આદાન, સિદ્ધિગણુ ઉત્સર્ગ અને આનન્દ આહાર્ય છે તે બધાય દિગ્ધાદિય દોઢને કર્મેન્દ્રિયો માટે દશ પ્રકારના વચન વગેરે આહાર્ય ગણાય છે તે જ પ્રમાણે જ્ઞાનેન્દ્રિયો માટે સન્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ એ પાચ વ્યાપ્ય છે અને એ પણ દિગ્ધાદિય બેદે દશ પ્રકારના છે આથી જ્ઞાનેન્દ્રિયો જ્ઞાન પ્રમશ્ય પદાર્થો પણ દશ છે તે જ પ્રમાણે ગ્રાણુ વગેરે જ્ઞાતિઓ દ્વારા અત.કરણુ માટે ધાગણુ કરના યોગ્ય પદાર્થ છે શરીર એ શરીર પણ પચમહાભૂતનુ બનેનુ છે અને એ મહાભૂતો પણ દિગ્ધાદિય બેદે દશ હોઇને ધાર્ય પણ દશધા છે

કારિકા જરા કણુ છે આપણે એનો મુદ્દો જરાજર સમજી લગ્ગે પાચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાચ કર્મેન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ અને અહકાર એ તેર આત્માના—પુરુષના

કે જો છે કે જો એટલે - વ્યાપના સાધનો આ તે સાધનો સાથે આ મા
જગતમા વ્યાપાર કરે છે તે પૈકી એન્ડ્રિયો પાવાને પામે છે જ્ઞાનેન્દ્રિયો પ્રકાશિત
કરે છે અતઃકરણ ધાણુ કરે છે કેમન્દ્રિયોના પાય મર્મો છે જ્ઞાનેન્દ્રિયોના પણુ
પાય જ કર્મો છે અને કર્મ અને જ્ઞાનેન્દ્રિયોને આગરે વર્તતુ અતઃકરણ પણુ
ગે પાયના મરમને જ ધાણુ કરે છે અને એ પાને વિશેષ પાઠા વિ અને
અવિચ્છેદાય છે આથી એન્દ્રિય દશ અને છે આમ કર્મેન્દ્રિયો જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને
અતઃકરણ માટે અન્યથે દર્શ આહાર્ય, દર્શ પ્રમથ અને દર્શ ધાર્ય પદાર્થો છે
એમ વિમા કહેનામા આશુ છે ॥ ૩૭ ॥

તેર પ્રાણના મ જોમા હવે પુન પેટા વિભાગ પાડતા મ્હે છે -

અન્ત કરણ ત્રિવિધ, વશધા વાહ્ય ત્રયસ્યનિપયાલયમ્ ।

સામ્પ્રતકાલ વાહ્ય ત્રિકાલમામ્યન્તર કરણમ્ ॥ ૩૮ ॥

અતઃકરણ ત્રણ પ્રકારનું છે બાહ્યકરણ દર્શ પ્રકારનું છે એ બાહ્યકરણ માટે પ્રાણ
ક્રિયાગાર છે બાહ્યકરણ વતમાનમા વ્યાપૃત હોય છે ન્યારે અતઃકરણ ત્રિકાલમા
વ્યાપૃત હોય છે । ૩૮ ॥

અર્થાત્ અતઃકરણ એટલે મન, અહમર અને શુદ્ધિ શરીરની અદર રહેતા
હોઈને એ અતઃકરણ મહેરાય એ અતઃકરણને માથકરણોની સહાય ન હોય તો
એ તણુ પાગળા જેવા બની જાય છે આથી કોઈપણ વિષયને લગતો સમ્પ
અભિમાન કે નિમિત્ત મરમા એ બાહ્યકરણે અતઃકરણને મદદ કરે છે જ્ઞાનેન્દ્રિયો
આનોચન દ્વારા કર્મેન્દ્રિયો પોતરેતાના વ્યાપાર દ્વારા

ઉપાત બાહ્યકરણો વર્તમાનમા જ વર્તે છે વર્તમાન એટલે વર્તમાનની
આજુબાજુના થોડા બાહ્યકરણ અને હવિચ્યમા પણ ખાત-એવો અર્થ હોવો ધરે છે
વર્તમાનની અતિ નર નો બૂત અને હવિચ્ય પણ બવહા મા વર્તમાન જ ગણાય

અતઃકરણ વર્તમાન ઉપરાંત બૂત અને હવિચ્યમા પણ વર્તે છે આથી તે
ત્રણ પ્રકારના વર્તે છે એમ જ્યુ છે મહિમા દૂર જોઈ મન શુદ્ધિ અહમર મગાને
નીરતે નિર્ણય કરી રામ-અનુમાન મરી શકે કે ઉપજના જગતના વિભાગમા શ્રુષ્ટિ
યત હતી ક્રીડીની ઇચ્છા લઈ જતી દાર સખત તાપમા જોઈને આપણે ની નિ
મરી શમીએ કે વરસા હવે થશે આવી જનના બૂત અને હવિચ્યમા પણ મન
શુદ્ધિ અહમરની મતિ છે અને તે અનુમાર સમ્પ અહમર અને નિમિત્તો માથ
૯ અર્થાત્ જ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને એન્દ્રિયો તો અનુભવ સર્જન મરી મરીને
અતઃકરણને મેષિ અતઃકરણ એ જાણ અનુભવના સરમોનુ બનાવિયે દોય

છે અને આથી જન્દિયો - પ્રાણનો પેગ (પ્રમિ) પ્રવન લેય છે અને કહ્યું છે
 પ્રાણ લેય છે અમ પદ્માની અમ્મ ! સન્નન્નુ ચે જોન (પ્રમિ અને = ૧૧)
 ૨૧-૨૨ કહે છે ॥ ૩૨ ॥

હવે મન્દિરોના વિશેષ વિવેચન કરવા કહે છે -

બુદ્ધિન્દ્રિયાણિ સેષાં વજ્ર વિજેષાવિજેષ ત્રિવયાણિ ।
 ઘામયતિ દ્રાવ્યવિવયા દેવાણિ તુ વજ્રવિવયામિ ॥ ૩૪ ॥

તે જ્યા બાજુ જન્દિયો દેશી પાન જાનેન્દિયો ૭ રચ્ય બનેા અને તન્માત્રાએ ।
 નેમને વિરા ૩ વાળીના વિષય છે સન્ન આજીની ચાર જન્દિયોના વિરાય છે
 પાચ મદ્યનુતો

અર્થાત્ જન્માથી કાન કોઈ પાંચ જાનેન્દિયો છે એ જાનેન્દિયો પચ
 મદ્યનુતો અને પચ સૂક્ષ્મ જુને-એટને કે મ્યૂન સૂક્ષ્મ પચ મદ્યનુતોને વિરાય
 કહે છે એટને કે તેમજ જાન મેમને છે દાર્પ સોનગ ચોગીઓ તન્માત્રાઓનું
 જા । પણ મેળવી રાકે છે આપજા જેવાને ક્રમ સ્ત્રૂન જુનેાનુ જ જાન મગે છે
 રિગેા અને અરિગેા એ પાંચવિક શબ્દો છે અનુક્રમે તેનો પચ મ્યૂન
 મદ્યનુતો અને પચ તન્માત્રાઓ એવો અર્થ થાય છે

જન્દિયો પૈની વાણી મ્યૂન સન્નનેજ વિરાય કહે છે કાચુ કે મ્યૂન
 સન્નુ જ કાચુ છે સૂક્ષ્મ સન્ન તન્માત્રાનું કાચુ નથી સન્ન તન્માત્રા તો
 અદ્વિતીય જન્મે છે આથી વાનિન્દિય અને તેનું કાચુ એક છે કાચુ એક
 તે ને જન્મે વન્મે કાર્યકાન્નુ જાન સમય નથી આથી વાણીથી જન્દિય
 જેવા સ્ત્રૂન સન્નનેજ વિરાય કહે છે વાયુ-ઉપચ પાણી, પાદપી ચા
 જન્દિયોના વિશેષ પાચ છે કાચુ કે કાચ વગેરેથી પકડ્યા ઘટ વગેરેમા પચ
 મદ્યનુતો જ લાય છે ॥ ૩૪ ॥

હવે તે પ્રમાણ કહ્યો પૈની ક્રેતાક્રેત શુભશ્રવ અને ક્રેતાક્રેતો પ્રધાન
 જાન લેય છે હેતુપૂર્વક તેનો ઉત્તેજ્ય ક્રમા જાણવે છે કે-

સાન્તઃકરણા બુદ્ધિ સર્વે ત્રિપચ મયગાદેન યસ્માત્ ।
 તસ્માત્ ત્રિવિધ વરણ દ્વારિ દ્વારાણિ જોવાણિ ॥ ૩૫ ॥

કમકે અતઃ જ સદિતલી બુદ્ધિ સર્વે ત્રિપચને સન્નને નિશ્ચય કરે છે તેથી
 અતઃ ક્રમરૂપી તમ ક્રમો એ મુખ્ય છે જાણીના ક્રમો ગૌણ છે

અર્થાત્ તે પ્રમાણ કહ્યોમા ક્યા મુખ્ય છે, પ્રધાન છે અને ક્યા ગૌણ
 એટને કે અપ્રધાન છે એ જાણવું રચ્ય આનો નિર્ણય આ કારિમાય છે મન

અને અહંકાર સાહેબની શુદ્ધિ તમામ વિધેયનું અવગાહન કરે છે. નિશ્ચય કરે છે. આથી શુદ્ધિ અને તેના સાથીદ્રષ્ટ મન અને અહંકાર મુખ્ય છે. બાકીની બીજી બધી ઇન્દ્રિયો આ દૃષ્ટિએ અમુખ્ય છે. અર્થાત્ છેવટે તો શુદ્ધિ જ પુણ્ય સમક્ષ સૌ ઇન્દ્રિયોની કમાણી રજૂ કરે છે. અને આથી શુદ્ધિ જ પ્રધાન છે. આમ આ પ્રધાન ગૌણભાવ જાણવો રહે છે. અને આથી જ શુદ્ધિની શુદ્ધિ-ઉપર—આ દેશે સનાતનકાળથી ભાર મૂક્યો છે. ॥ ૩૫ ॥

શુદ્ધિ બાલેન્દ્રિયોની અપેક્ષા એ જ કેવળ મુખ્ય નથી, અહંકાર અને મનની અપેક્ષાએ પણ શુદ્ધિ જ પ્રધાન છે એમ સિદ્ધ કરતાં કહે છે:—

પત્તે પ્રદીપકલ્પાઃ પરસ્પરવિલક્ષણાઃ શુણવિશેષાઃ.

દુર્તસ્તં પુરુષસ્વાયં પ્રકાશ્ય શુદ્ધૌ પ્રયત્નહન્તિ ॥ ૨૬ ॥

આ એકબીજાથી વિલક્ષણ એવા ત્રણ શુણના વિકારો દીવાના જેવા હોઈને પુરુષના સમક્ષ અર્થને પ્રકાશિત કરી શુદ્ધિ સમક્ષ ધરે છે.

અર્થાત્ અહંકાર સુધીના બધાંય તત્ત્વો-કાર્યો શુણોના જ વિકાર છે. એ બધાંય અન્યોન્યથી વિલક્ષણ એટલે કે વિરુદ્ધ લક્ષણવાળાં છે. છતાં દીવા જેવાં છે. દીવામાં વાદ્ય તેમ અને અગ્નિ પંચરસપ વિરોધી છે છતાં અમકારને દૂર કરવારૂપ અગ્નિથી પ્રેરાઈને પ્રકાશદાન રૂપી એક ક્રિયા કરે છે તેમ આ જ્ઞાન કર્મેન્દ્રિયો વગેરે પણ પુરુષના ભોગપર્વરૂપી પ્રયોજનને સાધવાને માટે પરસ્પર વિરોધી છતાં અવિરોધી રહીને યતે છે. પુરુષના ભોગ અને અપવર્ગને સમઘપણે પ્રકાશિત કરી એ સાધનો સૌના અધ્યક્ષ સ્વરૂપ શુદ્ધિની સમક્ષ પોતાની કમાણી હાજર કરે છે. અને શુદ્ધિ પ્રાપ્તને તે ભોગ અને અપવર્ગનો યાગ ધરે છે. તથાકી મામજન પામેથી કર લાઘ મામક્ષતારને, મામક્ષતાર કલેક્ટરને, કલેક્ટર જેમ છેવટે સંગ્રહરને તે ભરપાલ કરે છે તેમ ઇન્દ્રિયો આતોચ્છલ કરી, મન તેમાં સંક્રમ કરી, અહંકાર તેમાં અગ્નિમાન કરી શુદ્ધિ સમક્ષ અનુભવ રજૂ કરે છે. શુદ્ધિ પુણ્ય આગળ છેવટે તેની રજૂઆત કરે છે. આમ સૌમાં શુદ્ધિ જ મુખ્ય છે એ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૩૬ ॥

*

*

*

(૨૨)

અહીં એક શંકા ઉદ્ભવે છે. એમ ગા માટે માનવું કે મન અહંકાર વગેરે બધાં પોતપોતાની દરેકી અને કમાણી શુદ્ધિને અર્પે છે શુદ્ધિ જ એ બનેને કેમ કશું નથી સોંપતી? અર્થાત્ ત્રણે-મન-અહંકાર—અને શુદ્ધિ એ ત્રણેય છે અતં કદશ્ચ અને અંતકરણપાત્ર તો બધાને મમાન છે. તો પડી શુદ્ધિ જ કાં પ્રધાનવા બેઠાયે? બીજાં એ કેમ નથી? એનો ઉત્તર બાજુમાં કહે છે:—

सर्वे प्रत्युपमोग यस्मात् पुरुषस्य साधयति बुद्धि ।

मैत्र च विशिनष्टि पुनः प्रधानपुरुषान्तरं सूक्ष्मम् ॥ ३७ ॥

કેમકે બુદ્ધિ પુરુષના સંપન્ન હિ તમામ હવમોમ સામે છે તેથી તે પ્રધાન જ
ઉપરાંત તે જ બુદ્ધિ વળી પ્રધાન અને પુરુષ વચ્ચેના નિયમ અતરને પણ સ્પષ્ટ
કરે છે તેથી તે જ પ્રધાન છે

અર્થાત્ બુદ્ધિ જ પ્રધાન છે કેમકે જેવો તો બુદ્ધિ જ પોતાનામાં પ્રતિબિંબિત
થતા તમામ ક્ષેત્ર કરણ વ્યાપારોને પુરુષ સમક્ષ ધરે છે બુદ્ધિ પુરુષની ખૂબ
નજીક છે એ અંગે ખૂબ શુદ્ધ છે અવગત છે આથી પુરુષ બુદ્ધિથી હર્ષભૂષા
માનો પ્રતિબિંબ પડે છે અને તેથી પુરુષ અને બુદ્ધિની વચ્ચે જાણે તદ્દપના જેવી
અંત નથી છે અને મુખ્ય પડખી અનુભવ જ ભોગ છે એ ભોગ બુદ્ધિમાં જ
હોય છે અને બુદ્ધિ જાણે પુરુષ પર ચર્ચ જાય છે અને આથી ભોગ સાથે
પુરુષ તદ્દપ્ય મળી જાય છે અને એ તદ્દપ્ય પુરુષ અને બુદ્ધિની જે આરિઘ્નક
અભિનતા છે તને લલને દોષ છે ! આમ આનોત્તમ સંપન્ન અભિમાન વગેરે
બુદ્ધિમાં અને બુદ્ધિ પુરુષમાં જાણે સમર્પિત ચર્ચ જાય છે અને સસારની વણખતર
વણુરોમ વણુગમ આગ્રા કરે છે

પણ એમ કવચુક્યા માનતા તો પગનો મોત્ત જ અસભવે ! મરણ બુદ્ધિ
પુરુષનો અભાવ મની બેસે અને સ્વભાવનો કદો જ અભાવ નહીં થાય અને
બોગાત્મિકા બુદ્ધિને પુરુષનો સ્વભાવ ચર્ચ જાય તો તેનો કદો અભાવ ન થતો
હોઈને પુરુષ સંભોગમદ્દ જ રહે અને તો મોક્ષ ન સભવે અને તો તો આ
શબ્દ પણ મિથ્યાચારી જ ગણાય ! આથી મુકે છે કે પુરુષ અને પ્રધાન પ્રકૃતિ
વચ્ચે જે તાત્વિક બેદ છે તે તાત્વિક બેને પણ બુદ્ધિ જ પાળાથી સ્પષ્ટ કરે છે
પાળાથી એટલે કે બોગબુદ્ધિ રિસગ પામે ત્યારે વેરાઅમરી બુદ્ધિ પુરુષ અને પ્રકૃતિ
વચ્ચે જે સૂક્ષ્મ વચ્ચે તાત્વિક બેદ છે તેને પ્રેક્ષા સ્પષ્ટ કરે છે અર્થાત્ રિવેક
ખ્યાતિ પણ બુદ્ધિની જ એમ અવસ્થા છે અથાત્ જ મોક્ષ એ પણ પુરુષ સંધર્ષ જ છે

ઉપરાંત પ્રકૃતિ અને પુરુષ વચ્ચેનું અતર જે બુદ્ધિ નવેમરથી પેલ કરતી
હોય તો તો મોક્ષ મર્થ બને અને મર્થ માત્ર અનિત્ય દોષ, આથી મોક્ષ પણ
અનિત્ય જ હરે અને મોક્ષ અને અનિત્ય એ બે તો વર્તોવ્યસાત ગણાય ! આથી
મરિમમાં સૂક્ષ્મ એ રાન્દ વાપડા છે સૂક્ષ્મ એટલે દુર્નિદ્ર્ય વહેતુ વહેતુ નજરમાં
ન આવે એવું અતર અર્થાત્ છે-રિધમાન એવા અતરને જ બુદ્ધિ સ્પષ્ટ મરી
બનાવે છે પ્રકૃતિ અને પુરુષ મદી સ્વરૂપે અને લક્ષ્યો એમ દોલતા નથી એક
જેવા જે લાગે છે તે અમાત્મની બનીદારી છે ! અગ્નિવાણ અને અધારુ જેમ કદી

પચમદામૂતોમાથી ત્રણ પ્રકારના વિશેષો ઉદ્ભવે છે સુદૃઢદેહો, મતાપિના દ્વા ।
જન્મેવા અને પચમદામૂતોમાથી જન્મેલા વિશેષો-સુદૃઢદેહો અને માતાપિના દ્વાગ
જન્મેવા દેહો પૈત્રી સૂક્ષ્મ દેહો નિત્ય દો । છ અને મતાપિના દ્વારા જન્મેવા સૂક્ષ્મ
દેહો યથામતે નિરૂપ્ત થાય છે ॥ ૩૩ ॥

અર્થાત્ પચમદામૂતોમાથી સૂક્ષ્મ દેહો-અધૂન દેહો અને પચમદામૂતના ધનગ
ધ વગેરે વિશેષો જન્મે છે અને એ ત્રણ પ્રકારના વિશેષો પૈત્રી પણ જે સૂક્ષ્મ
દેહો છે તે મોડા પર્વન્ત નિત્ય ન્દે છે ન્યારે માતાપિનાના સૂક્ષ્મદામૂતો જન્મેના
તે તે અધૂન શરીરો અત પામે છે અને માતા તન્દુથી ઝરને લેતી, મામ અને
લોભ મગે છે પિતા તન્દુથી આપુ-અગ્નિ-મનન મગે છે આમ આ છ
વસ્તુઓથી પ્રમાણપતે અધૂન દેહો ભરપૂર હોઈને એને “વાર્જીતિક” દેહ પણ
કહે છે સૂક્ષ્મ શરીરનું વર્ણન આગળ આપનારુ જ છે ॥ ૩૬ ॥

આગલી કાશ્મિમા સૂક્ષ્મ શરીરોનો નિર્ણય કરેલો તો તે સૂક્ષ્મ શરીરનુ જ
વિભાજન કરના કહે છે -

પુર્વોત્તમ અસક્ત નિઘત મહદાદિસૂક્ષ્મ પર્યન્તમ્ ।

સસરતિ નિરુપમોગ સાધૈરધિયાસિત લિંગમ્ ॥ ૪૦ ॥

પ્રથમ સર્ગમા કહેલું અસક્ત મહાપ્રવચ સુધી દાખાડુ મહત્ત્વી માગીને
તે પચમદામૂતો સુધીના તત્ત્વોથી ભરેલું વાસનાઓથી રંગરેલું સિદ્ધ શરીર નિરુપસાગ
હોઈને સરતુ રહે છે

અર્થાત્ આ મરિકમા નિંગ શરીરના ધાકત્ત્વો તેની જન્મેત્રી અક્રપ
વગેરેના નિર્ણય આપે છે અધૂન શરીરમા જ સૂક્ષ્મ શરીર વમે છે એ સૂક્ષ્મ
શરીર પૂર્વે ઉપજેલું છે અહીં પૂર્વે એને આ સિદ્ધિ વખતે અને સિદ્ધિની
આદિના કાર્ત્ત્ત્વો ઇનિહામ રાખ્યો નથી એટલે અહીં પૂર્વે થઈ લગભગ
અનાપિતો જ સૂચક છે જુદાકાળ એટલે વૃદ્ધ છે કે એની સ્વરૂપામ્ભૂતિમા તો
મધ્ય જ કાળ વામાન છે । આથી નિંગ શરીર ક્યારે નીપત્યુ એ મહેતુ સુરેકેન
છે પણ કેમકે પગ તો એની ઉપત્તિની પગ હોતી લેખે એ આથી જેટલો
દીર્ઘમા દીર્ઘ બુદ્ધમા માનવમાથી કે પી રામ્ય તેટલે સુતી જઈ રામ્ય અને
એ કાળ તે આ સિદ્ધિનો મગ તે કાળે જ પ્રકૃતિએ પ્રત્યેક પુરુષને માગે એક
એક ગણાય એતુ નિંગ શરીર સરતુ પડુને બેટમા આપ્યું છે । માનવમનિની
અહીં સીમા આતી જાય છે અને આથી અગ્નને આતી જ ભાસમા વસુવતુ રહે

વગાં એ નિંગ શરીર અપમ છે એટલે જે વરમાધુ વચ્ચેના અતરમાવી
પણ એ નિના અથગ્રને પસાર થઈ શકે છે સિયામા પણ અવેત્રી શકે છે અને
સિનામાથી પણ આરણ્ય જઈ શકે ॥ અર્થાત્ અનન્ત ધ્યાનમા એ અચાહતગનિથી
અનન્તવર કરી શકે એતુ છે

ઉપાન એ 'નિપા' છે એને ૩ નણી થયેલી પ્રાણી અવિદ્યા છે
અર્થાત્ એની આપિગથી તે મોટા મુઠી વર્તનાર છે મોટા થયા બા એને
જીવતાનું મહાં કાલજી ન દેખેને એ જીવી રાગ નથી આથી અનાદિ જેતુ હોવા
જતા એ અનન્ત નથી મોટે એ મટે.

અને મહાત્મઅહમદઅગિયાર ઇન્દ્રિયોમ્પચત માત્રાઓ=૧૮ તત્વોનું એ
ખેતર હોય છે

તો પત્રી એ સૂક્ષ્મ શરીર જ પુણુ બોગાપતન કેમ ન માનવું ? હ
મોલાનુ-ગાગોત્રી શરીરની પત્રી અપેક્ષા જ ક્યા મ્હી ? આથી મટે છે કે
જ્ઞાતાન-એ મગ્નુ રહે છે અર્થાત્ એ એક દેહને જોડી દેહાન્તરમા પ્રવેશ્યા
તુ નું કે એનું મણુ છે કુપ્ત એક અને તે એ ૩ એ નિરુપમાળ છે
અર્થાત્ મ્યુન શરીર વિના એ બોગ આપવા અમમર્થ છે અને આથી સ્થૂન
શરીરની તેની અભિવ્યક્તિ માટે અને આધાર માટે જરૂર છે

આ ઉપાન એક મમ જામી થાય છે શિદ્ધાન્તપદ્યો જોતા મસાનુ । છુ
તો ધર્માર્મ એટલે ૩ પ્રધાનપુરુષ છે અને સૂક્ષ્મ શરીરને તે ખેનો યોગ નથી
આથી મુન્ન શરીર કેવી રીતે સરખું હે ? આ શબ્દો નિવારણ અથે
માતૈરધિવિનિ લિંગમ્-એ ૪ બોગોમ હ

ભાવ એટલે ધર્મ-અર્મ નામ અગ્રાત વૈરાગ્ય અવૈરાગ્ય અને અર્થ
તથા અર્થેષવ આ ભાવોથી પ્રથમ છે શુદ્ધિ અને શુદ્ધિથી વરણ છે-અવિનિ છે
સૂક્ષ્મ શરીર આથી સૂક્ષ્મ શરીર પણ ભવોથી અવિનિ છે ન અને અત્ત
જોડી જાય પણ તે જોય જોય પણ હોય તેમા તેની સુમધે લી જાય છે તેમ
ભાવોની સુમધે પણ સૂક્ષ્મ શરીરમા જળવાઈ રહે છે તેથી તે સર છે અને
મહાત્મનો પણ પ્રધાનની પેરે એ કેમ ટપ્પુ નથી ? તો તેના દેનુ જિં ૨૬
સુચિત કહે છે લય પામે તે નિંગ અને મર્મ દેહને હેવો મણુમા લીન
ધર્મજ જાય આવુ છે એ નિંગ શરીર ॥ ૪૦ ॥

અહીં આ શબ્દ થાય એ ની છે અહમર અને ઇન્દ્રિયો સદિન એખી
શુદ્ધિ જ કેમ સમજી નથી ? પ્રમાણથી મિદ્દ ન થય એવા સૂક્ષ્મ શરીરની
વપના મગ્નુ જૈવ્ય શે વહારતુ આનું સમાધાન આપવા મટે છે—

વિવ્રયથા માધ્યમવ્રતે સ્થાવવાદિખે વિના યથા છાયા ।

તદ્યદ્વિના વિશેષે ન તિષ્ઠિતિ નિરાશ્રય લિંગમ્ ॥ ૪૧ ॥

આવડે વિના નથી વિવ્ર નથા થામયા વોરે વિના જેમ છાયા વહી રાખતી નથી
તેમ વિશેષ થય મહાત્મો વિના નિઃશ્રય થિય કહી ઠપ્પુ નથી

અર્થાત્ નિમિત્ત નિના આશ્રયો ટકતુ નથી-અર્થાત્ જ કહે છે એનો આશ્રય, ટકતુ ન્યાન છે સિંગ એવે કે સૂક્ષ્મ શરીર અતી નિમિત્ત એટલે બુદ્ધિ વગેરે લેના એ બુદ્ધિ વગેરે નિના સૂક્ષ્મ શરીર ત્વી સક્ષ્યાં નથી. સૂક્ષ્મ શરીર એનો આશ્રય છે આશ્રય નિના આશ્રિત કેરી રીતે ગે? જેમ ચિત્ત તેના ઇન્દ્રિય નિના કેમ દે? જ્યા તેના અવનન નિના કેમ ઉમે? તે જ પ્રમાણે બુદ્ધિ વગેરે પણ સૂક્ષ્મ શરીરથી આશ્રય નિના નિરાશા હોઈને ન ટકી શકે. વાગ્ધતમાય પુરુષ નિર્ધારણે યમોં બ્રહ્મદ્ એવામા 'જે અમૃત એવે પુરુષ' વર્ણવવામાં આવ્યો છે તે આ સૂક્ષ્મ શરીર જ જાણતુ કારણ કે આમા તો નિર્કર્ત્ર અસંભવ છે આ સૂક્ષ્મ શરીર પણ વ્યુત્પત્તિના બુદ્ધિ પુરુષ જ કહેવાય છે પુરિ-સ્ફુલ્લતરીરે જોતે ક્રિતિ પુરુષ-પુરિ-સ્થાન શરીરમા જે ઉપે છે તે પુરુષ આવો એનો સમ્યક્ષ છે આથી નિરાશ્રિતભાવે નિમિત્ત ગી રાક્ષુ નથી ॥ ૪૧ ॥

આમ સૂક્ષ્મ શરીરનું અસ્તિત્વ પ્રામાણિક થયું હવે એ સૂક્ષ્મ શરીર જે રીતે સંસાર પામે છે અને જે કાળો સંસાર પામે છે તે જાનને વર્ણવના કહે છે—

પુરુષાર્થદેતુકમિદ નિમિત્તનૈમિત્તિકપ્રસંગેન ।

પ્રકૃતેર્ચિમુત્યયોગાત્ નટવદ્ વ્યવતિષ્ઠતે લિંગમ્ ॥ ૪૨ ॥

નિમિત્ત અને નૈમિત્તિકમા આસક્તિને કારણે પુરુષાર્થથી પ્રેમયેલુ આ વિષય શરીર પ્રકૃતિની વ્યાપકતાના યોગે નાની પેરે વર્તે છે

અર્થાત્ આ સૂક્ષ્મ શરીર ધર્મ વગેરે નિમિત્ત અને તેમાથી નીપજતા તે તે દેન, મનુષ્ય પશુપંખી તંત્રેના શરીરમા આસક્તિને લઈને સરે છે, તેમા કારણરૂપ છે-પ્રેરક છે પુરુષાર્થ અર્થાત્ બોગ અને અપરગર્ભથી હેતુથી નિમિત્ત શરીર વર્તે છે અને એ નિમિત્ત શરીર ક્વચિત્ દેન શરીર તો ક્વચિત્ માનવ શરીર તો ક્વચિત્ નિર્પક કાયામા ભરાય છે આ બિન બિન દેહો એને નિમિત્ત અને તેમાથી નિપજતા નૈમિત્તિક-કાર્યોમા આસક્તિને લઈને થાય છે એની આ ચર્ચા નટરાજ જેવી છે નટ જેમ જુદી જુદી ભૂમિ । ભજવતો રહેતો ટોષને, ક્વચિત્ રામ બને, ક્વચિત્ ધર્મરાજની ભૂમિકા ભજવે અને ક્વચિત્ પરશુરામ પણ થાય તેમ નિમિત્ત શરીર પણ જુદી જુદી-અમાથી માડીને તે ધામના તણખના સુધીની ભૂમિકા ભજવે છે અને એનો આ મહિમા શાને નમે છે? તો પ્રકૃતિની વ્યાપકતાને લઈને । પ્રકૃતિ સર્વવ્યાપી છે અને આથી નિમિત્ત શરીરથી નગજને પોતાના પાકની માર્કપણ ભૂમિકા ભજવના માટે પ્રકૃતિની રંગભૂમિ સુન્ન છે । અર્થાત્ પ્રકૃતિ છે રંગભૂમિ નિમિત્ત શરીર છે નટરાજ, ધર્મા નિમિત્ત અને તેમાથી ઉપજેના । શરીર વગેરેમા અન્યાસક્તિ છે એની અનન્ત વૈરિદ્યથી ભરેલી ભૂમિમાયો બોગ

અને અપર્યાની પુણ્યને એ બધા દ્વારા અથવા પીરમી એ છે એ મહા નાટકનું એકમાત્ર પ્રયોગન મહાનુભવિયન પુરુ પ્રેક્ષક છે। એને માટે છે આ મનો પ્રતિનિદા એસવ ॥ ૪૨ ॥

નિમિત્ત અને નૈમિત્તિક ને આગવી હરિકામા નિર્મિત કર્યો તો તેમા નિમિત્ત એટલે શુ, નૈમિત્તિક એટલે શુ એનું વિભાગન કરતા અચરાર ભરો છે -

સાસિદ્ધિકાશ્ચમાવા પ્રાકૃતિકા. વૈદ્યતિકાશ્ચ ધર્માદ્યા ।

દૃષ્ટાઃ કરુણાશ્રયિણ કાર્યાશ્રયિણશ્ચ કલિલાદ્યાઃ ॥ ૪૩ ॥

ધર્મ વગેરે સાસિદ્ધિક ભાવો તે પ્રાકૃતિક છે-ને જ બધા વૈદ્યતિક પણ છે એ ભાવો કરુણાશ્રિત પણ છે અને કૃતિન વગેરે ભાવો શરીરાશ્રિત પણ છે

અર્થાત્ આ હારિકામા ત્યા નિમિત્તમાથી કયુ નૈમિત્તિક થાય છે તે બધાં છે ધર્મ, અધર્મ, જ્ઞાન, અજ્ઞાન, વૈનય અરૈતય, ઐશ્વર્ય, અનૈશ્વર્યકપી ભાવો છે, તે જ નિમિત્તાર્થ છે અને તે ભાવો ક-ણુશ્રિત છે કરુણુ એટલે-ભુદ્ધિસત્ત્વ ત્યા ધર્મ અધર્મ વગેરે નિમિત્તો-ભાવોના એ પ્રકાર છે સ્વભાવસિદ્ધ અને પુરુષ પ્રથમથી સિદ્ધ થાય તેવા તે પેકી ને સ્વભાવે જ સિદ્ધ હોય તેને પ્રાકૃતિક ભાવો કહે છે એનું મોટું ઉદાહરણુ તે કપિ-ભુનિ પોતે જ છે જન્મનાવેત એ ધર્મજ્ઞાન વૈશ્ય ઐશ્વર્યથી અપન હતા। ઉપાધથી સિદ્ધ મનારા ભાવોમા દશાન્ત છે વા મીકિન્તુ એ પુરુષ પ્રથમે પાન્ધિમાથી પરમ અગ્રિ જન્મ્યા। એ જ પ્રમાણે અધર્મ વગેરેના ઉદાહરણો ગોળી લેવા ગયા. આ બધા ભાવો ક્યા વખત જોવામા આવે છે? તો દરેણુમા અને કાર્યમા વખત જોવામા આવે છે ધર્મ અધર્મ વગેરે ભાવો કરુણુ એટલે કે ભુદ્ધિમા જોવામા આવે છે કન વગેરે ભાવો-અનુભવો શરીરાશ્રયે જોવામા આવે છે કન ભુદ્ધિ, માત્સ, પેલી, કરક, અગ પ્રત્યગનો વ્યૂદ વગેરે ગર્ભસ્થ શરીરને આશ્રયે જોવા મળે છે અને જન્મેના જન્મનુ શરીરમા બાલ્ય, ક્રોમાગ, યૌવન, જરા વગેરે ભાવો જોવામા આવે છે કન એટલે માત્રાપિત્રાના રત્નેરિયનો મિત્રીઆનુ ભુદ્ધિ એટલે રત્નેરીયનું વર્તુળખનન મામ તેમનો ધન ભાન પેલી એટલે માત્રનો કાશભાવપ લગમ, કરક એટલે એ પેલી કરના પણ ક'ણુનું વિભાગ શરીરનું અર્ચા પૂર્ણત્વ એટલે અગ પ્રત્યગ વ્યૂદ બાલ્ય વગેરે ભાવો તો પ્રત્યક્ જોવા મળે છે ॥ ૪૩ ॥

નિમિત્ત એટલે શુ અને નૈમિત્તિક એટલે શુ-એ તો જાગી ચૂક્યા પણ ત્યા નિમિત્તમાથી કયુ નૈમિત્તિક ઉપજે છે એ જાણુત ન્તુ-આથી હવે કહે છે -

ધર્મેણ ગમનમૂર્ચ્ઘે ગમન મધસ્તાનુ ભવત્યધર્મેણ ।

શાનેન ઘાપવર્ગો વિગર્યયાદ્ દૃષ્યતે વન્ધઃ ॥ ૪૪ ॥

ધર્મથી કંઈ જમન અર્થમાંથી અરેજમન થાય છે જ્ઞાનથી મોક્ષ અને અજ્ઞાનથી બન્ધ થાય છે એવું સામ્યવાદીને મન હ'ં છે

અર્થાત્ આ મગ્નિમા ઝેખંગનિ અગ્નિને તગતો મહર્ષિની પ્રતિમાનો નીતરો અને નિગદ્ધ નિશુંય છે ધર્મરૂપી નિમિત્તે જ્વર ઉત્પન્ન થવા પ્રતિમા નય છે છે તેનાથી ઉત્પન્ન ગનિને પામે અર્થમાં આય લુપ્તી છે ત્યાંથી નીચે ઉતરે છે ઉચ્ચે ધન સુની નીચે નાગરી જ્વર સુની ઉપાત્ત માન દાગ મેક્ષ અને અજ્ઞાન દાગ મધેન થાય છે આ શાસ્ત્રની એ મર્થ છે કે પ્રકૃતિ ત્યા મુધી જ પુરુના બોગાથ પ્રત્તે છે જ્યા મુધી તેને તેજે મેક્ષ અર્થે નથી વિવેચનાન થતા કૃતકૃત થરેની પ્રેરિ તેજ પુરુ આગળથી નિગત થાય છે અને આથી જાને મોક્ષ અને અજ્ઞાને બધે કેટલો મર્થ સાદો સમ્ય નિશુંય ॥ ૪૫ ॥

આગલી મગ્નિમા ધર્મ વરે ચાર નિમિત્તોનુ દગ લાખ્યુ હવે વૈગમ્ય વગેરે બાબતો આ નુદેન દર્શન કગવના કહે છે કે—

વૈગમ્યાત્ પ્રવૃત્તિલય સસારો ભવતિ રાજસાદ્ રાગાત્ ।
રેશ્વર્યાદિત્રાત ત્રિપર્યાયાત્ તદ્ વિપર્યાસઃ ॥ ૪૬ ॥

વિરાગમાથી પ્રકૃતિવય કદાચે છે રાજસ રાગમાથી સસાર રૂપે ઐશ્વર્યથી હિંચાને અત્રિત્રાત અને અનૈશ્વર્યથી હિંચાનો ભગ જન્મે છે

અર્થાત્ જેમ પુરુને લગતુ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયુ નથી જતા કેવળ વૈરાગ્ય મળ્યો છે તે પ્રકૃતિમા જ લા પામે છે અર્થાત્ પ્રકૃતિ કે પ્રકૃતિના કોઈ એમ તત્ત્વમા આ મશ્તુદિ થઈ જતા માન્યે તેજ તત્ત્વમા તે અજ્ઞાનાધ્યાસથી વૈરાગ્ય જતા નીન થાન છે અર્થાત્ સાચો વૈરાગ્ય તા સાચા જ્ઞાનથી જ ઉદભવે આથી જેવલો નિમાન છે સમ્યક્જ્ઞાન ઉપાત્ત મગ્ન્ય મગ સસારને નોતરે છે રાજસ શાસ્ત્રી સમા ની કુખમરતા સચિત થાય છે વગી ઐશ્વર્યને લઈને કદી હિંચાનો ભગ થતો નથી અને હિંચાભગ જેવુ કુખ મ્યુ ? હિંચર દોન તે હિંચે તે કરે છે ઐશ્વર્યથી નિપરીત એટલે અનૈશ્વર્ય અનૈશ્વર્યતાથી હિંચાના અત્રિત્રાતથી ઉત્તુ એને પણ પગ હિંચાભગ થાય છે આથી અનૈશ્વર્ય દોનુ કુખમ્ય છે સૌએ હિંચર થયુ થો ॥ ૪૪ ॥

આમ ધર્મ વગેરે આઠ લાવોને વર્ણવ્યા આ આઠ લાવોમા જ જ્ઞાનની રમન દૂપ) દોષને એનો સમાસ બાસ ગાલુવો રવો મુક્તિ માટે આ શાસ્ત્ર તર્કને એ લાવો પૈકી ઉપાદેય કયા છે—દૂપ કયા છે એ બાલુતુ મોક્ષ છે આથી એ આરે લાવોનો સમાપ્ત વર્ણવના મુકે છે—

પપઃ પ્રત્યયસર્ગ. વિપર્યય મશકિ તુષ્ટિ સિદ્ધપાત્તયઃ ।

ગુણવૈષમ્યવિમર્દાત્ તસ્ય ચ મેદાસ્તુ પંચાશત્ ॥ ૪૬ ॥

આ વિપર્યય, અસક્તિ, તુષ્ટિ અને સિદ્ધિ નામનો શુદ્ધિનો સર્ગ-(સર્ગન) છે. શુદ્ધિની વિષમતાના વિમર્દને લઈને તેના પચાસ બેદો પડે છે

અર્થાત્ સમાસમાં-કૂંકમાં ક્રીએ તો શુદ્ધિનો આ સર્ગ છે એટલે કે શુદ્ધિનું આ સર્ગન છે. વિપર્યય, અસક્તિ, તુષ્ટિ અને સિદ્ધિ એ સમાસમાં એનું નામ છે. વિપર્યય એટલે અસાન. એ શુદ્ધિનો જ ધર્મ છે. ઈન્દ્રિયોની ચિક્ષતામાંથી જન્મની અસક્તિ પણ શુદ્ધિધર્મ જ છે તુષ્ટિ અને સિદ્ધિનું આગળ વર્ણન આવનાર છે. તે પણ શુદ્ધિના જ ધર્મો છે. વિપર્યય, તુષ્ટિ અસક્તિમાં, જ્ઞાનને છોડીને બાકીના બીજા સાતનો સમાવેશ થાય છે. જ્ઞાનની સિદ્ધિમાં સમાવેશ થાય છે. શુદ્ધિની ન્યૂનતા કે અધિકતાને લઈને થતા જે વિમર્દ તેને લઈને એના પચાસ બેદો થાય છે. શુદ્ધિની સામ્યાવધાનો લાંગ એટલે તેમની ન્યૂનાધિકતાનો સ્વીકાર અને ગમે તે એકલા ઉદેક વખતે બીજા બેદો અનિશ્ચય હોય છે. એ અનિશ્ચય પોંચુ વારાહની ગુદી ગુદી કક્ષાનો દોષ છે. આને જ એના-નિશ્ચયનો વિમર્દ કહેવામાં આવે છે. એને લીધે એના પ્રત્યેક સર્ગના પચાસ પેદા વિભાગો થાય છે. એ આગળ આવનારા છે. ॥ ૪૬ ॥

એ પચાસ બેદોને વર્ણવતાં કહે છે—

પશ્ચવિપર્યયમેદાઃ મંયત્યશકિષ્ઠ કરણધૈકહપાત્ ।

અષ્ટાવિંશતિમેદા તુષ્ટિઃ નવઘાઽપ્તયા સિદ્ધિઃ ॥ ૪૭ ॥

વિપર્યયના પાંચ બેદો છે, ઈન્દ્રિયોની ચિક્ષતાને લઈને અસક્તિ અઢાવીર પ્રકારની છે નવ પ્રકારની તુષ્ટિ છે અને આઠ નવની સિદ્ધિ છે.

અર્થાત્ અવિદ્યા, અસ્મિત્વ, રાગ, દ્વેષ અને મલ્લુત્તરથી પાંચ વિપર્યયના અસાનના બેદો છે. અનુક્રમે એને તમ, મોહ, મદામોહ, તામિષ્ઠ અને અધનામિષ્ઠ પણ કહે છે. ક્રમવાર એ ગણતું વર્ણન હવે પછી આસ્પાદું છે. ॥ ૪૭ ॥

હવે પાંચ વિપર્યયના જે બેદો તેના પેદા બેદોનું વર્ણન કરતાં કહે છે—

મેદસ્તમસઃ અષ્ટવિધઃ મોહસ્ય ચ દશવિધો મહામોહઃ ।

તા મિદ્ધાઽપ્તદશઘા તથા મવતિ અન્ધતામિષ્ઠઃ ॥ ૪૮ ॥

તમસઃઅવિદ્યાના આઠ બેદો છે. અને મોહના પાંચ આઠ બેદ છે. મહામોહ દશ પ્રકારનો છે. અને તામિષ્ઠ તથા અધનામિષ્ઠના અદશ બેદો છે.

અર્થાત્ અતિરા, અભિના, ગગ, દેવ અને અભિનિવેગનાં તમન વગેરે
 બીનાં નામો છે અચકત, મદન, અદ્વંકાર અને પચન-માત્રાઓમાં આમશુદ્ધિ
 તે જ તમન-અતિરા છે. આઠ વિધોને લગતો એ તમન દોષને એને આઠ
 પ્રકારનો ક્ષો.

દેવો વગેરે આઠ પ્રકારના અણિમાદિ ઐશ્વર્યના અભિમાની દોષ છે એઓ
 એ ઐશ્વર્યને પોતાનું અને સગાકાગ મેનારું માને છે આ માન્યતા ખોટી છે એ
 માન્યતાના પગે અણિમાદિ આઠ ભેદો દોષને એ અભિમાનરૂપી મોહના આઠ
 પ્રકાર છે

મદામોદ દગ જાનનો છે અર્થાત્ પાંચ રિયો ત્રિયાત્રિયા બેદ દસ પ્રકારના
 થતા દોષને એમાં જે આસક્તિ તેને મદામોદ કહેવામા આવે છે ત્રિયાત્રિયા બેદ
 દસ એના પ્રકારો દોષને એ દસ પ્રકારનો છે

ઉપરાંત તામિલ એટલે દોષ તે ૧૮ પ્રકારનો. દસ રિયો સ્વરૂપે રંગનીય
 છે આઠ પ્રકારનું અણિમાદિ ઐશ્વર્ય સ્વરૂપે રંગનીય નથી પણ રિય પ્રાપ્તિના
 એ ઉપાયો દોષને રંગનીય છે તે જો પરપર દશુપ તો કોપનીય થઈ પડે
 દેવો પામે આ અદારે પ્રકારનો તામિલ દોષ છે એઓને દેવો દ્વારા તેમનો રમે નાજ
 થાય એવો હમેશા લય રહે છે આ લય તે જ અભિનિવેશ અગર તો અધનામિસ
 આમ એકદરે એક અસાન બામકરૂપે વિચરતુ જોવામાં આવે છે કાર્ન જુલમનો
 પાગ ૪ ॥ ૪૮ ॥

આમ પાંચ નિર્ધર્યના બાસ બેદો કલા હવે અદ્વારીસ પ્રકારની અશક્તિનું
 વર્ણન કરતા કહે છે—

एकादशेन्द्रियवधाः सहबुधिवधैः अशक्तिः उद्दिष्टा ।

सप्तदशवधा बुद्धेः विपर्ययात् तुष्टि सिद्धीनाम् ॥ ४९ ॥

અગીઆર ઈન્દ્રિયોના વધ છે જુદિના વધો સહિત અશક્તિ આદો ઉદ્દિષ્ટ છે
 તુષ્ટિ અને સિદ્ધિના ઉચ્ચાચુનાને લઈ જુદિના સત્તર વધો છે

અર્થાત્ એકદરે અદ્વારીસ જાનની અશક્તિઓ છે તે પૈકી કેટલીક ઈન્દ્રિયોના
 દોષને લઈને દોષ છે કેટલીક જુદિની સ્વરૂપે અશક્તિ છે ઈન્દ્રિયો દ્વારા આવની
 અશક્તિ અગીઆર જાનની છે જુદિની સ્વરૂપે અશક્તિ સત્તર પ્રકારની છે જે
 મળીને અદ્વારીસ જાનની અશક્તિ માનવામા આવે છે અદેગપણ કાનની, ત્વકરોગ
 ચામડીની, અધોષા આખની, જડતા શ્રુતની, સમ્પ્રાપ્તિ અશક્તિ નાકની, મૂગાપણ
 વાળીની દૂધાપણ હાથની, લગડાપણ પગની, નપુસકપણ જનનેન્દ્રિયની અને

મત્રમૂલો અવરોધક શુદ્ધર્ષ એ શુદ્ધાની મન્દતા મનની, ધન્દિગો દ્વારા અગીઆર રીતે બુદ્ધિ વિકસ અને અસક્તા મની જાય છે. ઉપરાંત સત્તર દોષો બુદ્ધિના અવરો હોય છે. અને તે તુષ્ટિ અને બુદ્ધિના ઉદ્વેગપણને લઈને. તુષ્ટિ નવ જાનની અને સિદ્ધિ આઠ પ્રકારની છે. એ એ મળીને સત્તરનો આંકડો છે. તુષ્ટિ અને સિદ્ધિના નિર્ધાર્ય-એ બુદ્ધિની અસક્તિ જ છે. એ તુષ્ટિ, સિદ્ધિનાં આગળ વર્ણન આવશે. આમ માણસને છેવટે બુદ્ધિની જ અદ્યતીસ પ્રકારની અસક્તિઓ પતરી શકે છે. ॥ ૪૯ ॥

તુષ્ટિ નવ પ્રકારની છે એમ કહ્યું તેની હવે ગણના કરતાં કહે છે.—

આધ્યાત્મિકચત્તઃ પ્રવૃત્ત્યુપાદાનકાલમાગાહ્યાઃ ।

માઘા ત્રિપયોપરમાત્ પચ્ચ ચ નચતુષ્વયોઽમિમત્તાઃ ॥ ૫૦ ॥

પ્રકૃતિ ઉપાદાન, કાલ અને ભાગ નામની ચાર આધ્યાત્મિક અને ચાંચ ત્રિપયોમાં ઉપરામરૂપી પાંચ બાલ મળીને એકંદરે નવ તુષ્ટિઓ છે

અર્થાત્ પ્રકૃતિથી ભિન્ન આત્મા છે, એ જાણ્યું. પણ એ જાણ્યા પછી શ્રવણ મનન વગેરે દ્વારા એ આત્માના વિવિકત દર્શન માટે જે યત્ન ન કરે તેવા છત્રને ચાર પ્રકારની આધ્યાત્મિક તુષ્ટિઓ થાય છે. પ્રકૃતિથી ભિન્ન આત્માને ઉદ્દેશીને થતી હોઈને એમને આધ્યાત્મિક એતું નામ મળે છે. એ ચારને પ્રકૃતિ, ઉપાદાન, કાલ અને ભાગ્ય-કહે છે

વિવેક સાક્ષાદ્ધાર એ પ્રકૃતિનો જ પરિણામચિન્ન છે અને પ્રકૃતિ જ તેને છેવટે સંપાદિત કરી આપે છે. માટે તેને માટે ધ્યાન અભ્યાસ કરવાની ખાસ જરૂર નથી. માટે છે તેમનું તેમ અવગત દે-આરી જાનનો ઉપદેશ સાંભળી ગિય આગસનો ઈન્કારદાર થાય તો એ પ્રકૃતિ નામની તુષ્ટિ મળ્યા. એતું 'બીજું' નામ 'કાંમત્' છે. સંસારમાં હુઆડી હેતી હોઈને એને અંભમ નામ મળ્યું છે.

વિવેકખ્યાતિ પ્રાકૃતિક છે. જ્યાં કુદા પ્રકૃતિથી જ તે પેલ થતી નથી. એને માટે તો સંન્યાસી થતું પડે! સંન્યાસી થવાથી એ મને. માટે ખ્યાનાખ્યાસની આવશ્યકતા નથી, બાવા બનવાની ખરી બાવા ઉપેક્ષે જે તુષ્ટિ થાય તે સ્વારામ તુષ્ટિ કહેવાય. એતું 'બીજું' નામ છે 'સહિતમ્' પાણીમાં જેમ સરકતું જ જવાય તેમ આત્મા મનોદ્વેષથી મંસારમાં સરકાય જ કસાય તેથી એતું નામ છે.

ત્રીજી તુષ્ટિનું નામ છે કાવ-એને 'ઓષ' પણ કહે છે. પ્રજાન્યા-સંન્યાસ પશુ તકડા નિર્ભય આપતી નથી. તે પણ કાવના પરિણામની અપેક્ષા રાખે છે. અને ઉપાવગે આંખ પાકે નહીં માટે ઉત્પત્ત થવાની જરૂર નથી. આત્મ ઉપદેશ વચન સાંભળીને જે તુષ્ટિ જામે તે કાવ નામની તુષ્ટિ કહેવાય.

વળી પ્રતિનિદિશા કે ઉપગત કાચી વસ્તુઓ ઉપજી નથી. ૧૧૧
માત્ર વસ્તુ તરંગ એ નામે બાંધવા અત્યંતી ગીત છે અને આથી જ
મનુષ્યના મનને નાનપણમાં જ મનના હોંમે સમગ્ર ઉપજી દતાં અને
વિવેકપ્રતિ પામી ચુક્યા દતા આથી બાંધવા અમનુ છે માટે બાંધવા જ
અવગત તે બધા આ બાંધવા ઉપજી નથી તુલિ 'બાંધ' કહેવાય છે

આ ઉપગત પાંચ બાંધ તુલિઓ કે અનામ અપ્રતિ, મનુષ્ય અદકાને
આમા તરીકે માની વર્તિને જે રેનગ થાય છે તે રેનગ-ત્તનિ પચ જાણ
તુલિઓ છે વેગવના પાંચ જાન હેતુઓ છે આથી રેનગ પચ પાંચ જાનના
છે ઉપરમ એટલે રેનગ-સમાધિ પાંચ વિશેષના ઉપગમમાંથી ઉપગમ એટલે
પાંચ વેગવ પાંચના અર્થને, જનુ દાઢ, બોમ, દિમા રમે દોના આનોયના
જાનના પાંચ વેગવ હોય છે પાંચના અર્થના કુપ છે નોકરુ જીવન કરી
અનુભવ નથી તેનું! કમાને પાંચના અનુભવ પછી બારે કુપ છે બારે
જાનને મેળોના પાંચ બોમ દાઢ અર્થ જાન છે અને તેને કાર્ અટમરી
શકુ નથી એ રીતે વેગવ છે ઉપગત વિષયને કોન્ટ રં છે અને પછી
પાંચની અપ્રતિ કે અનુપભોગ પચ માનુષ્યને કુપી કરે છે વળી બોમમાન
તિમાન્નિદિ રાદને કિન્નદોવ નો અનિર્વાર્ જ છે આપ પાંચ પ્રમાણ રોના
બાંધથી ઉપગત પાંચ પ્રમાણ વેગવને 'પાર, 'સુપાર, 'પાગપાર'
અનુભવાન અને ઉત્તમાન નામની પાંચ તુલિ કહેવામા આવે છે

તેને ગૌણ અને મુખ્યના બે આક પ્રમાણની સિદ્ધિઓનું વર્ણન કરતા કહે છે

ऊहः द्वाव्यः अध्ययन दुःखनिघाताः त्रयः, सुहृत्प्राप्ति ॥

ज्ञान च सिद्धयोऽष्टौ सिद्धेः पूर्वोक्तद्वारिष्विधः ॥ ૧૧ ॥

કોહ દાઢ અનુભવ, ત્રણ પ્રકારના દુખોનો નાશ સુહૃદપ્રાપ્તિ અને જ્ઞાન એ આક
સિદ્ધિઓ છે આગવા ત્ર. વિષયક અસાધિ અને તુલિ એ ત્રણ સિદ્ધિના અકારણ છે

અર્થાત્ આ કારિમા આક સિદ્ધિઓનું પાત્રિભારિક શબ્દોમા વર્ણન છે
આ આક પૈકી ત્રણ પ્રકારના દુખોની નિરનિરૂપી સિદ્ધિ પ્રધાન છે બાકીની પાંચ
એ રીતે સિદ્ધ કરવાના ઉપાયોરૂપ હોતિને ગૌણ છે

તે પેળ અધ્યાત્મ સિદ્ધિ એટલે વિધિપૂર્વક ચલુ કરે જઈ અધ્યાત્મવિદ્યાના
અક્ષર અર્થનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતુ તે અર્થાત્ વિધિપૂર્વક લાલુ એ પ્રથમ સિદ્ધિ
એને 'તાર' પણ કહેવામા આવે છે એનું કાર્ય તે શબ્દ શબ્દ એટલે શબ્દ
દાઢ જાનનું અર્થજન આમ અધ્યાન એને અર્થજાન મુખ્ય છે એને જ
ગીત જ્ઞાનમા 'શ્રવણ' કહેવામા આવે છે શબ્દને 'સુના' પણ કહે છે

ઘાઠ એટલે તરફ એટલે કે પરીક્ષણ અર્થાત્ નિયત લગતા સશય, પૂર્વપક્ષનું ઉત્તર પક્ષ દ્વારા વ્યવસ્થાપન અર્થાત્ માધક બાધક મુક્તિઓ દ્વારા નિયત લગતા સમ્યક્તાનું વ્યવસ્થાપન એટલે (૬-એને ૪ 'મનન' કહ્યું છે તારતાર એનું બીજું નામ છે

અને પોતાનું મનન માણ્યને ત્યાં સુધી વિશ્વાસજનક નથી થતું ત્યાં સુધી કોઈ સમાનવર્માની તેમાં સમતિ ન મળે આથી એવા માઈ સમાનવર્માની ખોતે નક્કી કરેલા અર્થ અંગે સમતિ મળે તો તેવા સમાનવર્મા એ સુદત્ છે. એવાની પ્રાપ્તિ તે સુદપ્રાપ્તિ છે એને 'સમ્યક' પણ કહેવામાં આવે છે

અને દાન એટલે વિવિધશુદ્ધિ, દૈવશોષને ધાતુ ઉપરથી દાન શબ્દ નીપજે છે વિવિધતાની શુદ્ધિ એટલે વાસના, સંશય અને ઉદ્વેગ રાતથી અસ્પૃશ્ય એવા વિવેકજ્ઞાનનો સ્વચ્છ પ્રવાહ એ શુદ્ધિ દીર્ઘકાળ નિરંતર, આત્મપૂર્વક સેવાયેલા અન્યાસ વિના આત્મી રાજની નથી આથી દાનમાં તેનો પણ અભાવેશ સમજવો આ છે પાત્રની મિદ્ધિ એને 'સામુદ્રિ' પણ કહેવામાં આવે છે

અને દુષ્પ્રવચના નાશરૂપી ત્રણ મુખ્ય મિદ્ધિઓને પ્રબોધ મુદ્ધિ, મોહમાન પણ કહેવામાં આવે છે

આમ આ શુદ્ધિના સર્ગનમાં મિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા જેવી છે અને સિદ્ધિના અતરાયક વિપર્યય અશક્તિ અને તુષ્ટિ નિવારણ યોગ્ય છે આથી મિદ્ધિનો અકુશ છે આગના તણનો જુમનો એમ કહ્યું છે એ તણને વિપર્યય-તુષ્ટિ અને અશક્તિ છે સિદ્ધિના એ થતું છે આથી સિદ્ધિની આમત્સ્યાયગે વિપર્યય, અસમિતિ અને તુષ્ટિના પાશમાં ને ધેરાય ॥ ૫૨ ॥

અહીં આ શક્ય ઉપશ્ચ શકે સદિ પુરુષાર્થ માટે પ્રયુક્ત છે એ પુરુષાર્થ કોણે તો શુદ્ધિના સર્ગથી કે ક્યા તો તત્માત્મા સર્ગથી સિદ્ધ થાય જન્મે સર્ગની એમાં ક્યા જડુ રૂઝી ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપના કારિકામાં કહે છે -

ન વિનામાર્ગે. લિંગ ન વિનાલિંગેન માત્રનિર્વૃત્તિઃ ।

લિંગાલ્પ્યો માયાલ્પ્યઃ તસ્માત્ દ્વિધા પ્રવર્તતે સર્ગ ॥ ૫૩ ॥

વિગ બાવ વિના હોઈ શકતું નથી અને બાવ લિંગ વિના હોઈ શકતો નથી આથી વિગ અને બાવ એમ જન્મે પ્રવર્તેના સર્ગ પ્રવર્તન થાય ॥

અર્થાત્ અહીં નિંગ અને ભાવ પાનિયારિક લગ્ય છે નિંગ તત્ત્વજ્ઞતા સર્ગનું સ્વરૂપ છે ભાવ શુદ્ધિના સર્ગનો સ્વરૂપ છે મ્હેરનો આશય આ છે પ્રત્યાજ્ઞાશુદ્ધિ સર્વ રિ ॥ તત્ત્વજ્ઞતા સર્ગની પુરુષાર્થ સાધકતા કે સ્વરૂપ સિદ્ધ થય

તન્તુ નથી અને તન્તુ મગં સિદ્ધિ મેળવી પામ્યું સંપત્તિ, અધ્ય
સિદ્ધિ થઈ ગતું નથી અને અધી મને રીતે નર્મી પ્રગણિ થાય છે

અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ નગને માત્ર તન્તુ નથી અને એ છે ૧ બોલ
૨ નોત્તર અને ૩ નોત્તર સંતો સંતો બોલ છે મુર અને
મુર સંગીત બોલુ અર્થ ૧ છે બોલની અને અર્થની ક્રિયા
બોલના માર્ગો છે તે પરી બોલ અને બોલના અર્થના સંપત્તિ મે
તન્તુ મગ ઉપરોગી છે અને બોલના માર્ગ સંપત્તિ દ્વારા માર્ગ
પ્રત્યક્ષ-શુદ્ધિ મગ ઉપરોગી છે મોટી એવી પગ મેળવરીમા બોલ એટલે કે
પ્રત્યક્ષની સિદ્ધિ ન થાય આથી અને પ્રત્યક્ષ મગ અર્થેષ્ટ છે ॥ ૫૦ ॥

આમ પ્રત્યક્ષ-શુદ્ધિ મગનું સિદ્ધાન્ત થયું હવે બીજા વગેરે ની સિદ્ધિ
સિદ્ધાન્ત દર્શાવે છે

અષ્ટવિકલ્પો દ્વય નિર્વચ્યોનિશ્ચ પશ્ચાદ્ મવતિ ।

માનુષકથા ગદ્યવિષય. સમાસતો મૌલિક સર્ગ. ॥ ૫૧ ॥

દેવસુષ્ટિ આડ પ્રકારની છે નિર્વચ્યોનિશ્ચ પાવ પ્રકારની છે મનુષ્ય એક જ
પ્રકાર ॥ છે આ સમાસમા મૌલિક સુષ્ટિ છે

અર્થાત્ દેવમા આડ બે છે જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ મેન્દ્ર પૈન ગાન્ધર્વ યજ્ઞ,
નક્ષત્ર પેગાથ-આ આ એના નામ છે ગાય પેગાથ નેત્ર આથ પશુઓ દગ્ધ
નેત્રા નગરી જ્ઞાત્રો-મુગે મીધ નેત્રા પક્ષીઓ સાપ વગેરે વીંછુ વગેરે
સરીનુગો-વટ વગેરે મ્થાત્રો-આ પાવ નિર્વચ્ય-પશુપક્ષી વગેરે ની સુષ્ટિ છે
અને માનવ એક જ સર્ગ છે માનવ એક જ છે એ મુક મોગી શાપ છે
જ્ઞાત્રાથ વગેરે વર્ગો અને જ્ઞાત્રીય મુરોપીય વગેરે દેશ બેસા શાસ્ત્રીય ચચામા
દેવ રાકે નદી માનવ-પગી ગમે ત્યાં હોય-એ અને અરિમા ત્ય છે દૂકમા
આ સૌ જનનો સુષ્ટિને જાણવે ॥ ૫૩ ॥

ભૌતિક સુષ્ટિમા પણ ચૈતન્યના કિર્તિ અપકર્ષ-વધારના બેદે બે પડે છે
એના ત્રણ પ્રકારના વિશાળ બેદો હોયે કરના કહે છે -

ऊर्ध्वं सत्त्वविशाल तमो विशालश्च मूलतः. સર્ગ ।

મધ્યે રજોવિશાલ. દ્રહ્યાદિસ્તરવપર્વત. ॥ ૫૪ ॥

હૈન્દ્રલોક સ વપ્રધાન છે પશુથી માત્રે સ્થાવર સુધીને લોક તમ પ્રધાન છે
વચરો લોક રજ પ્રધાન છે અગ્નિમા બ્રહ્મણી માત્રે તે પાસનું તત્ત્વ સુધીને
સમાવેશ થઈ નય છે

આર્થિક મન રાજ અને તમમાં તમને અવેકમાં તાનમ થાય છે
 હોરેકથી માંડીને તે અર્થિક મુશીબા હોડા મજબૂતાન છે મોદમર તેલને
 પતુલી ને તે અર્થિક મુશીબા હોડા તમમાં તેલને વચ્ચે પૂરીનક
 મજબૂતાન છે 'અર્થિક મુશીબા' મા વેકમળની અગિયે આવી મન છે ॥૫૪॥

પણ આ મળના વર્ગનું અર્થ પ્રોત્ત રા' આર્થિક પૂર્ણતા તે અર્થ
 પણ તે ઉપરાંત આ મળ મોડના આર્થિક વર્ગને માટે ઉપરાંતી છે સર્વ
 દુખમય છે દુખ દેવ છે. આથી હરે છે-

તત્ત્વજ્ઞામરણનં દુઃખં પ્રાપ્નોતિ ચેતનઃ પુરુષઃ ।

લિંગસ્થાપિનિવૃત્તઃ તસ્માદ્ દુઃખ સ્વમાયેન ॥ ૫૫ ॥

આ ગુણિમા સિત શરીરની નિવૃત્તિ ન થાય ત્યાંમુથી ચેતન પુરુષ જરા મરણથી
 નીપજતુ દુખ પ્રાપ્ત હો છે નથી સ્વમયે જ દુખ છે

ચેતન પુરુષ મરણ દુખ પામે છે કાળ એને શરીર બધે મરણ શરીર
 નારમા ક્ષમાએના જીવિત સિતે પ્રકાશના આનન્દ પ્રમાણ મને છે પણ એ
 જગ અને મરણને દાગી રાખે નથી અને આ દેખે ના અને રક, ગા અને
 નાગી-અને મરણ છે નાના મરણ નાના કાળને પણ મરણનામ થાય છે
 અને દુખ એ ભણુ કાળ છે આથી ન્યાં મુશી મળું મરણ ન થાય ત્યા
 મુશી મળની આશા મી? અને મરણ મરણ કાળે નીપજે? રિંગ શરીરનો
 ભંગ થાય ત્યાર આથી રિંગ શરીરની નિવૃત્તિ મુશી મરણ દિ દુખો ભોગને જ
 છોડા અને રિંગ શરીરનો ભંગ માન્ય થાય છે સ્વરૂપ જિજ્ઞાસા મેળનું મેળ
 છે આથી આ સદિ વેન-લેખિની છે ॥ ૫૫ ॥

*

*

*

(૨૬)

હવે આગળ વર્ણવેલી યદિયા કાળ પુરુષે જે વિનિવૃત્તિ છે-એટલે કે
 વિરુદ્ધ જુદા જુદા મનો છે તેના પોતાના મનું આપન કરના હિત મનોનું
 નિગ્રહનું ચત્રતા હો છે-

હૃત્યેષઃ પ્રકૃતિવૃત્તો મહદાદિ ત્રિદોષમૂતપર્યંતઃ ।

પ્રતિ પુરુષ વિમોક્ષાર્થ સ્વાર્થેવ પરાર્થ આરમ્ભઃ ॥ ૫૬ ॥

આ મહદાદિ માગને તે પચમહાવૃત્તો સુધીની સૃષ્ટિ પ્રકૃતિ હોય છે એને
 આ આ મ પ્રત્યે પુરુષના વિમોક્ષને માટે હોઈને બાહ્યે સ્વાર્થ દોષ એવો પરાર્થ-
 ખોપનાર છે.

અર્થાત્ દશ અર્થનો વિચાર નથી અનુભવનો છે આથી સામ્ય રાષ્ટ્ર નિર્મિત્તવાદી કે એમ માન માને એ જે સીમા ઉપર જીવે છે તે સીમાથી જ દશગો પ્રેમ નહીં થાય છે જ્યાં સામ્ય આપણને વડ જાય છે ત્યાંથી એક જ કામ આપે જિંદગી છે આથી ધર્મનિયત સામ્યનું મૌન અંગ સ્વયં છે એ સૂચને છે કે પન્માત્મા અનુભવવાની મીઠ છે વાળી અને મન વગરને અગોચર છે, આથી એ અનિષ્ટ છે અને અનિષ્ટનો જન્મ અનુભવની ભૂમિએ જ હોઈ જાય છે આથી સામ્ય પ્રકૃતિને જ મન કાન્ય તરીકે વર્ણવી તેની કિંચિત્ત જાણી ભૂમિકા સુધી જીવે લાગ જઈ ત્યાંથી તેને સંવિધાનદ્વારા અગાધ અગ્રીમ સમુદાય ધારી ધક્કો મારી મૂકે છે અને આ વાળે કાર્યકાન્યની ચર્ચા અંગે એ મને પ્રકૃતિને જ છેવટનું ડારણ દેલી છે અને હવે પડી આવી ઘોડી કાઢીએ આ મન વસ્તુ ધ્યાનમાં ન રહે તો સામ્ય નિર્મિત્તવાદી છે એવો જે સમાજ અને પતિના આશ્રમ પ્રવર્તે છે તેના આપણે પણ ભોગ થઈ પડીશું અમુ

આ આખી મુદ્દિ પ્રકૃતિની જ કહેલી છે એવન પન્માત્મા એમા માણ માનો નથી કાન્ય કે ચિન્તિત્ત પાણિમિત્ત નથી અને તે નિષ્ક્રિય દોષને દર્શક તેનું અધિગન પણ સ્વીકારે નથી માટે શોમા નહે છે પ્રકૃતિ તે પ્રકૃતિ જ જગતનું મણુ છે પણ પ્રકૃતિમાત્રા ભારે કુલુભમી છે મ્યાર્થે જોડની સકલ્પના હોય શકે તેથી પણ વધારે સકલ્પનાથી પ્રકૃતિમાત્રા આ સંદેશ કરે છે પરાપમાર એવો અમાન છે અને એને પર એટલે પુરુષ પુરુષને માટે જ એ પ્રવર્તે છે ગમે તેટલો સમય જાન-તેની પરવાહ કર્યા વિના એ પ્રત્યેક પુરુષની મુક્તિને માટે પ્રવૃત્ત થઈ છે જેને એણે મોક્ષ પીલ્યો તેની સમક્ષ એ પાડી નથી પણ માળી જાણ્યો જોગાપરગનો રમથાગ પાલ્લવાનુ એ એક માન પરાપકારી કર્તવ્ય કહે છે ઉપકાર કરનારો ઉપકાર કરનાર આમરણુ મન લાને પ્રેમ છે ઉપકાર લેનારે આ સુધી પરાપમાર ઉપર જીવુ એ પ્રમ છે! ઉપકાર લેનારે ત્યારે નિયમ કરે કે હવે પરાપમાર કે પરને નથી જીવુ ત્યારે એ તે લેના અટક માટે આ કારિકાનુ આ સ્વયં પ્રિય! તારા અત્તમા વચન ॥ ૫૬ ॥

આ મગજમરી વાત જોના અત્તમા નહીં હરે એવો કામ જીવ અહીં શકા કરી નકે કે મ્યાર્થે કે પરાથે, પ્રવૃત્તિ તો એવની હોય શકે અને પ્રકૃતિ તો જડ રી! આથી પ્રકૃતિને અધિગના કામ હોવો જ જોઈએ! અને અપત્ત અને અને અપશક્તિ શેક્ષા તેનો અધિગના દોષ રહે નહીં-માટે સર્વશક્તી એવો મણ પ્રકૃતિ અધિગના હોવો જ જોઈએ આ સમ સમ તરીકે અમય છે

પણ ગદ્યરિવાજના ગણુ ૧૨ માટે હાથપાપ છે પ્રેમ કથરને ત્રાપ આપે નહીં-કાનપણ રીતે તેને ૧૧ પણ ત્રાપ થાય તે એનાથી ખમાય નહીં આથી પોતાના પરમ પ્રેમી પત્મામાને સૃષ્ટિ આરભેનો ત્રાપ કેમ કપી ગમય. અત ના ઉપાલુમા ગદ્ય આ છે પણ પ્રેમ પ્રતિત ન કાલ મેનો થાય મોન જ પ્રેમની ભાવા આથી પરમામાને કાવ્યનો વેન ન ગમત દેવે કટિનદ થયેન આચાર પેનાની રીતે જવાન લખના કરે છે—

વત્સવિવૃદ્ધિનિમિત્તે ક્ષોરસ્ય યથા પ્રવૃત્તિઃ મહસ્ય ।

પુરુષદિમોક્ષનિમિત્ત તથા પ્રવૃત્તિઃ પ્રથમસ્ય ॥ ૬૭ ॥

વા રાગની વિશેષ ઉત્તર માટે જેમ બદ્ધ-મદ એવા દૂધની જેમ સ્વત પ્રવૃત્તિ થાય છે તેમ પુરુષના વિમોક્ષને માટે લગતી પ્રવૃત્તિની પણ સ્વયમેવ પ્રવૃત્તિ થાય છે

અર્થાત્ પત્મામાને તરફી આપવાની જરૂર નથી. જરૂરી પણ પરાયે પ્રતિ નેનામા આવે છે જેમ કે ગાલુનુ દૂધ ગાળના અવાગમાથી અપમેવ વાહરડી પાળત કરે છે અને તેને કાર્ક ઈત નિમિત્તની જરૂર નથી અને તે ઉપરાત તે જ છે તેમ પ્રવૃત્તિથી કામનેનુ પણ પોતાના વ્યવસ્થાનીય હવા માઓને આમાવિ પુરુષપ્રેમના અવાગમાથી, ધર્મ અર્થ, મામ, મોક્ષથી આચળ કારા જન દૂધ આપે છે અર્થાત્ વિચરનેના પ્રવૃત્તિમાના સિદ્ધાંતની શુદ્ધિથી એટલી તો અતુ ૧૧ કે ગુરુદય પત્મામાને એના કામમારમા મુરુને માથુ મા વાની જરૂર મેની જ નથી. આથી પરમામા તો સ્વમદિમા જ વર્તે છે અને પોતા ૧૧ પુત્રનુય જવને-પુરુષને માત્ર તેના ઓગામા એમકે ત્યારે પ્રત્યક્ થાય છે આ જાંતી મગિમઓને સુદિની બ્યાયામગાળા પ્રવાની જરૂર લાગતી નથી. હુદિમ મે હામદટ બાએ જ મેગતી શકે છે અને તે ઉપરાત સુદિને પણ મદા છે એ મહિરારુ થોર હાથ ની ચર્ચ તો મારે માત્રાપિત છે કે નહીં એવી નર્વાતી પેરે ઓગી મરુદા ગથાય ॥ ૫૭ ॥

વાળી પ્રવૃત્તિની પ્રવૃત્તિ કેવળ પરાયે જ છે એ સ્પષ્ટ દેખા કરે છે—

ઔત્સુક્યનિવૃત્યયં યથા ક્રિયાસુ પ્રવર્તતે લોકઃ ।

પુરુષસ્ય ધીમોક્ષાર્થે પ્રવર્તતે લટન્ બલ્યત્તમ્ ॥ ૬૮ ॥

જેમ હસુમાની નિવૃત્તિ મરે લોકો ક્રિયત્વ પ્રવન થાય ૧૧ તેમ પુરુષના વિમોક્ષને મરે પ્રવૃત્તિ પ્રવર્તે છે

ઉમુખા એટલે ઈન્જા. ઈન્જા તો વિલે તેલ સ્વયં ને અર્થો ઈન્જા ૧૧ નિવૃત્તિને જલુની પ્રવિ થત રિત થઈ ગય છે તેમ પ્રવૃત્તિને સ્વયં જ ૧૧

પુરુષને મોક્ષ અને આર્થી જ તે પ્રાપ્ત થાય છે જે દેશ પગથ ૮૫ શકાય છે એનું અનુભવી શમ્યો નથી તે આ ગ્લખમય વિદ્યન્તને સમજવામાં મોથાં ખાયા જ કાગે કિામાં પ્રવતિ ઉચ્ચકાની નિમતિ માટે લોકો કહે છે, તેમ પ્રકૃતિનો અર્થ છે પુરુષ મોક્ષ એ જ એની કૃત્ત્ર છે એની નિમતિ માટે એ પ્રવર્તે છે ॥ ૫૮ ॥

આમ પુરુષાર્થ જ પ્રકૃતિને પ્રેરક છે પણ પ્રકૃતિની નિમતિ કયા પ્રયોગને થાય છે ? અર્થાત્ પુરુષાર્થ પીગમ્બી પ્રકૃતિ એ કાર્યમાથી ક્યારે કહેગ થાય છે ? જવાબ આપનાં કહે છે—

રંગસ્ય દર્શયિત્વા નિવર્તેતે નર્તકી યથા નૃત્યાત્ ।

પુરુષસ્ય તથાડત્માન પ્રકાશ્ય વિનિવર્તેતે પ્રકૃતિઃ ॥ ૫૯ ॥

પરિપૂરે પોતાનો નાચ જગતીને જેમ નાચનારી નૃત્યમાથી નિવૃત્ત થાય છે તેમ પુરુષની અમક્ષ પોતાના આત્માને પ્રકાશિત કરી પ્રકૃતિ નિવૃત્ત થાય છે

અર્થાત્ પ્રકૃતિની નિમતિ પુરુષના પૂર્ણ પ્રકૃતિ દર્શન ઉપર અવરતે છે નર્તકીનુ તો દક્ષિન્ત માત્ર છે પોતાની અમક્ષ કળા દષ્ટ્યઓ સામે ઝૂકી કરી જેમ યથાકામે નાચનારી નિવૃત્ત થાય, તેમ પ્રકૃતિ પોતાનું આતરમાન્ય પૂર્ણ અગ્નિ પુરુષને પુરૂ જનારી નિગ્ન થાય છે બાજ્ય ઝડપ એટલે બેગ્ગ આતર સ્વદ્રમ એટલે મોક્ષ અર્થાત્ જોગ અને મોક્ષના દાન કરી પ્રવતિ પ્રયોગન પુરુ થાય નિવૃત્ત થાય છે

અગ્નુ માનીએ છીએ કે પ્રકૃતિ પુરુષાર્થ જ પ્રવર્તે છે તો પુરુષના ઉપર ઉપકાર કરનારી પ્રકૃતિને કાર્ષ છેવે લાભ-પારિતોરિક મમે કે નહીં ? એ તો કૃતે ચ પ્રતિકર્તવ્યનો ધર્મ માત્ર છે અને ફોએને કર્મ મળતુ હોય અગર એ કાર્ષ લેતી હોય તો પછી એની પ્રવતિ પગર્થ ન મળ્યાય ! ઉત્તર દેના કહે છે—

નાતાવિઘ્નૈઃ ઉપાયૈઃ ઉપકારિણી અનુપકારિણઃ પુલ્લઃ ।

ગુણવતી અગુણસ્ય સત્તઃ તત્કાર્યે અપાર્થક ચરતિ ॥ ૬૦ ॥

અનેક પ્રકારના ઉપાયો દ્વારા, અનુપકારી, નિર્ઘણ પુરુષતા ઉપર આ ગુણવતી ઉપકારમારિણી પ્રકૃતિ તેનું કાર્ નિ સ્વાર્થભાવે જ કરતી બધ છે

અર્થાત્ આ કૃતિમ્મ જ્વન્યાર્થથી હરેતી છે એના વ્યવહારિક અને સૈદ્ધાન્તિક અર્થ સુદર છે પુરુષ —નિર્ઘણ છે એટલે કે અકૃત્ત છે અને સ્વપે ગુણ નિશ્ચુના વેધ નિાનો છે પ્રકૃતિ ગુણવતી-નિશ્ચુલમિદ્રા અને રુધીરય છે પ્રકૃતિ ઉપકારક છે પણ સામા મળતની આશા નિા ઉપકાર કરે જ નાય છે પુરુષ

ઉપર લેવામાં જ અમને છે સામે દરમાં એ માનતો જ નથી! નહીં
છે તે? આપણે પુણ્ય ઉપર પણ પ્રકૃતિ પ્રેમની મારી મિત્ર આર્થે ઉપર ક્યે જ
જાત છે ખીચારી પ્રકૃતિ! પ્રેમના મૂલ્ય વૃક્ષ છે તે? આવે જનિ ઉચિત છે ॥૬૫॥

આગળ કામિયામ પ્રકૃતિને નર્મથી આથે સંખ્યાની! પણ નર્મથી તો એક
વખત નિવૃત્ત થાય પછી જોનારના આગ્રહથી કૌતુહલને મને ગમ્યમિ ઉપર
જોનારી હોય તો પાછી આવે! પ્રકૃતિ એવું કરે ખરી?

મથુતે: સુકુમારતર ન કિચ્ચિદસ્તિ હિતિ મે મતિર્ભવતિ ।

યા દષ્ટાસ્મીતિ પુનઃ ન દર્શનમુપૈતિ પુરુષસ્ય . ૬૧ ॥

પ્રકૃતિ કળા વડુ સુકુમાર નહીં દોર એમ હું માનતો નથી એ પ્રકૃતિ 'અને હું
જોવાઈ નહીં એમ એને વામના પુરુષના દર્શનમાં પાછી દલી આવતી નથી

આ કામિયામ પણ સુકુમારભાવથી જન્મી છે પ્રકૃતિ કળા નહીં સુકુમાર
તો કોઈ ચીજ નથી. અહીં સુકુમારના એકને અનિ કામગતિ અર્થાત્ પર પુરુષ
દર્શનની અમલિયુના કુલધૂ સૂર્ય માટે પણ દુર્લભગતિ હોય છે ॥ ૬૧ ॥
તાને લઈને મદ ગતિ હોય છે એવી કુલધૂનો અવધો પ્રમાણે સમગ્રી
પડે તે તેને જોઈ પર પુરુષ જોઈ ગય તો તે મારી સમગ્રી અવધ જ થઈ
જાય! કુલધૂ આવી દોષ. પ્રકૃતિ તો કુલધૂ કળા પણ વસારે લગ્નગી એને
જો વિવેકે કોઈ અતન્મહિ જોઈ જાય તો તે પાછી દલી દર્શન દેતી નથી
અર્થાત્ વિવેક્યાનિની સ્થિર ભમિમ થતા પ્રકૃતિ કળા અર્થ જનમ થતુ દોષને પુરુષ
સમગ્ર પાછું આવવાની યા જગત ગેતી નથી! અને આથી તે ડેવટની જ લીન
થઈ જાય છે ॥ ૬૧ ॥

*

*

*

(૧૭)

આ રીતે આ શક્તિ ઉદભવે પુરુષ નિર્ણય છે આથી અપરિણામી છે
તો એમ પુરુષનો મોક્ષ કેવી રીતે થાય? મધ્ય કે મોક્ષ તો નયન દોષ તે
થાય તે? અપરિણામી પુરુષને વામના સહિત કનેક, કર્મ, આપણની ગતિ ॥ ૬૨ ॥
ન સમાય અને આથી એને સસાર પણ ન જ પડી શકે? નિર્ણય પુરુષને દેવતાત્મની
કે લોભતાત્મની પ્રવૃત્તિ આથી દોષ? અને આથી પુરુષના મોક્ષ માટે પ્રકૃતિ
પ્રવર્તે છે એમ કહેવું એ ચોક્કસ નથી! આ આશકને જન્મન આપવા કહે છે—

તમ્માત્ ન ચ્યયતે નાપિમુચ્યતે નાપિ સસરતિ કથિત્ ।

સમરતિ ચ્યયતે મુચ્યતે ચ નાનાથવા પ્રવૃત્તિઃ ॥ ૬૨ ॥

તેથી મહા બધાનો નથી નથી તો જાણે નથી તો મસાદમાં સરકતો ! અને
અધ્યે રહેથી પ્રકૃતિ જ મરે છે, બધાય છે, મુખ ધાય છે !

અર્થાત્ આ કાગિત તત્ત્વજ્ઞાનનો અર્ક છે સંકો કરનાર જે કહેવા મગિ છે
તેજ તત્ત્વજ્ઞાનીઓનો પણ એકગ છે પણ પૂર્વપક્ષીને મુખે જ ઉત્તરપક્ષીનો
નિશાન દેખાવામાં જ છે આવે જ પુરુષને મંચાર બધેન કે મોટા હોનો નથી જ
તે તો મંચ શુદ્ધ, શુદ્ધ, મુક્ત, અખાર જ છે ! પ્રકૃતિ જ નાનાડો મરે છે, બધાય
છે, મુખ ધાય છે પ્રકૃતિનો સસાર, બધેન, મોટા પુરુષના ઉપર લાગ્યામાં આવે
છે, નિહોતો જય પરાજય જેમ રાગ ઉપર તેમ પ્રકૃતિના આ બધા બેયો પુરુષ
ગાંધ્યજીને લખે પોતાના ઉપર કાપી લે છે આમ બોગ અને અપવર્ગ પણ
પ્રકૃતિનાં જ હોને પુરુષ ઉપર આગેપિત કરવામાં આવે છે એ જ તત્ત્વજ્ઞાન
છે ॥ ૬૨ ॥

મંચાર, બધે, મોટા, પ્રકૃતિના જ છે એ જગત્ પુરુષ ઉપર તે આગેપવામાં
આવે છે એ સમગ્રજી, પ્રકૃતિ માટે ક્યા બાધેનો બધેન અને મોટાના છે ? કહે છે—

કૃપઃ સપ્તામિઃ एव तु वचनाति आत्मानआत्मना प्रकृतिः ।

सैव च पुराणै प्रति विमोचयत्येकरूपेण ॥ ૬૩ ॥

પુરાણ માટે પ્રકૃતિ પોતાને પોતાના જ અવતારે આવે છે તે રોતે જ પોતાને
એકરૂપે છોડાવે છે

અર્થાત્ ધર્મ, અધર્મ કોરે આડ લાવે પેટી એક તત્ત્વજ્ઞાનને છોડીને બાકીના
જ્ઞાનરૂપે પ્રકૃતિ પોતે જ પોતાને બાધે છે અને તે પુરુષાર્થ છે આ જ્ઞાનમાં બોગરૂપી
પુરુષાર્થનો સમાવેશ થાય છે. વળી તે જ પ્રકૃતિ તત્ત્વજ્ઞાનથી પોતાના રૂપે પોતાને
પોતાના બધેનમાંથી છોડાવે છે ! એટલે કે પાત્રી બોગપરનાં ધરતી નથી ! આમ
બધી ધાબાજ પ્રકૃતિની છે, પ્રકૃતિમાં છે, પ્રકૃતિમાં છે, પ્રકૃતિને માટે છે પુરુષને
માટે છે એ પોક્કળ ફુટી જાય એટલે એ જ અવતાર થાય ! તત્ત્વજ્ઞાન એ પોક્કળ જ
ફેડી નાખે છે ! ॥ ૬૩ ॥

આત્મ તત્ત્વ તો જગત્ ! પણ તેથી કમલો શો ? કહે છે—

एवं तत्त्वार्थसात् नास्मि नमे नाहमित्यपरिदोषम् ।

अविपर्ययाद् विशुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञानम् ॥ ૬૪ ॥

આમ તત્ત્વવિષયક જ્ઞાનના અભ્યાસથી હું નિષ્ક્રિય છું, (અથવા તો હું પુરુષ છું)
આથી જ માટે નથી, કર્તૃત્વ માટે નથી એ અત્યુ સપક્ષ, સસય અને અજ્ઞાનથી
જ અમદાયેલ જ્ઞાન ઉપર છે

આ ત્રિમિ જ્ઞાનના ન્ય પત્ર અને કાન્ડનું વ્યાખ્યાન કરતી હો તે ખૂબ ઉપયોગી છે આમ તત્વાભ્યાસથી જ્ઞાન ઉપજે છે અભ્યાસ દીર્ઘકાળ નિત્ય અને આ નિર્ભયે હોવો ધો છે એવા અભ્યાસના માર્ગે જે જ્ઞાન નીપજે છે-પ્રતે તેને અવ પુરુષની વચ્ચેનું બે-જ્ઞાન છે અર્થાત્ પ્રકૃતિ અને પુરુષની જે બિનતા તે બિનતાને વળતુ એ જ્ઞાન છે એ તાન્ત્રિક જ્ઞાન છે

જાણે એ તત્વને વચ્ચે જ્ઞાન સિદ્ધ છે અજ્ઞાન અને મરણ જ્ઞાનનો મેન છે આ જ્ઞાન એવું મેન નથી મળતું કે એ અનિર્ણય છે એટલે કે વિપર્યય એટલે કે અજ્ઞાન અને મરણમય છે તાત્ત્વિક હોતો સરળશબ્દ છે આમ મરણમય હોતો વિપર્યય જ્ઞાન છે આપુ જ્ઞાન કેવલ છે એટલે કે અનાદિ મિથ્યાજ્ઞાનની વાતનાથી મ્હાન ન થાય એવું છે તત્વનો પશુપાત એ તો છુટ્તો અભ્યાસ છે આપુ એ જ્ઞાન છે તો એનો આમર જો ?

એ જ્ઞાનમા “નાસ્મિ -મે નાહ” હાથ છે નાસ્મિ શબ્દ આમામા ક્રિયામાનનો નિરોધ કરે છે ‘અમ્’ ‘મ્’ ‘કૃ’ ધાતુઓ ક્રિયા અમાન્યના જેવાન છે અને આથી નિઃશ્ચય, અભિમાન સ ન્ય આરોચન વગેરે અનરક્ષિયાઓ અને માણ વ્યાપાર માત્ર આમામા નિરોધ છે

આથી જ ‘નાહ’ સિદ્ધ થાય છે આમામા વ્યાપાર ન હોતો અર્થ નથી અહ ‘મ્’ માંનું અચ્ચ છે ન જાણુ-ખાઈ-વધુ રીરમા અહનો જ ખ્યાન-કૃતાનો ખ્યાન જ હોય છે

આથી જ ‘નમ કૃત્તે છે કરે તે કૃત્તશ્ચમી થાય’ તે અર્થ જ ન્યા નથી ત્યા આમામા મમન આથી સહાય ?

અર્થ તો ‘ના નાસ્મિ’ એટલે હું પુરુષ છું અને આથી અપહિતમી છું અપ્રત્યક્ષમા હોતોને કુ ‘ન અહમ્’ નાં નથી અર્થો ને ને ‘મમે મા’ આમિના નથી એવો અર્થ પશુ થાય આ જ્ઞાન પરિપૂર્ણ છે આ જાણ્યા ખાઈ એવું કરા જાણુજ્ઞાન જાણી નથી રહેતું જેનાથી બંધન થાય ॥ ૬૪ ॥

અને આની જાનના તત્ત્વમ્ ભાગથી શુ સિદ્ધ થાય? કહે છે-

તે ન નિવૃત્તપ્રસન્નઃ અર્ચનશાત્ સસહપરિવિનિરુદ્ધામ્ ।

પ્રવૃત્તિ પદ્યતિ પુષ્પ. પ્રેક્ષકત્વદ્ અવસ્થિતઃ સ્વરથ ॥ ૬૫ ॥

તે જ ને વર્તન ન થાય થયેલી અને વિવેકજ્ઞાનના બંધો જેના મત રૂપ નિરુદ્ધ થાય એવી પ્રકૃતિને, પ્રેક્ષકની પડે નિષ્ક્રિય અને સ્વરથ પ્રકૃતિ જુદે છે

અર્થાત્ આ કારિકામાં જ્ઞાનનું કળા વર્ગવ્યુત્પન્ન છે. તત્ત્વના આશાસકને જ્ઞાને પ્રતિ વધ્યા થાય છે. ભોગ અને અપવર્ગ એ બેને તો પ્રતિ જન્મભાવે છે. એ બંને જન્મી ચૂક્યા આથી હવે એને કશું જન્મભાવવાનું આશી રહેતું નથી. આથી એનો પ્રસ્તર અટકી ગયો છે. અને પ્રસ્તર અટકી જતાં એ વધ્ય બની છે. ઉપરાંત હવે એનો પચિસૂતું જાતી છે. ત્યાં સુધી એના અંતરમાં તત્ત્વજ્ઞાના દિશર ભાવને લઈને એના-તત્ત્વજ્ઞાન વિશાળતા જે ધર્મ અધર્મ વગેરે સાત ભાવો તે નિજન ધર્મ જાય છે. હવે એ કેવળ જાનકરી છે! ધર્માદિ માત્રે ભાવો પણ અજ્ઞાનવિક્ષ જ છે. આ પૃષ્ઠજ્ઞાની હોઈને હવે એ સાત ભાવો એના જીવનમાં જોખ્યા નહીં જડે આથી પ્રતિનિ અવસ્થિત અને સ્વચ્છ આગર તો મુચ્છ પુરુષ જોતો રહે છે! અર્થાત્ જ્ઞાનના પ્રભાવે આત્મા પોતાનાં અકર્તૃત્વનો સાક્ષાત્કાર કરી ચૂક્યો છે. આથી હવે એ નિષ્ક્રિય છે. અને રજ્જેશુભી તમોરુશુભી સુદિનો હવે એને અપેક્ષા નથી. આથી તે મોટે ભાગે સ્વચ્છ પણ ક્વચિત્ મુચ્છ એટલે કે સ્વચ્છશુભના સંપર્કમાં રહેનારો બને છે. અને આવો પુરુષ પ્રેક્ષકની પેઠે પ્રતિનિ જોતો રહે છે! હવે એ નટ નથી. પ્રેક્ષક છે. નટ તરીકે હવે એની ભૂમિકા પૂરી થઈ. ત્યાં સુધી તો તે તે ભૂમિકાના પાત્રોમાં એ ત-મય હતો. હવે પ્રેક્ષક હોઈને અત-મય બને છે. નટસ્થ વર્તે છે. અનામકિની આનિ ઉપરી ભૂમિકા ઉપર જ રહે છે હવે એ જ્ઞાનપ્રમાણ વિહારી થયો છે. ॥ ૧૫ ॥

*

*

*

(૨૮)

અહીં એક શકા સંભાવે. પ્રતિ વધ્યનીય થાય છે એ કેમ સંભવાય? પ્રસ્તર તો સંયોગથી થાય ને? અને અહીં પ્રતિ પુરુષનો સંયોગ એટલે યોગ્યતા. પુરુષનું ચેતન એ જ બોધકૃત્વની યોગ્યતા છે પ્રતિનિની જડતા એ જ તેની બોધ્યતાની યોગ્યતા છે. અને આવો જ્ઞાની હજી જીવતો હોઈને એ બંનેની તો નિશ્ચિત નથી. આથી હજી એને વચ્ચે સંયોગ જીવતો હોઈને સંયોગજન્ય પ્રસ્તર કેમ ન થાય? આનું અમાધાન આપનાં કહે છે:-

દૃષ્ટા મયા હિતિ ઉપેશકઃ एकः दृष्टाहं इत्युपदयति अग्या ।

सति संयोगेऽपि तयोः प्रयोजनं नास्ति सर्गस्या ॥ ૬૬ ॥

‘મે જોઈ લીલી’ એ કારણે એ-પુરુષ પ્રવિનો ઉદ્દેશ હોય છે અને બીજી પ્રકૃતિ-‘હું જોવાઈ ગઈ’ એ ભાવે ઉપરામ પામે છે આથી સંયોગ હોય છતાં તેમના દ્વાગ સંયોગનું કોઈ પ્રયોજન રહેતું નથી

અર્થાત્ જીવતો જાણી તેનો દેહ-પરે ત્યાં મુખી તો વર્તસનો જ પણ તેના માત્રથી કશું બગડતું નથી કારણ પુરુષ અને પ્રકૃતિ બન્ને એકબીજાની હવે ભેગ પામી બે છે પુરુષ એમ સમજે છે કે જોઈ લીલી મેં પ્રકૃતિને હવે એનામાં કશું જોનાનું બાકી જ નથી ‘જોઈ લીલી’ એટલે અનુભવી લીલી એના અનુભવના ભોગાપવર્ગથી રૂગ ખેંચારી લીલા હવે વધુ એનામાં જગ જ નથી આથી તે એના પ્રયે ઉપેશ્યશ્રદ્ધિ રાખ્તો થઈ જાય છે અને પ્રકૃતિ લાગતી મારી, હાથરે! આણે મને જિજ્ઞાસુ વ્યપે જોઈ લીલી-એમ મમજને સ્વયમેવ ઉપરામ પામે છે અને આ કાળે તે મનને ત્યાં જ અધોગ ગુરુ તો પણ પ્રમત્ત રહેતો નથી કારણ હવે પ્રમત્ત પ્રયોજન જ નથી સામગ્રી નથી કારણ ચિતા તો કાર્ય ન બને ભોગાપવર્ગ સુરી જ પ્રકૃતિની નેટા હોય છે તે બદ તેનો પ્રમત્ત થઈ શકતો નથી માટે જાનની પગાં પ્રૈઠ અસ્થામાં પ્રકૃતિ પુડાની પ્રગલ્ભગમ્ભિ જ હાલઈ જાય છે! માટે ચિંતા ન કરી થટે ॥ ૬૬ ॥

‘વળી શકા ઉપજે છે રામને કઈ અડગ થોડે જ હોય? જે તત્ત્વજ્ઞાનના સાક્ષાત્કારથી મુક્તિ મળતી હોય તો તત્ત્વજ્ઞાન જ્ઞાતી સાથે જ તેના તત્ત્વજ્ઞાનીનું શરીર પડી જતું જોએ અને જે શરીરપાત ધાર તો ચિંતા શરૂ થઈ પ્રકૃતિના પ્રેરક પેરે દર્શન કેની રીતે કરે? અને તત્ત્વજ્ઞાન છતાં જો તે મુક્ત ન થયો હોય તો તો તેના કર્મે લીધું ન થયા હોય તેના-કર્મેના દાખનો અભવ જ નથી! જોઈ નથી કર્મનો દાર થયે એમ જો કરે તો તો તત્ત્વજ્ઞાન એ મોશનું સાધન નથી અને આથી અખાર મુખીની બધી અર્થ વાળી જ થાય! કારણ કે ભોગ દ્વાગ ગળ્યા ગણાય નહીં એના કર્મેનો દાખ ધાર અને તે પણ અનન્ત માને થાય, અને ત્યાર પા તેનો-પુરુષનો મોશ ધાર-ભાર્ગ! આ નહુ તો મેખમ ચિંતા મનોરથ જેનું મણાવ ને? આ-અનિ અમૃતના પ્રમનો જવાળા પાળના અમૃતથી ભરે છે ૩-

સમ્યક્ જ્ઞાતાધિગમાત્ ચર્મત્રીનાં અચારણ પ્રાપ્તૌ ।

તિષ્ઠતિ સસ્કારવશાત્ સપ્રશ્નમિયત્ પૂતશરીરઃ ॥ ૬૭ ॥

સમ્યક્ જ્ઞાતી પ્રવિને હડિને તેમજ ધર્મ વોટે વચ્ચે થતા રોગે શરીર ધાન્ય ક્રમોદો એટલે તત્ત્વજ્ઞાની પુરુષ સસ્કારને તરિને કબરના આડની પેરે રહે છે

અર્થાત્ રાકામા જોગે જમ જ કાન્થુ છે સિદ્ધાન્ત તો એ છે કે અનાદિ હોય જના જેને ક્રમવાનો કામ નિયત ન હોય જના, તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદય થતાવેત કર્મ અને નામનાઓના સમુદાયની પ્રજ્જનનગતિ કલ્યાણ જ જાય છે દમ્યમીન્ જોમ અકુર કદરુ નથી તેમ દમ્ય થયેન કર્મગય જાનિ, (જન્મ) આયુષ્ય અને ભોગરૂપી ક્રમજને અસમર્થ નીનડે છે ક્રમેશરૂપી પાણી જો સીંચાતુ હોય તો શુદ્ધિરૂપી ખેતરમા કર્મજીવરૂપી અકુરો ફોફુલે. પણ તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી ઉનાળાના પ્રખર તાપમા એ ક્રમેશરૂપી સનિનજ જ્યાં સુમધ જાય ત્યાં એની ઉપરશુદ્ધિ જ્ઞમિમા વસાવેના બીજને કેરી રીને અકુન્નિ થાય? અર્થાત્ સચિત કર્મો જ્ઞાનપ્રભાવે મળી જાન. ક્ષિપ્રમાણુ કર્મો અનામક્રિયથી થતા હોય લેપ કરના અશક્ત નીવડે. હવે એક માળી ગ્લા પ્રામ્થ કર્મ અને પ્રારમ્થ કર્મ તો ભોગએ જ છૂટકા પણ જ્ઞાની પુરુષને એને ભોગવવાની ખરી રીત સાપડે છે. આથી પ્રારમ્થનો પણ તેના ઉપર પ્રભાવ પડતો નથી. અને એવો પુરુષ તો કુલાગના ચામ્રા જેવો છે કુલારે એ ચઢતે ધણ નામનો સગ્કાર આપ્યો એને ચઢ્ઠર ચઢ્ઠર ફરવાની ગતિ આપી. પણ એ ગતિ આપના જ્યાં થબી જાય ત્યાં તે જ દાણે ચઢ ફરતુ અટકી જતુ નથી. જ્યાં સુધી એને આગેનો વેગ પૂરો ન થાય ત્યાં સુધી ચઢ એ પૂર્વ વેગના નજે ફરતુ રડે પણ દાણે દાણે એ વેગ શિથિન મનતો જાન અને છેલ્લી દાણે એ વેગ મટના ચઢ ગિર ચઢ જાન તેમ પ્રારમ્થનો વેગ પૂરો થતા સુધી આ જ્ઞાની પણ ફરતો કડતો માનુષ પડે છે પણ ધીર ધીર એ નિષ્ક્રિય શાન ગિર જાનતો જાય છે અને એક પગ એની આવે છે જ્યારે એ કેવન મળી જાય છે માટે તત્ત્વજ્ઞાન થતા તરત જ મરી જતુ જોઈએ એ બરામર નથી ઉપરાન્ત સિદ્ધાન્તને કોઈ હાનિ પહોંચતી નથી. અસ્તુ ॥ ૬૭ ॥

ત્યારે સગ્કારના સખરીર રહેતા એના એ જ્ઞાનીની મુક્તિ ક્યારે? કહે છે—

પ્રાપ્તે શરીરમેદે ચરિતાર્થત્વાત્ પ્રધાનવિનિવૃત્તેઃ ।

एकान्तिकमाप्तपन्तिष्मुभय कैवल्यमाप्नोति ॥ ૬૮ ॥

શરીરતુ પાન થતા ચરિતાર્થતાને સર્થ પ્રધાનની નિવૃત્તિ થતી હોઈને એવો હૃદય એધાન્ત અને સ યતી એડી બન્ને રીતે કેવળાને પ્રાપ્ત કરે છે

અર્થાત્ પ્રારમ્થનો ઉપજોગ પૂરો થતા તેના પુરુષ શરીર પડી જાય છે અને પ્રકૃતિ હવે તેને માટે ચરિતાર્થ છે અને ચરિતાર્થ હોઈને તેને પુન ભોગ કે અપવર્ગનુ પ્રોગ્જન ન રહેતુ હો ને પ્રકૃતિ તેની આગળથી સહાને મગે રિવય

લે છે. અને આથી તેવો પુરુષ અવસરભાવિ, અને અવિનાશી એવું ઉભય કૈવલ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. અર્થાત્ દુઃખત્રયથી તે સદાને માટે મુક્ત હોઇને સ્વસ્થ પરમાનન્દ ભોગવતો રહે છે પ્રિય! આપણને એ સ્વસ્થ પરમાનન્દનો ઉપભોગ પ્રભુકૃપાએ સાંપડે—સૌને સાંપડે એટલી અંતરથી પ્રાર્થના કરીએ. કાગળ કે પ્રભુકૃપાએ આ દેકાણે મૂળ શાસ્ત્ર પૂરું થાય છે. ॥ ૬૮ ॥

આમ પ્રમાણપૂર્વક શાસ્ત્રનું સમર્થન કર્યું. એમાં અદ્વૈતશાસ્ત્ર ઉત્પત્તિ કરવા માટે આ શાસ્ત્ર પરમર્ષિ કપિએ રચ્યું છે એમ વિશ્વાસ કરતાં કહે

પુરુષાર્થજ્ઞાનમિદં ગુહ્યં પરમર્ષિણા સમાચ્યતમ્ ।
સ્થિત્યુત્થત્તિપ્રલયાઃ ચિન્ત્યન્તે ચત્ર ભૂતાનામ્ ॥ ૬૯ ॥

આ ગુપ્ત પુરુષાર્થજ્ઞાન પરમઋષિ કપિએ કહ્યું છે જેને માટે પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય શાસ્ત્રકારો ચિંતરે છે.

અર્થાત્ સામાન્ય માનવના બોલ કરતાં ઋષિઓએ વધારે અધ્યેય હોય છે કેમકે એ ઋષિઓ બોલ છે. ઋષિ એટલે દૃષ્ટ અને તેમાં વળી પરમઋષિનો બોલ તો વધારે અધ્યેય આથી આ શાસ્ત્ર મૂળમાં પરમઋષિ કપિસત્ત્વ એવું હોઇને એની કવ્યાલુકારિણી શક્તિમાં અવિશ્વાસ રાખવાનું કારણ નથી. ઉપગંત આ જ્ઞાન ગુપ્ત છે. એટલે હૃદયગ્રહમાં વસનારું છે એટલે કે સ્પૃશ્ય હૃદયગંગાને માટે દુર્ભોધ છે. એ જ્ઞાન માટે જ તો તમામ શાસ્ત્રો પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનું ચિંતન કરે છે! આવું છે આ ભદ્ર શાસ્ત્ર ॥ ૬૯ ॥

*

*

*

(૩૦)

આ શંકા અહીં નીપજે, જે પરમ ઋષિએ સાચા કહ્યું હોય તેમાં તો અમે શ્રદ્ધા મૂકીએ. પણ હૃદયકૃષ્ણના બોલમાં કેવી રીતે વિશ્વાસ મકાવ? આથી કહે છે:-

एतत् पवित्रं अग्रं मुनिः आसुरयेऽनुकंपयाप्रदौ ।
आसुरिरपि पञ्चक्षिप्त्वा तेन च बहुधाकृतं तत्रम् ॥ ૭૦ ॥

આ પવિત્ર અને મુખ્ય શાસ્ત્ર કપિએ મુનિએ દયાને કહીને આસુરિને આપ્યું. આસુરિએ તેના શિશુ પચશિખને આપ્યું, અને તે પચશિખાચાર આ શાસ્ત્ર વિસ્તર્યું.

અર્થે આ નાત્ર પરિત છે એને કે પત્ર છે તમ ૩ માન્તા દુખો ॥
 ૧૦. ૩૫ પાપમાર્ગી પતિ ક્રોધાદુ તેને એ પરિત છે ઉપના તમામ પરિત
 ના એ પાપે મુખ્ય છે અને જાનના તો અનુપયથી ન થાય ? જાનના જેવી
 નહ કૃતિ ॥ ૭૦ ॥

અને એ ગુ દિવસની પાપનાએ આ શાસ્ત્ર થી કષ્ટગુણે મત્યુ છે
 એને ઉચેષ ક્રોધા જાણે છે કે -

શિષ્યપરપર્યાગતમીશ્વર જ્ઞાનેન ચૈતદાર્યામિઃ ।
 સંક્ષિપ્તમાયમતિના સમ્યક્ વિદ્યાય સિદ્ધાન્તમ્ ॥ ૭૧ ॥

આમ નાત્ર પ્રતિજ્ઞા પાપનાએ મનેવા આ શાસ્ત્રને આચાર્યેમા આર્યમતિ
 કષ્ટગુણે સિદ્ધાન્તો કીકરીક અનુભવ મરી સક્ષિપ્ત ક્યુ છે

અર્થાત્ આ શાસ્ત્ર શુદ્ધમી છે આથી એનુ ગદ્ય અસ્પષ્ટપણે
 જાણવામા આવ્યુ છે ઉપરાંત સાડ અધ્યાયના એ મહાનાત્રને કષ્ટગુણે જાણના
 ધ્યાયુ માટે મનિષ્ઠ ક્યુ છે આ અધ્યાય ક્રમ્ય ક્રમ્ય મુદ્દેય મીતેર ખોતેર
 મનિષ્ઠ પુરોથી મોટે ગ્યાન ! અને ગદ્યે ક્રમ્ય કષ્ટગુણુ આર્યમતિ છે આર્ય
 એટલે અતરવાત્ કારણ ગાત્ર-અતરવથી દુર ગદેવી આવી એટલે કે તત્ત્વમા
 દુની મનિષ્ઠ છે અને એવી એ મના પુરે મિદ્ધાન્તને વિદ્યાય એટલે કે
 રીઝ રીઝ જાણીને એટલે કે એનો અનુભવ કરીને જુ ક્યુ છે અને
 અનુભવમા તો સત્ય જ હોય ॥ ૭૧ ॥

ઉપના એ સક્ષિપ્ત ક્યુ છે એને એ શાસ્ત્ર નથી એમ કોઈ ન માનો
 એ જાણના શાસ્ત્રની જાણ લાણના કે છે -

સન્ત્યાયાં કિલચેડર્થાઃ તેડર્થાઃ શ્વસ્તસ્ય પઠીતન્ત્રસ્ય ।
 આસ્ત્યાયિકાવિરહિતાઃ પરવાદવિચર્જિન્તઃપિ ॥ ૭૨ ॥

॥ ચિતેર સ્વિક્રમા એ અર્થો છે તે સમમ પઠીતના અર્થો છે ક્રમ્ય એમ
 તેની આપ્તમાયિકાએ અને પગલાને તેના કોઈ કીધા છે

અર્થાત્ આ કારિમ સપૂર્ણ શાસ્ત્ર છે એક પ્રકરણુ નથી એ પ્રોત્તનને
 લગ્યમા રાખી સમમ અર્થે પ્રતિપાલ ક્રમ્ય તે શાસ્ત્ર તેના એમદ વિષયુ
 વિષયના તે પ્રકરણુપ્રથ ક્રમ્ય પણુ આ પ્રમણુપ્રથ નથી સમમ શાસ્ત્ર છે
 સાડ અધ્યાયના પગલામા જે કોઈ ક્યુ છે તે આપ્તમા પ્રૂણેર અધિત છે

મોટે આ શાસ્ત્ર શાસ્ત્રના સમગ્ર અર્થનું પ્રતિપાદન કરનારું છે. ફક્ત એમાં ૫ તંત્રમાં આવતી આખ્યાયિકાઓ તથા બીજા મનવાદીઓના મનનું ખંડન કરન વાત્તવિયો છેડી દેવામાં આવ્યા છે. .

અને પ્રિય! આમ આગના ગુરુવારના ગુરુદેવ વારે, ગુરુદેવ અને પરમગુરુ પરમાત્માની અસીમ કરુણાથી આ સાંખ્યસંહિતાની આપણે પણ પૂરી થયે બાનીએ. આમાં જે કાંઈ સારું હોય તે પૂર્વાચાર્યોનું છે. ગુરુદેવનું છે. જે કાંઈ સમાચિદ્રિ હોય તો તે આ કુદ્દૃષ્ટનું જાણુએ. મારે મન તો આ સૌમાં વમે ભગવાન થી નન્દકિશોરની તાગદાગ વાક્યથી પૂજન છે એ પૂજન તે સીદાશે અં રાજ રહે એટલી પ્રાર્થના વ્હાજાના વ્હાવની આ પ્રમાદી સમજું છું જી તત્ત્વ

મુંબઈ

તા. ૨૨-૧૨-૫૪